

Андрэ Маруа

ПАДАРОЖЖА

ў

**НЯБЫТ і яшчэ 24
навелы**

Андрэ Маруа

**ПАДАРОЖЖА
Ў НЯБЫТ і яшчэ 24
навелы**

*Укладанне і пераклад
з французскай мовы
Юркі Гаўрука*

МІНСК «МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА» 1974

И (Франц.)
М 80

М $\frac{0734-005}{302(05)-74}$ 54-73

© Переклад на беларускую мову, «Мастацкая літаратура», 1974.

Андрэ Маруа (1885—1967) — адзін з лепшых прадстаўнікоў французскай літаратуры першай паловы дваццатага стагоддзя. За свой доўгі век ён напісаў некалькі дзесяткаў тамоў. Яго творы ахвотна перакладаліся на розныя мовы і прынеслі яму сусветную вядомасць. Асабліва праславіўся А. Маруа як раманіст і аўтар мастацкіх біяграфій (Байрана, Шэлі, Гюго, трох Дзюма, Бальзака, Жорж Санд, Марселя Пруста, мікрабіёлага Флемінга і многіх іншых). Ім напісаны кнігі па гісторыі Францыі і Злучаных Штатаў Амерыкі, безліч літаратурна-крытычных нарысаў, успамінаў аб сучасніках і публіцыстычных артыкулаў. Назіральнасць вучонага-даследчыка спалучаецца ў Маруа з яркім талентам белетрыста.

Прыкметны раздзел у яго творчасці складаюць і навелы. Колькасна іх не так і многа — усяго тры зборнікі: «Заўсёды здараецца нечаканае» (*Toujours l'inattendu arrive*, 1943), «Абед пад каштанамі» (*Le dîner sous les marronniers*, 1951) і «Для фартэпіяна сола» (*Pour piano seul*, 1960), прычым у апошнім зборніку (самым поўным) змешчана большасць навел з папярэдніх двух.

Наследнік лепшых традыцый французскіх рэалістаў, А. Маруа не ставіў перад сабой задачы, як некаторыя з яго сучаснікаў, любой цаной дабівацца навізны. Вораг усякай манернасці, штучнасці, ён шукаў новага не праз форму паказу, а праз паглыбленне ў спецыфіку з'явы, у яе нераскрытую сутнасць. Гэта не азначае, што ён не звяртаў увагі на форму сваіх твораў, наадварот, ён рабіў усё, каб дапасаваць форму да зместу, прытрымліваючы-

ся класічных, правяраных вопытам правілаў іх арганічнага адзінства. У яго багатая фантазія і рэдкая здольнасць лагічна ўвязваць нават самыя нечаканыя факты.

Непараўнаны майстар псіхалагічнага партрэта, ён зрабіў чалавеказнаўства прадметам сваіх доследаў і творчасці. Любімымі пісьменнікамі Маруа былі: Стэндаль, Бальзак, Мерымэ, Мопасан. Ён добра ведаў і рускую літаратуру, захапляўся Львом Талстым, Тургеневым і асабліва Чэхавым. Чалавек шырокай эрудыцыі, энергічны і працавіты, ён быў сумленны літаратар-прафесіянал, улюбёны ў сваю справу. «Ні артыкула, ні прамовы, ні тым болей кнігі я не рабіў абы-як»,— гаворыць ён пра сябе. Перапляценне многіх уплываў, жыццёвыя і літаратурныя «універсітэты», пройдзеныя Маруа, памаглі яму знайсці свой уласны шлях, выявіць арыгінальнае і непаўторнае творчае аблічча.

Жывучы ў капіталістычным свеце, выходзец з буржуазіі, Андрэ Маруа не парываў са сваім асяроддзем, але, стараючыся быць праўдзівым, паказваў яго без асаблівых прыкрас. Такім чынам, апроч мастацкай вартасці, яго творы маюць і пазнавальную вартасць, раскрываючы перад намі шмат невядомага і цікавага. Андрэ Маруа быў інтэлігент-ідэаліст, яго заповітная мара — дружба паміж народамі, справядлівасць і чалавечнасць. Светлы, аптымістычны каларыт, гуманістычная аснова надаюць яго творам вялікую прывабнасць. Трэба таксама адзначыць, што Маруа быў палымяны патрыёт, актыўна змагаўся за вызваленне Францыі ад гітлераўскіх захопнікаў.

На рускай мове чатырнаццаць навел Андрэ Маруа апублікаваны ў зборніку «Фиалки по средам». У зборнік «Падарожжа ў нябыт» уключана некалькі навел, якія ў Савецкім Саюзе дагэтуль яшчэ не публікаваліся.

Ю. Гаўрук

ПАДАРОЖЖА Ў НЯБЫТ

Гэта шалёная мітусня ў апошнія нашы хвіліны мне нагадвае выраз А. Жыда ў яго «Дзённіку», дзе ён кажа, што смерць падобна на ад'езд. Параўнанне смерці з ад'ездам дало мне ідэю гэтага апавядання.

А. М.

болей не мог ні ва-рушыцца, ні гаварыць. Маё цела, мой язык, мае павекі не падпарадкоўваліся маёй волі, і, хоць вочы мае былі расплюшчаны, я нічога не бачыў, апроч светлай імглы, у якой скакалі бліскучыя кропкі, як пылінкі ў промені сонца. Я адчуваў, што маё існаванне канчаецца. Аднак я нешта яшчэ чуў. Гучанне слоў да мяне даплівала невыразна, гэта быў хутчэй шэпт, чым гутарка, але галасы я пазнаваў. Я ведаў, што каля майго ложка былі доктар Галцье, які лячыў нас (свой вясковы акцэнт ён змякчаў, як мог), другі доктар, аўтарытэтны тон якога біў, як молатам, па маіх напяртых нервах, і Данаціна, мая жонка. Яна стрымлівала рыданні і, задыхаючыся, пытала ў дактароў:

— Ён пры памяці?

— Не, мадам,— адказаў незнаёмы доктар.— Напэўна, не. Ён нават больш не трызніць. Каматозны стан. Гадзіна альбо некалькі мінут, і ўсё.

— А можа,— нясмела прапанаваў Галцье грубаватым голасам,— як вы думаеце, можа, зрабіць укол?..

— Навошта мучыць няшчаснага? — запярэчыў кансультант.— У яго ўзросце, дарагі калега, падобны шок не дасць вынікаў... Пеніцылін быў нашай апошняй надзеяй. Але ён не даў належнага эфекту. Ніякіх іншых сродкаў, на жаль, няма.

— А можа, як вы думаеце,— пачціва прамовіў Галцье,— арганізм пацыента — фактар не менш важны, чым яго ўзрост? Месяц назад я аглядаў яго, перад самым запаленнем лёгкіх... Сэрца ў яго і ціск, як у маладога.

— Толькі на выгляд,— заўважыў прафесар.— Толькі на выгляд... Хочацца гэтаму верыць... Але ўзрост ёсць узрост.

— Ды не, прафесар! — ледзь не крыкнула Данаціна.— Мой муж быў малады, зусім малады.

— Ён лічыў сябе маладым, мадам, а ілюзіі — гэта самае небяспечнае... Вы павінны адпачыць, мадам. Я абсалютна ўпэўнены, што ён вас не бачыць. Сядзелка вас пакліча, калі што...

Рыданне Данаціны, яе крык разарвалі на момант імглістую заслону, і мне здалося, што здалёку бліснулі яе вочы, як агеньчык на берэзе ахутанай туманам ракі. І тут жа згаслі... Галасы змоўклі, і я застаўся адзін у магільнай цішыні. Колькі часу прайшло? Не ведаю. Туга сціскала мяне ўсё мацней і мацней, і, калі стала зусім нясцерпнай, я раптам надумаўся падняцца. Некалькі разоў прабаваў паклікаць сядзелку, але яна не прыйшла. І тады я закрычаў:

«Данаціна».

Мая жонка не адазвалася.

«Пайду яе шукаць», — вырашыў я.

Як я здагадаўся, што магу варушыцца, апусціць на дол свае худыя ногі, хадзіць? Помню толькі, што быў перакананы ў гэтым, і не без падставы, бо падняўся лёгка і пайшоў праз густы малочны туман адразу да адзежнай шафы. Але не паспеў я дакрануцца да яе дзверцаў, як, дзіўная рэч, намацаў на сваім целе вопратку. Я пазнаў варсістае паліто, купленае ў Лондане для падарожжаў у ліхое надвор'е. Нахіліўшыся, я ўбачыў, што абуты і стаю не на паркетнай падлозе, а на нейкім няроўным бруку. Якім чынам я, будучы непры-

томным, як лунацік, злез з ложка, адзеўся, абуўся і пакінуў дом? Я быў занадта ўсхваляваны, каб паглыбляцца ў роздум. Але самае дзівоснае было тое, што я не паміраў, нават не быў хворы. І што гэта за горад? Парыж? Малочны туман з жаўтаватым адценнем хутчэй уласцівы Лондану. Засланяючы рукамі твар, каб не наткнуцца на нябачную перашкоду, я зрабіў некалькі крокаў, прабуючы дабрацца да якой-небудзь сцяны. Здалёку раз-пораз даносілася велічнае завыванне паражоных сірэн. Вецер быў моцны і салёны, нібы дзьмуў з акіяна. Што гэта за порт?

* * *

— Гэй! Там! Зважай, куды ідзеш!..

— Даруйце! — адказаў я. — Я нічога не бачу... Дзе я знаходжуся?

Чалавек трымаў вялікі электрычны ліхтар. Ён павярнуў святло спачатку на мяне, потым на сябе, і я заўважыў, што ён апрануты ў форму, але з выгляду ён не быў падобен ні на французскага агента паліцыі, ні на англійскага палісмена. Яго куртка хутчэй нагадала форму пілотаў амерыканскіх ліній. Ён узяў мяне моцна, але не груба за плячо і павярнуў налева.

— Ідзіце прама ў гэтым кірунку, — сказаў ён, — і выйдзеце на пляцоўку.

Я зразумеў, што ён гаворыць пра аэрапорт. Дзіўна было толькі тое, што ён ні не сумняваўся ў маім жаданні папасці туды, а я нават не запытаў сябе, чаго і куды мне ляцець, ледзь-ледзь падняўшыся з пасцелі пасля такой страшнай хваробы. «Дзякуй, капітан», — прамовіў я механічна і пайшоў паказанай мне дарогай.

Ці то туман расейваўся, ці то мае вочы сталі прывыкаць? Не ведаю. Але я мала-памалу пачаў адрозніваць сілуэты людзей. Усе ішлі ў тым жа напрамку, што і я. Паступова натоўп павялічваўся, і ў хуткім часе

ўтварылася нешта падобнае на працэсію. Мы як мага прыспешвалі крок, бо здагадваліся інстынктыўна, не разважаючы (калі меркаваць па маіх адчуваннях), што павінны з'явіцца неадкладна. Але рухацца наперад было ўсё цяжэй, і дарога рабілася як быццам вузейшая...

— Не штурхайцеся! — сярдзіта прамовіла нейкая старая жанчына.

— Я не штурхаюся, мяне самога штурхаюць, — па чаў я апраўдвацца.

— У чаргу, становіцеся ў чаргу, як усе людзі!..

Я рашуча спыніўся, чамадан выпаў з маіх рук (я толькі цяпер заўважыў, што пры мне быў чамадан) і ўпёрся ў ногі чалавеку, які ішоў следам. Я павярнуўся. Смуга распаўзлася, і адразу пасвятлела. Я выразна ўбачыў твар абуранага негра, маладога, прыгожага, у ружовай кашулі з адкрытым каўняром.

— Прабачце, пане, — сказаў ён з горкай іроніяй, тэатральна мне пакланіўшыся, — прабачце, што я маімі чорнымі нагамі зачэпіў ваш белы чамадан.

— Вы ж бачыце, я ненаўмысна.

— Даруйце мне, пане, я больш не буду, даруйце, — прамовіў ён здэкліва і пакланіўся з яшчэ большым нахабствам.

Тады я ўгледзеў, што перада мной выцягнулася даўжэзная калона — некалькі тысяч пасажыраў. Перад імі невыразна вырысоўваліся агароджа, будынкі, дыспетчарская вежа, ангары. Здалёку гулі і стракаталі маторы, час ад часу прарэзліва раўла сірэна. Моцны вецер разганяў нізкія навалнічныя хмары, і ў разрывах дзе-нідзе відаць было шэрае неба.

З гэтай хвіліны наш рух стаў страшэнна марудны. Жанчына, што ішла перада мной, азірнулася, і я ўбачыў яе гладкія, кранутыя сівізной, валасы і вочы ірландкі, прыгожыя і мяккія. Яна больш не гневалася і ўсміхалася мне, нібы казалася: «Усё гэта вельмі цяжка,

але мы з вамі людзі мужныя і будзем цярпець без нараканняў».

Пратупаўшы на месцы добрую гадзіну, яна захісталася:

— Я так рана ўстала сёння — сіл не хапае.

— А вы сядзьце на мой чамадан,— параіў я жанчыне. Ставячы на зямлю чамадан, я раптам адчуў, што ён занадта лёгкі.

— Ах, божа мой! — спалохана крыкнуў я.— Ні аўтаручкі, ні тапачак! Я ж іх забыў пакласці...

І бягом кінуўся ў горад. Чаму я так спяшаўся? Хто мяне там чакаў? І куды было бегчы? Я не ведаў.

* * *

Як я адшукаў дарогу ў гэтым незнаёмым горадзе? І якім чынам я заняў нумар у невяліччай гасцініцы па суседству з аэрапортам? Вагоны электрычкі мчаліся паўз мае вокны з жалезным скрогатам; каляровыя агні рэклам рытмічна ўспыхвалі, мігацелі і пераліваліся. Сваю аўтаручку я знайшоў на стале, тапачкі пад ложкам. Я ўкінуў іх барзджэй у чамадан разам з кнігамі, брытвай, піжамай і пусціўся бегчы назад. Гіганцкі аўтобус спыніўся ўздоўж высокага тратуара, дзе пахаджала партовая паліцыя з рэвальверамі на белых паясах. Я ўскочыў у аўтобус. Праз дзесяць мінут я вылез недалёка ад стракатай людскай калоны перад агароджай пасадачнай пляцоўкі.

Яшчэ раз я павінен быў перацярпець мучэнне павольнага руху. Калі гадзіны праз дзве я наблізіўся крыху да агароджы, я зразумеў, чаму мы не маглі пасоўвацца хутчэй. На пляцоўку можна было папасці толькі праз будку, каля якой стаяў вартаўнік. Так што калона, метраў за сто ад будкі, выцягвалася ў шнур. Нарэшце перада мной аказалася ўсяго шэсць чалавек. Цяпер я мог разгледзець твар вартаўніка. Гэта быў адзін з тых

непадкупных здаравякоў-тупіц, якімі карыстаецца любая ўлада... Тры... Два... Апошні... Вось і мая чарга. Я стаяў адзін перад дубінай-дзецюком.

— На які рэйс? — запытаў ён.

— А хіба тут некалькі рэйсаў?

— А то як жа, — адказаў ён спакойна. — Рэйс каталіцкі, рэйс англіканскі, рэйс прэсвітэрыянскі, рэйс баптысцкі, рэйс мармонскі...

— У вас што, рэйсы ў залежнасці ад веравызнання?

— Не затрымлівайце! Хутчэй! На які рэйс?

— А калі пасажыр атэіст? Хіба ў вас няма рэйсаў для няверуючых?

— Ёсць, — прамовіў, здзівіўшыся, вартаўнік, — але я вам не раю. Гэта — кароценькі маршрут, нядаўна адкрыты, дрэнна арганізаваны... Калі вы жадаеце пытанне веры звесці да мінімуму, прапаную унітарную лінію, аб'яднаны рэйс... чыста, дагледжана, мадэрн...

За мною бунтавалася чарга.

— Ёсць жа людзі, — бурчаў дробненькі дзядок, — што каля самых дзвярэй будуць вам разводзіць тары-бары, а ты тут хоць да ночы стой.

Я пачырванеў і сказаў вартаўніку:

— На аб'яднаны, калі ласка.

— Цэнтральны будынак... Паўднёвае крыло... Наступны!

* * *

Усё было так, як растлумачыў вартаўнік. Памяшканне унітарнай лініі мне здалося і дагледжаным і ўтульным. Канвеерная актыўнасць панавала ўсюды. Лакіраваныя драўляныя стойкі, безліч папак з ярлыкамі і рэгістрацыйнымі лісткамі, якія спрытна, у дзве рукі, перабіралі служачыя самых розных колераў скурры. Карты, утыканыя малюпасенькімі мадэлямі самалётаў, вялізныя афішы кубістаў з надпісам «Ляціце аб'»

яднаным рэйсам!» і некалькі прыгожых дзяўчат у чорнай уніформе, якія сустракалі пасажыраў. Адна з іх падышла да мяне і запытала:

— У вас ёсць віза на вылет?

— Якая віза? Я не ведаў...

Яна ўздыхнула і ласкава папрасіла:

— Звярніцеся да пана Фразера.

Пан Фразер, магутны мужчына ў чорным, нагадаў мне капелана ў амерыканскім універсітэце — тая ж сілішча.

Яго прафесійная ветлівасць мне здалася зусім натуральнай.

— Нам прыемна, нам вельмі прыемна прымаць нашых дарагіх гасцей, — прамовіў ён пывучым голасам. — Нашы кліенты — гэта нашы сябры. Нашы сябры — гэта нашы кліенты. Усё часцей і часцей інтэлігентныя людзі карыстаюцца аб'яднаным рэйсам.

— Якраз гэтага я і хачу, — згадзіўся я. — Але вось тут маладая асоба патрабуе візу на вылет.

— Абавязкова, іначай нельга, абавязкова, — сказаў ён. — Дастаньце візу на вылет, астатняе зробім мы.

— Але ў каго ж мне яе прасіць? Якія патрэбны захады?

У гэты момант на сталае зазваніў тэлефон.

— Калі ласка, адну хвіліначку, — спакойна спыніў мяне пан Фразер і, зняўшы трубку з правага тэлефона, загаварыў па-англійску:

— Так, доктар... Так, доктар... Яшчэ дзесяць... Добра, доктар, добра, вы не пакідаеце нас без работы... Праявіць да іх належны клопат?.. Праявім, доктар, ручаюся.

Ён паклаў адну трубку і ўзяў другую, з левага боку, дзе таксама званіў тэлефон:

— Пяцьдзсят? Цудоўна, палкоўнік... Разумею... У якіх чынах? Звычайныя салдаты? Разумею... Мы паспрабуем іх трымаць групай... Дзякуй, палкоўнік, што

не забываеце нас. Да вашых паслуг... Маё шанаванне, палкоўнік...

Пасля гэтага ён пачаў гаварыць у два тэлефоны адразу, і мне здалося, я пачуў сваё імя.

— Вы не можаце яго агледзець пасля дванаццаці? — запытаў ён у тэлефон. — Ну так, ён спяшаецца... Чаму? Вы ж ведаеце, Франк, звычайная гісторыя. У шаснаццаць гадзін? Добра... Дзякуй, Франк! За мной ваша не прападзе.

Потым, паблажліва павярнуўшыся да мяне, растлумачыў:

— Ідзіце ў будынак Б, першае крыло, пакой 3454, і папрасіце пана Франка, каб вас агледзеў. Вядома, давядзецца пачакаць, але вас ён прыме сёння... Ён мне абяцаў... Калі ласка... Нам вельмі прыемна, што вы з'явіліся да нас.

Падышла дзяўчына ў чорнай уніформе. Ён рашуча падняўся, і гэта быў знак, што размова скончана.

* * *

З вялікай цяжкасцю я знайшоў будынак Б. Каб туды дабрацца, трэба было ісці вузенькай сцежкай, плюхаючы па гразі, і жаўтаваты туман зноў апусціўся на пляцоўку.

Вакол мяне коўзаліся кучкамі ашалелыя пасажыры.

Вось ён будынак Б — небаскроб, і ліфт падняў мяне на трыццаць чацвёрты паверх. Перад пакоем 3454 — даўжэзны хвост мужчын і жанчын. Я цярпліва стаў у чаргу. На гэты раз людзі пакутавалі ў два этапы. Спачатку трэба было выстаець, не прысядаючы, у цёмным калідоры, потым, у пярэдняй пана Франка, дзе было штук дваццаць крэслаў, людзі садзіліся ў рад. Матавае шкло аддзяляла іх ад інспектара, які час ад часу выгукваў: «Наступны!» Тады бліжэйшы падымаўся, а ўсе астатнія перасоўваліся ланцужком. Перада мной

была маладая дама ў футравым манто, яна выцірала слёзы. Нарэшце яе выклікалі, і праз хвіліну яна вярнулася. Калі жанчына выходзіла, мне здалося, што яна трохкі павесялела. За матавым шклом пачуўся голас:

— Наступны!

Я ўвайшоў.

За белым драўляным сталом сядзеў мужчына без пінжака, з тлустым тварам, інтэлігентны. Ён абуджаў давер'е; я міжвольна паставіў чамадан на стол і пачаў яго адмыкаць. Але ён усміхнуўся:

— Не, ваш багаж мяне не цікавіць... Мая задача — правяраць тое, што вы прынеслі ў сабе: успаміны, пачуцці, страсці...

— Яно, калі па закону...

— Па закону,— перабіў ён,— вы маеце права мець строга абмежаваную колькасць успамінаў, прычым толькі лёгкіх... Ваш узрост?

— Шэсцьдзесят пяць гадоў.

Ён зірнуў у табліцу і адзначыў лічбу:

— У вашым узросце колькасць іх зменшана. Вам дазваляецца: крыху чулівасці, некаторая цікавасць да мастацтва, адна-дзве прыхільнасці сямейнага характару, разбаўленыя моцным эгаізмам, і гэта амаль усё... Вось вам спісак забароненых пачуццяў. Вазьміце, пазнаёмцеся і скажыце мне, калі што ў вас ёсць.

— Фанабэрыя і славалюбства? Не, фанабэрыі ў мяне няма... Можна, калісьці я і шукаў славы, але, дасягнуўшы вяршынь, пераканаўся, што радасці яна не дае. З гэтым пакончана.

— Вельмі добра,— ухваліў ён.— А імкненне да ўлады?

— Што вы? Наадварот, імкненне ад улады. Нашто мне ўлада? Я лічу, што ўсякі начальнік — асоба залежная, раб сваёй службы і пэўных думак. Я не жадаю адказваць за ўчынкі, мне навязаныя.

— Вельмі добра... А па вашай прафесіі празмерных

захапленняў не было? Анкета сведчыць, што вы драматург. Вы не думалі, што зможаце напісаць яшчэ адну п'есу, лепшую, чым папярэднія?

— Не. Пераканаўся, што не змагу... Прабаваў у мінулым годзе. Яшчэ тады крыху верыў у свае сілы... і стварыў нейкую дрэнь, страхоцце... З гэтым пакончана.

— Гэта ваша цвёрдае рашэнне?

— Так, сваю справу я зрабіў; яна варта таго, чаго варта; судзіце, як знаеце.

— Вельмі добра... Выдатна... Грошы? Маёмасць?

— Я за гэтым не гнаўся. Маёмасці не набыў.

— А як з палюбоўніцамі?

— Пятнаццаць гадоў ні адной. Ёсць у мяне жонка Данаціна... Я ажаніўся позна.

— Вы яе любіце?

— Ад усяго сэрца.

— Ай! Ай! І як вы сюды папалі? Ад усяго сэрца — тэрмін, які не дапускаецца ў нашай установе... Узважым... Вы яе любіце фізічна? Па-сяброўску? Інтэлектуальна?

— Па-рознаму.

— Гэтак жа, як і ў першы дзень?

— Мацней, чым як у першы дзень.

Інспектар Франк нахмурыўся:

— На вялікі жаль, пры такіх умовах я не магу вам даць візы.

— Але ж я хачу выехаць!

— Вы гаворыце, што хочаце выехаць, але хто ж гэта ахвотна расстаецца са светам, пакінуўшы там такую дарагую істоту?

— Вы не разумееце мяне, — заклаваў я, — іменна каб вызваліць яе, я і хачу выехаць. Вось ужо тры месяцы, як я павіс грузам у яе на шыі. Навошта псаваць ёй маладое жыццё!.. Мне трэба выехаць!

Франк заківаў галавой:

— Шкада, шкада... Мы ніколі не давалі візы людзям, што захоўваюць такі запал... Мы іх ведаем... Забраніруеш ім месца, за кошт іншых пасажыраў, вядома, а яны ў апошні момант бягуць ад нас — і месца прападае, нікім не выкарыстанае.

Я ўявіў сябе зноў выкінутым у зеленаваты туман, у натоўп, у штурханіну, на шумныя вуліцы незнаёмага горада, у жалезны бразгат і скрогат; убачыў, як змораны, з чамаданам у руках, блукаю без надзей, без прыстанішча, без сілы... Жах агарнуў мяне, і я пачаў прасіцца:

— Калі ласка... Знайдзіце хоць які-небудзь шанс. Вы чалавек разумны. Вы ж ведаеце, як мне трэба пасля столькіх пакут перабрацца ў іншы свет. Я стаміўся. Дайце мне спакой. Калі ва мне яшчэ жыве якая-небудзь страсць, дазвольце мне самому патушыць яе, мне памогуць разлука, час... толькі не выкідайце мяне ў гэтыя змрочныя абшары... Не выкідайце.

Пан Франк са спагадай глядзеў на мяне сваімі цяжкімі вачамі, пад якімі віселі пухлыя мяшкі; ён пакручваў у пальцах аловак і нейк дзіўна прыціскаў яго да ніжняй губы.

— Лепш за ўсё вам падыдзе, — прамовіў ён павучальным тонам, — транзітная віза ў Лімб*.

— Калі гэта вырашае маю праблему, чаму ж, я згодзен.

— Гэта б вырашала вашу праблему, але, на жаль, ад мяне не залежыць.

— А ад каго залежыць?

— Ад ККК... Камісіі Каматознасцей і Каталепсій.

— О госпадзі! А дзе яна знаходзіцца?

— Невялічкі асобны будынак у паўднёва-заходнім канцы поля.

---

* Лімб — мясціна на тым свеце для праведнікаў дахрысціянскай эры і няхрышчаных дзяцей (у католікаў).

Ён зірнуў на гадзіннік:

— Але вы не паспееце туды да закрыцця.

— Што ж мне рабіць?

— Вярнуцца ў горад... Прыйсці заўтра.

— У мяне сіл няма.

— Ну так, ну так... Усе вы на гэта спасылаецца...

І будзеце хадзіць дзесяць дзён, дваццаць дзён... Наступны!..

* * *

І вось я зноў апынуўся на балюцістай сумнай пляцоўцы, якую агортвалі адразу ноч і туман. Ізноў пачаў шукаць амаль вобмацкам у вільготнай цемры прахадную будку. Ізноў трамвай са скрогатам даставіў мяне ў душы пакой, у якім мігаценне светлавой рэкламы і грукат электрычкі не давалі заснуць. Гэта была жудасная ноч. Абліты потам, я задыхаўся. На світанні ўзяў чамадан і паплёўся на пляцоўку. Я спадзяваўся, што, з'явіўшыся ў такі нялюдскі час, пападу адным з першых. Аднак іншыя пасажыры разважалі гэтак жа, і яшчэ ніколі я не далучаўся да такой даўжэзнай чаргі. Выстаяўшы гадзіны тры і дабраўшыся да будкі, я сказаў вяртаўніку тонам бывалага пасажыра:

— Вы мяне ўжо бачылі.

— На які рэйс?

— На аб'яднаны.

Ён мяне прапусціў. Цяпер мне трэба было знайсці кантору ККК. «Паўночна-заходні канец поля», — даў адрас Франк... Я прабаваў арыентавацца, як умеў... Сонца хавалася ў тумане, але расплывістая пляма цмянага святла паказвала, дзе яно прыблізна знаходзіцца. Я перайшоў цераз імшыстую нізіну, дзе сярод чахлага трысця і нізкарослага хмызняку варушыліся слімакі і жабы. Нарэшце я заўважыў адзінокі будынак з чырвонай цэгля, на якім выдзяляліся тры белыя літары «ККК». Дом быў невялікі, звычайны, службовы, нак-

шталт тых, што будуе ведамства мастоў і дарог на французскіх станцыях. З адчаем убачыў я, што, нават і ў гэтым глухім кутку, перад дзвярамі варушыліся сотні наведвальнікаў; некаторыя з іх горка плакалі.

Не буду апісваць гэта новае чаканне. Я так стаміўся, што не меў сілы ні скардзіцца, ні пакутаваць. Калі надышла мая чарга, я апынуўся ў крэсле перад сталом, а насупраць сядзела дзяўчына ў шэра-блакітнай уніформе. Яна не была прыгожай ні з твару, ні з фігуры, валасы, зачасаныя без прэтэнзій; але я заўважыў, што, прымаючы майго папярэдніка, увіхалася спрытна і шпарка. Відаць, яна не належала да той катэгорыі служачых, што чэрпаюць асалоду, ставячы перашкоды і ўскладняючы становішча.

— Вы гаворыце, што бачылі пана Франка?.. У вас ёсць накіраванне ад яго?

— Ёсць. Калі ласка.

— Добра... Пагляджу... Значыць, вы просіце візу на часовы прытулак... Колькі часу, думаеце, спатрэбіцца вам, каб... я не кажу, забыць, а каб аслабіць гэту сувязь? Дваццаць год? Трыццаць год?

— Не ведаю... У маім узросце...

— У вас няма ўзросту... Дзесяць год хопіць?

Яна ў момант запоўніла друкаваныя бланкі, дала іх мне падпісаць, потым праводзіла мяне да вельмі старога чалавека, які сядзеў на ўзвышшы пасярод залы.

— Пан камісар, — далажыла яна. — Гэта пропуск на пэўны тэрмін па просьбе пана Франка... Усё ў парадку.

Дзядок падпісаў, не чытаючы, і паставіў штэмпель з датай.

— А цяпер хутчэй бяжыце да пана Франка, — спагядліва параіла дзяўчына. — Зараз пятнаццаць гадзін. Кантора зачыняецца ў паснаццаць.

«Хутчэй бегчы...» Нішто сабе парада! Я ледзьве цягнуў збалелыя ногі. Знадворку туман згусціўся яшчэ

больш. Я хутка згубіў сцэжку, забытаўся ў калючым трысці і ўпаў. Падняўся ўвесь у гразі, калоцячыся ад холаду, і ў такім нервовым напружанні, што патраціў некалькі гадзін, пакуль адшукаў будынак Б. Там было ўсё замкнёна.

— Вам трэба вярнуцца ў горад і прыйсці заўтра, — сказаў швейцар.

Але я так стаміўся, што, карыстаючыся цемрай і туманам, ціхенька зайшоў за будынак і правёў ноч у нейкіх кустах пад перакуленай ваганеткай. Я прачнуўся ў дрыжках, увесь пранізаны болем. Ад самага пачатку майго злашчаснага вандравання па канторах і канцелярыях толькі цяпер упершыню выбліснула сонца. Мне здалася, што яно стаіць надта высока, і я з трывогай зірнуў на гадзіннік. Было ўжо за поўдзень. Ніякага сумнення, што я заснуў толькі пад раніцу і страшэнна заспаў. Я паспешна абышоў будынак і ўбачыў чараду мужчын і жанчын такой даўжыні, што вартаўнікі былі вымушаны падзяліць яе на групы.

Чаканне. Павольнае прасоўванне наперад. Бой гадзінніка, як удары нажа ў сэрца. Раз... Два... Чаканне перад ліфтам... Тры... Чатыры... Ніякіх надзей. Назад у горад. Кашмарная ноч... Ранішня беганіна. Чаканне каля агароджы. Чаканне перад будынкам Б. Чаканне перад ліфтам. Марудны пад'ём да калідора трыццаць чацвёртага паверха... 3451... 3452... 3454. Павольнае перасоўванне з крэсла ў крэсла... «Наступны!» Нарэшце я зноў пападаю ў кантору пана Франка.

— А! Гэта вы! Прынеслі візу?

— Прынёс, — адказваю я, падаючы ў крэсла ад слабасці. — Вось яна.

Спачатку ён глянуў з задавальненнем і добразычліва, потым з прыкрасцю вытрашчыў на мяне вочы:

— Чаму ж вы не прыйшлі ўчора? Ваша віза несапраўдная.

— Як несапраўдная? Чаму?

— Тэрмін годнасці віз ККК — адны суткі. А чаму? Не ў маёй кампетэнцыі. Такое правіла. Хутчэй бяжыце да іх у кантору і папрасіце прадоўжыць тэрмін. Яны вам зробіць адразу... Наступны!

Ад гэтых слоў я наліўся гневамі. З нянавісцю ўявіў свае бясконцыя бадзянні, гразішчу, слоту, марную мітусню і, без усякай павагі да навакольнага камфорту, забыўшы пра дваццаць асоб, што слухалі мяне ў пярдняй, закрычаў не сваім голасам:

— Даволі, хопіць! Хопіць ганяць мяне па ваших канцылярыях, з чаргі ў чаргу, ад бюракрата да бюракрата! Хопіць ваших паперак! Наздзекаваўся! Намучылі! Хопіць! Хопіць! Хопіць!.. Калі выехаць адсюль так цяжка, я не паеду.

Я стукнуў кулаком па сталае пана Франка; ён, мабыць, спужаўся, і не без падставы, бо я ашалеў ад злосці.

— Я не паеду! Я не паеду!

Франк паклікаў сакратара, яны схапілі мяне за плечы і выпхнулі з канторы. На шум з'явіліся два здаравенныя вартаўнікі, сціснулі мне рукі і вывалаклі з будынка. Вырваўшыся на волю, я пачаў бегаць па пляцоўцы і крычаць:

— Я не паеду!

Навокал сабралася шмат пасажыраў. Некаторыя прабавалі мяне ўгаварыць, але я нікога не слухаў.

— Я не паеду!

Раптам перада мной адкрыўся нейкі прасвет. Я кінуўся туды. Свежы салёны вецер павяеў мне ў твар. Два агеньчыкі выбліснулі ў тумане. Дзе яны? На якім беразе. Чуцён быў глухі грукат марскога прыбою.

— Я не паеду.

Агні набліжаліся. Што гэта? Агні ці чалавечыя вочы? Гэта былі вочы, мілыя шэрыя вочы, поўныя болю і смутку, вочы маёй жонкі Данаціны.

— Я не паеду, — прамовіў я слабым голасам.

— Доктар,— закрычала яна,— ён пачаў гаварыць!

— Значыць, хвароба адступіла,— пачуўся грубаваты голас доктара Галцье.

Апошнія пасмы туману чапляліся за фіранкі. Прывычныя контуры мэблі выразна вырысоўваліся ў дзённым святле. На сценах зазіхацелі жывымі колерамі знаёмыя карціны, і над самым маім тварам, блізка-блізка, блішчалі ў слязах вочы Данаціны, гордыя і поўныя любві.

ёс?— сказаў Блан-

дэль.— Не, я не веру ў лёс... ці, больш дакладна, не веру ў тым сэнсе, які надавалі гэтаму слову ў старажытнасці... Я не веру, што нейкая варожая сіла, схваўшыся за ўсыпанай зоркамі заслонай, вышуквае людзей і рыхтуе ім гібель... Я не веру, што нейкі пакельны механізм, сканструяваны багамі, заўсёды абкружае нас сваімі хітрамудрымі і жорсткімі спружынамі, якія мы накручваем і прыводзім у рух... Не... Наадварот, я веру, што сусвет абыякавы да ўчynкаў людзей і кожны з нас можа, у пэўнай меры, каваць свой уласны лёс... Такая вера супакойвае... Аднак...

Ён спыніўся і хвілінку падумаў:

— Аднак бывае такі дзіўны збег акалічнасцей... такія цудоўныя супадзенні... спалучэнні падзей, калі ўсё адно да аднаго, зубец да зубца, шасцярня да шасцярні, так дапасавана і з такой няўхільнасцю прыводзіць да катастрофы, што спасылка на выпадковасць не кожнага можа задаволіць. О, я добра ведаю, што з мільярдаў фактаў, сведкамі якіх мы былі, знойдзецца некалькі незвычайных... Тым не менш д'ябальская злашчаснасць гэтых здарэнняў нярэдка можа здзівіць людзей самых далёкіх ад забабоннасці.

Слухайце... Адночы ў Нью-Йорку... Але гэта доўгая гісторыя.

Ён уздыхнуў, адпіў глыток кавы, потым, калі ўсе мы прыціхлі, пачаў расказаць:

— Вы, можа, памятаеце, што я жыў у Амерыцы праз некалькі год пасля сканчэння першай сусветнай вайны. Гэта быў перыяд пратэкцыянізму, абмежаванняў і так званага «прасперыці». Жыццё ў Нью-Йорку здавалася мне лёгкім, мітуслівым і даволі-такі нудным. Завяліся ў мяне і сябры, былі сярод іх нават людзі выдатныя: маладыя прафесары, якія потым, пры прэзідэнце Рузвельце, сталі асобамі магутнымі; маладыя актрысы, што цяпер зіхацяць на Бродвэй, а пачыналі беднымі прыгажунямі; маладыя журналісты, якія здзіўлялі смеласцю сваіх ідэй, а сёння выйшлі ў людзі і лічацца кансерватарамі...

Мы арганізавалі невялічкі гурток і кожны вечар збіраліся то ў бары на 52-й вуліцы, куды нас прываблівалі кухня і адмысловы італьянскі вермут, то на кватэры каго-небудзь з нас. Мы пілі многа. А напіўшыся, пачыналі гульні ў любоў проста так, без ніякіх пачуццяў, альбо слухалі негрыцянскі джаз, і не скажу, што былі шчаслівыя.

Нейк раз вечарам уся наша кампанія абедала ў Мірыям Джэнінгс, якая жыла па той бок Іст-Рывера на Доўгім Востраве ў арыгінальным доме ружовага колеру. У нашым гуртку яна адна была багатая і магла прыняць разам усіх... Вы ведаеце Мірыям Джэнінгс па галівудскіх фільмах. Вы ёю захапляецеся, і не без падставы. Гэта — вялікая актрыса. Але мала хто ведае, што гэта кіназорка была ў свой час проста жанчынай...

Яна была з тых, каго амерыканцы называюць «школьнымі нявестамі». Дачка святшчэнніка, яна выхоўвалася на шчодрую дапамогу ў адным з лепшых каледжаў і вырасла дзяўчынай прыстойнай і пікантай. Скончыўшы школу, яна выйшла замуж за Джэнінгса, старога мільянера, які да гэтага разоў пяць раз-водзіўся, і да такой ступені быў нудны, што ніяк не мог

падабраць сабе жонку без папярэдняга кантракта на вялікую суму, але, і пры гэтай умове, больш двух гадоў ні адна з яго жонак не вытрымлівала. Учынак Мірыям быў дзіўны, і не скажу, каб пахвальны, але яна ўсё як след прадумала і добра сыграла сваю ролю. Разлік яе быў такі: цяпець два гады брыдкага, а можа, і агіднага мужа, каб заваяваць сабе незалежнасць на ўсё астатняе жыццё. Яна развялася з Джэнінгсам пасля цікавага падарожжа ў Італію. Гэта было зроблена без шуму, без сваркі, і стары дзівак, каб адзначыць разлуку, наладзіў пышны банкет, на які былі запрошаны ўсе шэсць жонак... Але, як кажа Рэдыярд Кіплінг, гэта ўжо другая гісторыя.

Дык вось, уявіце сабе вечарынку ў Мірыям: сярэбраныя кандэлябры... свечкі — ружовыя і блакітныя... святло мяккае... закускі далікатныя, амаль еўрапейскія... шампанскага ўдосталь... Жанчыны бялявыя, і ўсе крыху пад чаркай... Пасля абеду селі гуляць у покер. Я ў карты невялікі мастак. А ў гэты вечар мне асабліва не шанцавала. Я быў па вушы закаханы ў Мірыям, і ёй падабалася дражніць мяне, распальваць маю рэўнасць. Пад поўнач у мяне не было ўжо ні цэнта, і, калі я ўбачыў Мірыям каля Эрнеста Франца, музычнага крытыка, да якога яна ледзь не тулілася, прымушаючы гэтага педанта піць віно, я раптам заявіў, што стаміўся, што заўтра раніцай у мяне работа і што я іду спаць.

Уся кампанія шумна запратэставала. Каля майго паліто і капелюша завязалася сапраўдная бойка. Мяне нізашто не адпускалі. Мірыям села мне на калені і пачала абдымаць. Але я, змарыўшыся за вечар, ад свайго не адступаў. Тон спрэчак, спачатку вясёлы, стаў нарэшце прыкры, і скончылася тым, што я нагаварыў ім грубасцей. Няньчыцца са мной ім надакучыла. Я аплаціў свой пройгрыш, нейкую фантастычна завышаную суму, і збіраўся ўжо ўцячы, але, праверыўшы кішэні, пераканаўся яшчэ раз, што ў мяне няма грошай нават на

таксі. Пачаў накрапваць дождж. Дом Мірыям быў вельмі далёка ад маёй гасцініцы, апроч таго, я дрэнна сябе адчуваў пасля шматлікіх кактэйляў і шампанскага. І я адважыўся прасіць у гэтых п'яных вар'ятаў, ці не дасць мне хто з іх адзін долар. Зразумела, яны зноў прычапіліся да мяне, прабуючы затрымаць. Усе са смехам адмовілі, абяцаючы даставіць мяне ў сваёй машыне, калі я іх пачакаю да шасці гадзін раніцы. Мяне ўжо разбірала злосць, але тут Мірыям дастала з сумачкі адзін долар і падала мне:

— Вазьміце, мой мілы, я адна ў вас сяброўка без эгаізму... Я хачу вас мець пры сабе і таму даю сродак збегчы... Спакойнай ночы.

І яна дакранулася губамі да маёй шчакі. Я паспешна схпіў долар, пацалаваў Мірыям і выскачыў пад шалёныя крыкі і дружны рогат.

Густая імжака ляпілася мне на твар і на рукі. Пустыя вуліцы. Нізкія змрочныя дамы. Увесь квартал нібы вымецены таямнічай варожай сілай. Я не ведаю нічога больш вясёлага, як Нью-Йорк Пятага авеню, з яго лёгкімі палацамі на цудоўных абрусах белага святла. Але, калі адысці ад галоўных вуліц, аблічча гэтага горада мяняецца са страшэннай хуткасцю. Ці то гангстэрскія фільмы далучылі ў нашым уяўленні да гэтых дэкарацый раптоўныя лютыя драмы? Не ведаю, але, як толькі я пакідаю рухомыя агні Бродвэя альбо ціхую пышнасьць Цэнтральнага парка, мяне ахоплівае туга.

Я ведаў, што не знайду таксі, пакуль не перабяруся цераз Іст-Рывер, і накіраваўся на вялізны жалезны мост... Забыў яго назву... Здаецца, Квінсбара-Брыдж... Пяць гадзін назад, праязджаючы там, я быў уражаны кіпучым рухам на мосце, грукатам аўтамабіляў, чырвонымі і белымі агнямі ліхтароў.

Цяпер мясціна была бязлюдная, і толькі косыя лініі высокіх металічных ферм разразалі туман сваімі чорнымі ромбамі.

Я прайшоў ужо амаль палову моста, нікога не сустрэўшы, як раптам у тумане, з правага боку ад мяне, хутчэй угадаў, чым убачыў, жаночую постаць. Яна схілілася над парапетам — і гэта было небяспечна ці, ва ўсякім разе, дзіўна. Я адразу ж падумаў, як зрабілі б і вы на маім месцы, пра безліч выпадкаў самагубства, вядомых нам, і падышоў да жанчыны. Яна рэзка павярнулася, пачуўшы мае крокі, і, убачыўшы мяне побач, кінулася на парапет з такой рашучасцю, што я інстынктыўна схпіў яе за руку і пацягнуў да сябе.

Перада мной стаяла вельмі прыгожая дзяўчына, без капелюша, са збітымі, вільготнымі валасамі і тварам, залітым слязьмі. Не памятаю, у якім яна была адзенні. Аднак у мяне тады не склалася ўражання, што яна з бедных. Мне нават здаецца, што на шыі ў яе была ліса ці якое іншае футра. Не... Гэта не ад беднасці — яе прыгнаў сюды страх. Яна ляскала зубамі, і губы яе држжалі.

— Што вам ад мяне трэба? — закрычала яна. — Пакіньце мяне! Не прыставайце да мяне!

Цяпер я быў упэўнены, што магу стаць удзельнікам адной з банальных драм: прахожы перашкаджае жанчыне ўтапіцца. Такая роля мяне вельмі бянтэжыла. Кактэйлі Мірыям не прасвятлілі маіх думак і не прыдалі цвёрдасці маім учынкам. Не ведаю, што я гаварыў гэтай няшчаснай, мабыць, якое-небудзь глупства. Зрэшты, гэта не мае значэння. Жанчыне, якую я трымаў за руку, патрэбен быў жывы чалавечы голас і трохкі сілы, каб адцягнуць яе ад парапета. А гэта ў мяне было.

Праз хвіліну, па-ранейшаму трымаючы яе за руку, я ішоў разам з ёю па кладках моста і няскладна паўтараў:

— Ну, што гэта з вамі?.. Што гэта з вамі?.. Што здарылася?.. Вас кінуў мужчына?.. Магу вас запэўніць, што паміраць праз гэта не варта... Каб вы толькі ведалі, колькі разоў я сам у нядобрую часіну жадаў знік-

нуць... Нават толькі што я б не дорага даў за жыццё, а цяпер вельмі рад, што апынуўся тут, каля вас.

Яна не адказвала. Праходзячы пад ліхтаром, я разгледзеў яе лепш. Яна была не проста прыгожая, а рэдкай красы жанчына. А вы ведаеце, які я ў той час быў сентыментальны. Вострае спачуванне, рамантычныя абставіны, лёгкае ап'яненне, злосць на Мірыям — усё гэта спрыяла таму, што, дайшоўшы да канца моста, я нічым, апроч гэтай невядомай, больш не цікавіўся. Мы мінулі паставога, які глянуў на нас з падазронасцю. Я баяўся, каб мая спадарожніца не зрабіла новага глупства, але яна не супраціўлялася, ішла побач і толькі ціхенька плакала... Вы, напэўна, думаеце, што я мог бы тут жа здаць яе палісмену і вызваліць сябе ад усякай адказнасці? Так то яно так, але ж я не ведаў, а можа, у гэтай даведзенай да адчаю істоты былі сур'ёзныя прычыны пазбягаць паліцыі... А потым, я павінен прызнацца, што прыгода гэта абудзіла ва мне цікавасць і хацелася зрабіць нешта добрае.

Перабраўшыся цераз мост, я крыху супакоіўся, але тут яшчэ адзін клопат. Куды мне дзець гэтую маладую жанчыну? Пакінуць яе на вуліцы? Яна ізноў пабяжыць тапіцца. Завесці ў маю гасцініцу? Гэта немагчыма. Правілы ў амерыканскіх лепшых атэлях былі тады вельмі строгія, і ліфцёр не прапусціў бы мяне з ёю наверх. Была ў яе кватэра? Сям'я? Я паспрабаваў распытаць. Але з яе нельга было выцягнуць нічога талковага. Яна толькі дрыжала і ўсхліпвала.

Нарэшце я спытаў:

— Вось што... Я не магу вас кінуць у такім становішчы... Куды вас праводзіць? Ёсць у вас дом? Бацькі? Яна маўчала, і я зразумеў, што няма.

— Пакой?

Яна адмоўна кіўнула.

У гэты момант мы праходзілі паўз ярка асветленыя дзверы з шыльдай «*Атэль Берагавы. Нумары ад адна-*

го долара і вышэй». Гэта гасцініца не была падобна на раскошныя атэлі Паркавага авеню, аднак паказалася мне прыстойнай, чыстай, і чаму б не перабыць тут некалькі гадзін?

— Слухайце, у вашым становішчы вы не можаце нічога растлумачыць. Мне таксама пара дадому. Перш за ўсё, вам трэба адпачыць, сагрэцца і выспацца. Вазьміце нумар у гэтай гасцініцы. Я заплачу наперад і вас часова пакіну. Адпачывайце, засніце, а заўтра я прыйду вас праведаць. У Нью-Йорку ў мяне многа сяброў у розных колах грамадства, і я амаль упэўнены, што ведаючы вашу бяду, змагу вам дапамагчы... Пры ўсіх вашых пакутах вы ж можаце адкласці рашэнне на адну ноч. І хто ведае? Можа, тое, што ў гэтым тумане і змроку здавалася вам жахлівым тупіком, заўтра раніцай будзе выглядаць зусім іначай... Вы згодні?.. Вы абяцаеце, калі я вас уладкую ў гасцініцы, адгэтуль нікуды не выходзіць і чакаць мяне?

Яна згадзілася, моўчкі кіўнуўшы галавой.

— У вас ёсць грошы? — нясмела запытаў я.

Яна сціснулася, як пабіты сабака.

— Няма... Ну, гэта не мае значэння. На жаль, у мяне самога на гэты раз мала, усяго адзін долар. Але гэтага нам якраз хопіць. Вы бачыце: «Ад аднаго долара і вышэй». Я заплачу за нумар, а заўтра раніцай прыйду і ўладжу ўсё астатняе... Так што, калі хочаце есці альбо яшчэ чаго, не саромейцеся, заказвайце. Я потым разлічуся. Вы згодні? Так і быць.

Я пазваніў у гасцініцу. Ніхто не адазваўся. Я пазваніў яшчэ раз і яшчэ раз. Нарэшце пачуліся крокі, заляпалі шлапакі, бразнула засаўка, і паказаўся калідорны — рослы, кучаравы дзядзька, які праціраў кулакамі заспаныя вочы. Ён дрэнна гаварыў па-англійску і зусім не размаўляў на вядомых мне мовах (па-французску і па-італьянску), так што мне было вельмі цяжка ўбіць яму што-небудзь у галаву.

— Гэта дзяўчына, — тлумачыў я, — толькі пераначуе. Багажу пры ёй няма. Заўтра раніцай я вярнуся; усе яе выдаткі я аплачу... Магу вам пакінуць у заклад гадзіннік ці яшчэ што... але, думаю, абыдзеца і так... Падазронага тут абсалютна нічога няма, вы самі бачыце... Я ж з ёю не застаюся. Зараз я толькі прашу даць ёй нумар на адну ноч, і вось вам долар. Вы мяне зразумелі? Мы дамовіліся? Усё ў парадку?..

Я пачаў ужо злавацца на гэтага без'языкага тупіцу. Трэба было паўтараць па некалькі разоў адно і тое ж... Нарэшце ён узяў долар і адышоў убок, каб прапусціць дзяўчыну. Я не ведаў, чым яе ўцешыць на развітанне. Пад «заслону» трэба было сказаць нешта цёплае, ласкавае, але слоў такіх я не знаходзіў.

— Ну, дык да заўтра... І пастарайцеся заснуць, — прамовіў я паспешліва і працягнуў руку.

Яна схапіла яе і, ажывіўшыся, упершыню загаварыла:

— Вы харошы чалавек.

І хоць, апроч гэтых трох слоў, я ад яе нічога не чуў, у маіх вушах і цяпер яшчэ гучыць яе нізкі пявучы голас. Застаўшыся адзін, я тут жа ўспомніў, што, аддаўшы незнаёмай свой апошні долар, не маю за што паехаць ні на таксі, ні нават на аўтобусе і да сваёй гасцініцы павінен дабірацца пеша. Дзе ж я быў? 60-я вуліца? 62-я? А папасці мне трэба было ў Ніжні горад, гэта больш за гадзіну хады ў слоту і непагадзь. Але я быў так задаволены сваім мужным учынкам, што рушыў у дарогу ў вясёлым настроі, насвістваючы на бязлюдных вуліцах старадаўнія салдацкія мелодыі. Мабыць, упершыню Мэдзісан-авеню слухала ў гэтую ноч «Бравага артылерыста».

На другі дзень раніцай, калі я прачнуўся, спачатку ў мяне было ўражанне, што ўчарашняя дзіўная прыгода мне проста прыснілася. Пасля некаторай развагі, я прыпомніў усе дэталі начнога здарэння і вырашыў,

перш чым адправіцца на работу, заехаць у «Атэль Бера-
гавы», завезці крыху грошай гэтай таямнічай дзяўчыне
і, калі яна шчыра пра ўсё раскажа, заняцца яе справай.
Сярод палітычных дзеячаў Нью-Йорка ў мяне было ня-
мала сяброў... І хто яго ведае? Пачуццё ўдзячнасці...

Атэль я адшукаў лёгка, каля самага моста. Дзённае
святло пазбавіла яго ранейшага крыху падазронага вы-
гляду, як мне тады здалосся. За сталом сядзела жанчы-
на, абкладзеная ключамі.

— Выбачайце,— звярнуўся я да яе,— хацеў бы да-
ведацца, як тая маладая асоба, якую я прывёў сюды
мінулае ноччу...

Яна зірнула на мяне са здзіўленнем:

— Маладая асоба?

Я растлумачыў і расказаў пра сваю прыгоду. Відаць
было, што факты гэтыя для яе навіна.

— Прыблізна гадзіны ў дзве ночы... Вы ж ёй далі
нумар... Зусім маладзенькая дзяўчына, без багажу...

— Але ж ніякай адзнакі ў кнігах...

— Як жа так, нарэшце! У вас тут дзяжурыві калі-
дорны, ён нават па-англійску не ўмее, чарнавалосы,
кучаравы.

— А, Стэпан... Ну і што?

— Ён нас прымаў. Паклічце яго.

Яна націснула кнопку, і праз некалькі хвілін з'явіў-
ся калідорны. Ubачыўшы мяне, ён вытрашчыў вочы.

— Вы мяне пазналі? — запытаў я.

— Пазнаў,— буркнуў ён злосна.

— Гэтай ноччу я прыходзіў сюды разам з маладой
дзяўчынай. Дзе яна?

— Пайшла,— вызверыўся калідорны.— Я яе вы-
гнаў.

— Што? — ускіпеў я.— Вы яе выгналі? Як вы па-
смелі! Я заплаціў... Вы не мелі права...

Ён выцягнуў з кішэні паперку і, шпурнуўшы яе мне
ў твар, замармытаў:

— А гэта? Маеце права?.. Фальшывы долар даваць?

— Фальшывы долар?!.

Я падняў паперку і аслупянеў. Гэта нават не была фальшыўка. Гэта быў адзін з тых білецікаў, дзе на адным баку намаляваны долар, а на другім — пералік тавараў — рэклама, якую некаторыя магазіны раздаюць прахожым на вуліцы. Напэўна, я не разгледзеў яго мінулай ноччу, тым больш, што сагнуты папалам, ён вельмі нагадваў долар, і ў мяне не было прычыны сумнявацца. А можа, гэты нягоднік яго падмяніў? Але пайсці на такое дробнае жульніцтва было б занадта подла, а гнеў калідорнага быў натуральны... Не... Значыць, работа Мірыям і яе сяброў. Пажартавалі, называецца!.. І гэта няшчасная...

— Куды яна пайшла? — закрычаў я. — Яе трэба абавязкова знайсці. Разумеце, мадам, чалавек гіне!.. Трэба ратаваць жыццё...

Я паўтарыў свой расказ аб начным здарэнні, але на гэты раз касірка мне, відаць, не паверыла.

— Нарэшце не цяжка ўявіць, мадам, што гэта — памылка, жаклівае непаразуменне... Што яна падумае? Яна была ў вялікім адчаі, калі я яе сустрэў... І вось прывёў я сюды, пакінуў з гэтым фальшывым білетам, і ваш калідорны яе выгнаў, вытурываў... Ах! Разбіла ёй сэрца людская лютасць! У тым стане, у якім яна была, усё магчыма... нават самагубства...

Дарэмныя спрэчкі. Трэба было дзейнічаць. Я памчаўся ў Цэнтральны паліцэйскі ўчастак, дзе ў мяне быў знаёмы адзін высокапастаўлены кіраўнік — Мелвенэй. Ён выслухаў маё паведамленне з раўнадушнасцю чыноўніка, які ўсё ведае і да ўсяго прывык, але мігам падняў па трывозе паліцэйскія машыны ў квартале блізкім да моста. Вы ведаеце — у Нью-Йорку безліч радыёфікаваных аўтамабіляў з узброенымі дэтэктывамі, якія трымаюць сталую сувязь з цэнтрам. Адка-

зы паступалі адмоўныя. Гэтай жанчыны ніхто не бачыў.

— Зрэшты, гэта нічога не даказвае, — растлумачыў Мелвенэй. — Мною раскрыта нямала бяспумных самагубстваў. Заўтра ў нас будуць весткі ад рачной паліцыі.

Я адразу ж паехаў да Мірыям. Яна яшчэ спала. Пабудзіў і пачаў упікаць. Яна доўга смяялася.

— Праўда, гэта я. Але выпадкова... Раскрыўшы сумачку, каб ад шчырага сэрца даць вам тое, што вы прасілі, я заўважыла рэкламны білет, які мне падсунулі ў магазіне і які я чамусьці захавала. Я ўявіла сабе вашу разгубленасць, калі шафёр адмовіцца ўзяць гэту пустышку. Я лічыла, што жарт мой зусім бяскрыўдны, паколькі ў сваім атэлі вы маглі пазычыць грошай у швейцара... Мне і ў галаву не прыходзіла, што вы надумаецеся сярод ночы выконваць ролю вандроўнага рыцара.

Праз тры дні Мелвенэй паведаміў мне па тэлефоне, што труп няшчаснай знойдзены ў водах Іст-Рывера. Следства так нічога і не выявіла. Ні адна з зарэгістраваных жанчын, што бяследна прапалі ў Нью-Йорку і наваколлі, не была на яе падобна. Ніхто яе не апазнаў. Ні адна сям'я, ні адзін мужчына не прад'явілі прэтэнзій. Я і цяпер не разумею, як магла дзяўчына такой рэдкай прыгажосці расстацца са светам, не пакінуўшы пасля сябе ні жалю, ні смутку.

Мірыям і я, абое мы, прысутнічалі на пахаванні няшчаснай. Мы адчувалі, яна і я, што нейкім чынам адказваем за гэта, хоць непасрэднай віны за намі і не было. Мірыям дазволіла ў адносінах да свайго сябра нявінны жарт. А я прабаваў, можа, і з пэўным разлікам, але без ліхіх думак, выратаваць гэту дзяўчыну. Сістэма перадач фатальнай машыны, прыведзеная намі ў рух, з няўхільнай дакладнасцю прывяла няшчасную да гібелі. Суладжанасць выключная: адзін долар, які мне дала Мірыям... адзін долар за нумар у гасцініцы...

адзін долар, які выратаваў бы жыццё і, магчыма, перайначыў бы маё...

— Будуць гаварыць, — сказала Мірыям, калі мы пакідалі могільнік, — будуць гаварыць...

— Што?

— Нічога. Я так...

І я падумаў тады, што яна ўспомніла пра бязлітасны лёс і пра кароткае наша жыццё ў гэтым дзіўным свеце.

АТЭЛЬ «ТАНАТОС * ПАЛАЦ»

к акцыі «Стыл»? —
запытаў Жан Манье.

— Пяцьдзесят дзевяць з чвэрткай, — адказала адна з дваццаці машыністак.

У стракатанні пішучых машынак было нешта ад джазавага рытму. За акном вырысоўваліся гіганцкія будынкi Манхэтэна. Хрыпелі тэлефоны, і папяровыя стужкі, раскручваючыся з неймавернай хуткасцю, на-паўнялі кантору злавесным дажджом серпантыну, спярэшчанага літарамі і лічбамі.

— Ну як «Стыл»? — ізноў запытаў Жан Манье.

— Пяцьдзесят дзевяць, — адказала Гертруда Оўэн.

На хвіліну яна перастала друкаваць і глянула на маладога француза. Ён сядзеў нерухома ў крэсле, абхапіўшы галаву рукамі, сам не свой.

«Яшчэ аднаму не пашанцавала, — падумала яна. — Тым горш для яго... І тым горш для Фані...»

Бо Жан Манье, прадстаўнік нью-йоркскай канторы банка Хольмана, гады два назад ажаніўся са сваёй сакратаркай, амерыканкай.

— А «Кэнікот»? — ізноў запытаў Жан Манье.

— Дваццаць восем, — адказала Гертруда Оўэн.

За дзвярамі пачуўся гучны голас. Увайшоў Гары Купер. Жан Манье падняўся.

* Т а н а т о с — бог смерці ў старажытных грэкаў.

— Справы — дрэнь! — паведаміў Гары Купер.— Курс акцый упаў на дваццаць працэнтаў. І знаходзяцца ж дурні, якія не вераць, сцвярджаюць, што гэта не крызіс!

— Гэта крызіс! — прашаптаў Жан Манье і выйшаў.

— Пагарэў, небарака! — сказаў Гары Купер.

— Так,— згадзілася Гертруда Оўэн.— Абанкруціўся. Мне пра гэта гаварыла Фані. Яна сёння ж кіне яго.

— Нічога не зробіш,— прабурчаў Гары Купер.— Крызіс.

* * *

Прыгожыя бронзавыя дзверы ліфта бясшумна зачыніліся.

— Уніз! — загадаў Жан Манье.

— Ну як «Стыл»? — пацікавіўся хлопчык-ліфцёр.

— Пяцьдзсят дзевяць,— адказаў Манье.

Ён купляў гэтыя акцыі па сто дванаццаць долараў. Пяцьдзсят тры долары страты на кожнай. І з другімі яго акцыямі не лепш. Ён уклаў у іх усю сваю невялікую маёмасць, набытую ў Арызоне. У Фані ж ніколі не было і цэнта. Так, гэта канец... Апынуўшыся на вуліцы, ён шпарка пайшоў да метро, прабуючы ўявіць сабе будучыню. Пачынаць усё спачатку? Гэта магчыма, калі б Фані праявіла цярыпенне і мужнасць. Ён успомніў, як ён змагаўся, як пасвіў жывёлу ў стэпах Арызоны і даволі скоро разбагацеў. Зрэшты, яму ўсяго толькі трыццаць год. Але ён ведаў, што ў Фані літасці няма. Так яно і здарылася.

Калі назаўтра раніцай Жан Манье прагнуўся ў поўнай адзіноце, ён адчуў, што сілы яго пакідаюць. Хоць Фані была і бяздушная жанчына, але ён яе любіў. Негрыцянка прынесла яму снаданне — рэдзенькую кашу ў талерачцы, лустачку дыні, і папрасіла грошай.

— Дзе гаспадыня, містэр?

— Паехала.

Ён даў ёй пятнаццаць долараў і падлічыў, што ж у яго засталася. Долараў шэсцьсот, нават меней. Можна пражыць месяцы два, нават тры... А потым? Ён паглядзеў у акно. Апошнім часам, амаль кожны дзень, у газетах пісалася пра самагубствы. Банкіры, служачыя, біржавыя спекулянты, пацярпеўшы крах, выбіралі смерць як адзіны ратунак. Скінуцца з дваццатага паверха? Колькі секунд? Тры? Чатыры? Кроў на асфальце і раструшчанае цела... А калі не памрэш адразу? І ён уявіў сабе страшэнныя пакуты, паламаныя косці, садранае мяса... Уздыхнуўшы, ён узяў пад паху газету і пайшоў у рэстаран. І вельмі здзівіўся, што з апетытам з'еў блінцы, палітыя кляновым сіропам.

* * *

— «Атэль «Танатос Палац», Нью-Мексіка...» Дзіўны адрас... Хто мне можа адтуль пісаць?

Было і яшчэ адно пісьмо, ад Гары Купера. Ён прачытаў яго першым. Шэф пытаўся, чаму ён не з'явіўся ў кантору. Ён павінен вярнуць у касу восемсот дзевяноста тры долары (893)... І якія яго меркаванні на гэты конт?.. Пытанне жорсткае альбо найўнае. Але ж найўнасць не была адною з заган Гары Купера.

Ён распячатаў другое пісьмо. Наверсе з густам зробленая гравюрка — тры кіпарысы, а ніжэй тэкст.

АТЭЛЬ «ТАНАТОС ПАЛАЦ»
Дырэктар — Генры Берстэкер

Дарагі пан Манье!

Мы сёння звяртаемся да Вас не выпадкова, а, маючы пэўныя весткі аб Вас, у нас ёсць падстава спадзявацца, што нашы паслугі могуць Вам спатрэбіцца.

Вы не маглі, вядома, не заўважыць, што ў жыцці нават самага мужага чалавека складаюцца часам такія фатальныя акалічнасці, з якімі нельга змагацца, і тады прыходзіць думка аб смерці, як аб жаданым ратунку.

Заплюшчыць вочы, заснуць, каб ніколі больш не прачынацца, не чуць ні пытанняў, ні папрокаў... Многія з нас мелі такое жаданне, марылі аб гэтым... Аднак, за вельмі рэдкім выключэннем, людзі не адважваюцца вызваліцца ад сваіх пакут, і гэта зусім зразумела, калі ўспамінаеш тых, хто паспрабаваў гэта зрабіць. Большасць самагубстваў канчаецца страшэнна няўдала. Адзін хацеў пусціць сабе кулю ў лоб, а зачэпіў зрокавы нерв і аслеп. Другі, жадаючы навекі заснуць, выпіў снатворнага, але памыліўся дозай і прачнуўся дні праз тры паралізаваны, без памяці, з хваробай мозгу. Самагубства — гэта мастацтва, якое патрабуе культуры і не дапускае аматарства, але разам з тым, па самой сваёй прыродзе не дазваляе чалавеку набыць належны вопыт.

Маючы гэтакі вопыт, дарагі пан Манье, і, спадзеючыся, што закранутая намі праблема Вас цікавіць, мы гатовы прапанаваць Вам свае паслугі. З'яўляючыся ўладальнікамі атэля, які знаходзіцца на граніцы Злучаных Штатаў і Мексікі і, дзякуючы пустэльнаму характару мясцовасці, пазбаўлены афіцыйнага кантролю і дакучлівых прыватных візітаў, мы прыйшлі да пераканання, што наш абавязак — дапамагаць чалавецтву, і тым з нашых братоў, хто па сур'ёзных і няўхільных прычынах хацеў бы разлучыцца з жыццём, даём спосаб выканаць гэта без пакут і, асмелімся сцвярджаць, без усякай рызыкі.

У атэлі «Танатос Палац» смерць спаткае Вас у сне далікатна і без болю. Тэхнічная спрактыкаванасць, набытая намі за пятнаццаць гадоў бесперапыннага старання (толькі за апошні год мы абслужылі больш за

дзе тысячы кліентаў), дазваляе нам гарантаваць і надзейнасць дазіроўкі і хуткі рэзультат. Дададзім таксама, што кліентаў, якіх мучаць сумленне альбо перакананні рэлігійнага характару, пры дапамозе вынайздзеных намі адмысловых метадаў мы вызваляем ад усякай маральнай адказнасці.

Мы вельмі добра ведаем, што большасць нашых кліентаў абмежаваны ў сродках, бо схільнасць да самагубства, як правіла, адваротна прапарцыянальна крэдытнай суме на банкаўскім рахунку. А таму, нікольні не ахвяруючы камфортам, мы давялі расцэнкі «Танатоса» да мінімуму. Каб пасяліцца ў нас, даволі трохсот долараў, якія ўносяцца адразу. Гэты невялікі ўзнос вызваляе Вас ад далейшых затрат на ўвесь тэрмін Вашага знаходжання ў нашым атэлі — тэрмін, працягласць якога будзе захоўвацца ад Вас у сакрэце — і пакрые выдаткі па самой аперацыі, па пахаванню і па нагляду за магілай.

Таксама важна дадаць, што «Танатос» знаходзіцца на ўлонні прыроды ў цудоўнай мясцовасці, мае чатыры тэнісныя корты, пляцоўку для гульні ў гольф і вялізны басейн для плавання. Кліентура атэля складаецца з асоб мужчынскага і жаночага полу і амаль уся належыць да высокіх і вытанчаных пластоў грамадства. Сацыяльная згода, якая пануе ў нашым атэлі, памножаная на незвычайнасць сітуацыі, надае адпачынку ў ім ні з чым не параўнаную прывабнасць. Пасажыраў, што едуць да нас, просім выходзіць на станцыі Дымінг, дзе іх чакае спецыяльны аўтобус атэля. Аб прыездзе просім паведаміць загадзя, за два дні наперад, пісьмом альбо тэлеграфна. Наш тэлеграфны адрас: «Танатос», *Каранада, Нью-Мексіка.*

Жан Манье ўзяў калоду карт і расклаў іх так, як навучыла яго Фані. Яму выпала ўдача.

Падарожжа цягнулася доўга. Поезд шпарка імчаўся міма баваўняных палёў, дзе працавалі негры — чорныя кропкі сярод белай пены. Жан Манье то чытаў, то драмаў, то зноў прабаваў чытаць — так прайшлі два дні і дзве ночы. Нарэшце яны ўехалі ў горы, гіганцкія, фантастычныя, казачныя. Цягнік з гулам ішоў у цяснiне паміж высачэнных скал, перасечаных упоперак фіялетавымі, жоўтымі і чырвонымі палосамі. Паміж скал, на палове іх вышыні, доўгаю белаю стужкай віселі аблокі. На дробных станцыях можна было ўбачыць мексіканцаў у шырокіх капелюшах і вышываных скураных куртках.

— Наступная станцыя — Дымінг, — папярэдзіў Жана Манье негр, праваднік спальнага вагона. — Пачысціць вам чаравікі, містэр?

Француз сабраў свае кніжкі і зачыніў чамадан. Звычайнасьць гэтага, што ні кажы, апошняга падарожжа здзіўляла яго. Ён пачуў шум горнага патока. Заскрыгаталі тармазы. Цягнік спыніўся.

— У «Танатос», сэр? — аклікнуў Жана Манье насільшчык-індзеец, прабягаючы паўз вагоны. Ён пагрузіў ужо ў сваю каламажку багаж дзвюх маладзенькіх бландзінак, якія тупалі за ім услед.

«Няўжо гэтыя дзве мілыя дзяўчыны прыехалі сюды паміраць?» — падумаў Жан Манье.

Яны зірнулі на яго засмучанымі вачамі і прашапталі нейкія словы, якіх ён не разабраў.

Аўтобус атэля «Танатос» зусім не быў падобны на катафалк, як некаторыя маглі сабе ўявіць. Пафарбаваны ў ярка-сіні колер, блакітны і жоўценькі ўнутры, ён зіхацеў на сонцы сярод абшарпаных і разбітых аўтамашын, якія надавалі прывакзальнаму двару, дзе не сціхала іспанская і індзейская лаянка, выгляд рынка, заваленага жалезным ламаччам. Скалы, што аб-

ступалі дарогу, абраслі лішайнікам, былі пакрыты блакітна-шэрай смугой, а вышэй выблісквалі металічныя колеры горных парод. Шафёр, тоўсты чалавек з лупатымі вачамі, быў у шэрым форменным адзенні. Жан Манье з далікатнасці сеў побач з ім, каб не дакучаць сваім спадарожніцам. Потым, калі машына пачала пятляць, крута падымаючыся ўгору, француз паспрабаваў загаварыць са сваім маўклівым суседам:

— Вы даўно працуеце шафёрам «Танатоса»?

— Тры гады,— прабурчаў шафёр.

— Дзіўная, відаць, работа.

— Дзіўная? — паціснуў плячамі шафёр.— Чаму дзіўная? Я ваджу аўтобус. Што ж тут дзіўнага?

— Скажыце, вашы пасажыры калі-небудзь вяртаюцца?

— Не часта,— крыху збянтэжана адказаў той.— Не часта... Але гэта бывае. Вось, напрыклад, я.

— Вы? Сапраўды? Вы прыехалі сюды як... кліент?

— Вось што, містэр,— сказаў шафёр,— я ўзяўся за гэтую работу не для таго, каб у мяне пыталіся, ды і павароты тут небяспечныя. Вы ж, мабыць, не хочаце, каб я ўкакошыў вас і гэтых дзяўчынак.

— Вядома, не хачу,— згадзіўся Жан Манье і, зразумеўшы недарэчнасць свайго адказу, усміхнуўся.

Гадзіны праз дзве шафёр моўчкі паказаў яму пальцам на сілуэт «Танатоса», які вырысоўваўся на пласкагор'і.

* * *

Атэль быў пабудаваны ў іспана-індзейскім стылі: нізкі, са ступеньчатым дахам і чырвонымі мураванымі сценамі — грубая імітацыя пад гліну. Пакоі выходзілі на поўдзень, на крытыя веранды, шчодро асветленыя сонцам. Прыезджых сустрэў парцье-італьянец. Яго чыста выбрыты твар адразу ж нагадаў Жану Манье дру-

гую краіну, вуліцы вялікага горада, бульвары ў кветках.

— Чорт вазьмі, дзе я вас бачыў? — запытаў ён у парцье ў той час, як хлопчык-слуга браў яго чамадан.

— У Барселоне, сэр, у атэлі «Рыц»... Прозвішча маё — Сарконі... Я выехаў адтуль, калі пачалася рэвалюцыя...

— З Барселоны ў Новую Мексіку! Нішто сабе махнуў!

— О, сэр, пасада швейцара ўсюды аднолькавая. Толькі карткі, якія я папрашу вас запоўніць, тут крыху даўжэйшыя. Вы ўжо, калі ласка, даруйце, сэр.

Ён падаў гасцям друкаваныя бланкі, дзе сапраўды было многа граф, пытанняў і падрабязных тлумачэнняў. Кліентам прапаноўвалася дакладна запісаць дату і месца свайго нараджэння, а таксама прозвішчы асоб, якіх трэба апавясціць у выпадку няшчаснага здарэння.

«Просьба прыкласці адрасы сваякоў ці сяброў (самае меншае — два) і абавязкова перапісаць уласнаручна на сваёй роднай мове наступную заяву (форма А):

Я, ніжэйпадпісаны, ..., будучы пры сваім розуме і ў цвёрдай памяці, сцвярджаю і сведчу, што сам добраахвотна расстаюся з жыццём, а таму здымаю цалкам з дырэкцыі ўсякую адказнасць, калі са мною што здарыцца...»

Сядзячы за суседнім столікам адна адной насупраць, дзве прыгожанькія спадарожніцы Жана Манье старанна перапісвалі форму. Ён заўважыў, што яны выбралі нямецкі тэкст.

* * *

Дырэктар атэля Генры Берстэкер, спакойны чалавек у акулерах з залатой аправай, вельмі ганарыўся сваім адмысловым пансіянатам.

— Гэта ваш атэль? — запытаў яго Жан Манье.

— Не, сэр,— гэта ўласнасць акцыянернага таварыства, але ідэя сапраўды мая, і я прызначаны яго дырэктарам пажыццёва.

— А як вам удаецца пазбегнуць непрыемнасцей з боку мясцовых улад?

— Непрыемнасцей! — здзівіўся Генры Берстэкер, страшэнна шакіраваны.— Але ж мы не робім нічога, што супярэчыла б звычайным абавязкам гаспадароў атэля. Мы даём нашым кліентам тое, чаго яны хочуць, і толькі... Зрэшты, пан Манье, ніякіх мясцовых улад тут няма. Гэта тэрыторыя так дрэнна размешчана, што ніхто дакладна не ведае, каму яна належыць — Мексіцы ці Злучаным Штатам. Доўгі час гэта плато лічылася недаступным. Існуе легенда, што некалькі стагоддзяў таму назад сюды ўцяклі рэшткі аднаго індзейскага племені, каб памерці разам, ратуючыся ад еўрапейцаў, і тутэйшыя жыхары кажуць, што душы іх вартавалі калісьці гару, не дазваляючы нікому падняцца. З гэтай прычыны нам і ўдалося купіць тут зямлю па сходнай цане, каб жыць вольна і незалежна.

— А сем'і ваших кліентаў ніколі не падавалі на вас у суд?

— Падаваць на нас у суд? — абразіўся Берстэкер.— Божа праведны, а за што? Хто нас можа судзіць? Наадварот, сэр, сем'і нашых кліентаў рады, што нам без усякага скандалу ўдаецца вызваліць іх ад праблем далікатных і, часта, вельмі пакутлівых. Не, не, сэр, мы ўсё гэта робім хораша, карэктна, нашы кліенты — нашы лепшыя сябры... Можа, вы жадаеце паглядзець свой пакой? Калі вы не супраць, мы вас змесцім у нумар сто трынаццаты. Спадзяюся, вы не верыце ў прыкметы?

— Ніколькі,— адказаў Жан Манье.— Але я выхаваны ў строгіх рэлігійных правілах, і, шчыра прызнаюся, думка аб самагаубстве мяне трывожыць.

— Што вы, сэр! Якое самагубства! Аб гэтым і размовы не можа быць,— сказаў Берстэкер такім безалеяцыйным тонам, што яго субяседнік адразу сціх.— Сарконі, праводзьце пана Манье ў нумар сто трынаццаты. А што датычыцца трохсот долараў, калі ласка, сэр, аддайце іх па дарозе нашаму касіру, кабінет якога знаходзіцца побач з маім.

Дарэмна шукаў Жан Манье ў нумары 113, цудоўна асветленым аранжавым захадам сонца, слядоў якіх-небудзь смертаносных прылад.

* * *

— Калі ў вас вячэра?

— У восем трыццаць, сэр,— адказаў слуга.

— Пераадзявацца трэба?

— Большасць джэнтльменаў трымаецца гэтага правіла, сэр.

— Добра. Я пераадзенуся. Падрыхтуйце мне чорны гальштук і белую сарочку.

Увайшоўшы ў салон, Манье сапраўды ўбачыў дэкальтаваных дам і мужчын у смокінгах.

Да яго адразу ж падышоў пан Берстэкер, прыветлівы і пачцівы.

— О, пан Манье... Вы з'явіліся... А я вас шукаў... Паколькі вы адзін, я падумаў, ці не будзе вам прыемней павячэраць у кампаніі з адной нашай кліенткай, місіс Кірбі-Шоў.

Манье з незадавальненнем паморшчыўся:

— Я прыехаў сюды не затым, каб весці свецкае жыццё... Але ўсё роўна... Вы можаце паказаць мне гэтую даму, не знаёмячы з ёю?

— Вядома, пан Манье... Місіс Кірбі-Шоў — вунь тая маладая жанчына ў белым крэп-сацінавым плаці, што сядзіць каля піяніна і гартае часопіс. Мне не верыцца, каб яе фізічны выгляд каму-небудзь не спада-

баўся... Хутчэй наадварот... Гэта — на рэдкасць прыемная дама, добра выхаваная, інтэлігентная, з артыстычнай душой...

Сапраўды місіс Кірбі-Шоў была вельмі прыгожая жанчына. Цёмныя валасы ў дробных буклях звісали аж да патыліцы, адкрываючы высокі лоб. Вочы разумныя, цёплыя, мяккія. На якога чорта гэта мілая істота надумалася шукаць сабе смерці?

— Няўжо і місіс Кірбі-Шоў?.. Што, хіба і гэтая дама прыехала да вас, як і я, з той жа мэтай?

— Напэўна, — адказаў пан Берстэкер і шматзначна падкрэсліў: — На-пэў-на.

— Калі так, пазнаёмце мяне.

Пад канец вячэры, простаі, але выдатнай і цудоўна сервіраванай, Жан Манье ўжо ведаў амаль усё галоўнае з біяграфіі Клары Кірбі-Шоў. Яна выйшла замуж за чалавека багатага, добрага па натуре, якога не любіла. Пакінуўшы яго паўгода назад, яна выехала ў Еўропу з адным вельмі прывабным і цынчным маладым пісьменнікам, з якім сустрэлася ў Нью-Йорку. Яна думала, што гэты малады чалавек ажэніцца з ёю, як толькі яна атрымае развод, але, апынуўшыся ў Англіі, ён даў ёй зразумець, што яна яму надакучыла і не патрэбна. Абражаная і пакрыўджаная яго жорсткасцю, яна паспрабавала растлумачыць яму, што дзеля яго ахвяравала ўсім і становішча яе жудаснае. Ён нахабна рассяяўся:

— Клара, вы сапраўды жанчына мінулага стагоддзя, — сказаў ён, здэкуючыся. — Калі б я падазраваў, што вы так нашпігаваны віктарыянскімі поглядамі, я б не звязваўся з вамі, не забіраў бы вас ад мужа і дзяцей. Мілая мая, вам трэба вярнуцца. Ваша прызвание — мець кучу дзяцей і няньчыць іх.

Тады яна ўхапілася за апошнюю надзею — угаварыць свайго мужа, Нормана Кірбі-Шоў, каб той узяў яе назад. Яна была ўпэўнена, што, спаткаўшыся з ім

вока на вока, здолее крануць яго сэрца і дабіцца свайго. Аднак Норман, абкружаны зграяй сваякоў і кампаньёнаў, варожа настроеных супраць Клары, якія сачылі за кожным яго крокам, быў няўмольны. Пасля некалькіх дарэмных спроб, зняважаная, даведзеная да адчаю, аднойчы раніцай яна знайшла ў сваёй паштовай скрынцы праспект атэля «Танатос» і зразумела, што гэта адзіны спосаб, хуткі і лёгкі, вырвацца з той страшнай пасткі, у якую яна трапіла.

— А вы не баіцеся смерці? — запытаў Жан Манье.

— Вядома, баюся... Але яшчэ больш мяне пужае жыццё.

— Дасціпны адказ, — заўважыў Манье.

— Гора навучыць, — уздыхнула Клара. — А цяпер раскажыце мне, як вы тут апынуліся.

Выслухаўшы расказ Жана Манье, яна яго строга адчытала.

— Не магу паверыць! — сказала яна. — Як?.. Вы хочаце памерці толькі таму, што панізілася цана вашых акцый? Няўжо вы не разумееце, што праз год, праз два, самае большае праз тры, калі ў вас хопіць мужнасці жыць, вы ўсё гэта забудзеце і, можа, нават вернеце свае страты?..

— Мае страты — не галоўная прычына. Гэта сапраўды не мела б значэння, каб у маім жыцці захаваўся які-небудзь сэнс... Але я ўжо казаў вам, што ад мяне адмовілася жонка... У Францыі ў мяне няма ні блізкай радні, ні сябровак. І яшчэ, каб ужо да канца быць шчырым, скажу, — я калісьці пакінуў сваю бацькаўшчыну праз адну вялікую няўдачу ў каханні. За каго ж мне цяпер змагацца?

— Як за каго? За самога сябе... За тых, хто вас пакахае, а ўсё гэта яшчэ будзе на вашым шляху... Калі вы пераканаліся, што некаторыя жанчыны ў цяжкую для вас хвіліну паводзілі сябе агідна, не судзіце несправядліва аб усіх іншых.

— Вы сур'ёзна думаеце, што на свеце ёсць жанчына... Я хачу сказаць, жанчыны, якіх я мог бы пакахаць... і якія згадзіліся б некалькі гадоў жыць у галечы, у беднасці, у пастаянным змаганні?..

— Я ў гэтым упэўнена,— сказала яна.— Ёсць жанчыны, якія любяць барацьбу, а ў беднасці знаходзяць для сябе нават нейкую рамантычную асалоду... Напрыклад, я.

— Вы?

— О, я толькі хацела сказаць, што...

Засаромеўшыся, яна абарвала размову, потым дадала:

— Мне здаецца, нам пара вярнуцца ў салон. У сталавай мы засталіся адны, і метрдатэль ходзіць вакол нас, як на іголках.

— А вы не думаеце,— запытаў Жан Манье, накідваючы на плечы Клары Кірбі-Шоў гарнастаевы паланцін,— вы не думаеце... што ў гэтую ноч?..

— О не,— сказала яна.— Вы ж толькі што прыехалі...

— А вы?

— А я ўжо тут два дні.

Развітваючыся, яны дамовіліся заўтра раніцай зрабіць невялічку прагулку ў горы.

* * *

Ранішняе сонца паклала наўскос на веранду свой прамяністы абрус. Жан Манье, асвятляючыся пад ледзяным душам, злавіў сябе на думцы: «Да чаго ўсё ж такі добра жыць на свеце!..» Але тут ён успомніў, што ў яго засталася ўсяго некалькі долараў і некалькі дзён жыцця. Ён уздыхнуў:

«Ужо дзесяць гадзін!.. Клара, напэўна, мяне чакае...»

Ён паспешна адзеўся і ў белым палатняным касцюме адчуваў сябе бадзёра і лёгка. Ён знайшоў Клару Кірбі-Шоў каля тэніснай пляцоўкі, яна таксама была ў белым і гуляла ў суправаджэнні дзвюх маладзенькіх аўстрыек, якія ў момант разбегліся, убачыўшы француза.

— Я іх напалохаў?

— Дзяўчаткі вельмі баязлівыя... Яны мне расказалі сваю гісторыю.

— Цікава!.. Спадзяюся, вы мне яе перакажаце... Вы хоць трошкі спалі ўночы?

— О так, і даволі моцна. Мне здаецца, гэты хітры Берстэкер нам чагосьці падсыпае на сон.

— Не думаю, — сказаў ён. — Спаў я нармальна і прагнуўся зусім здаровы.

Праз хвіліну ён дадаў:

— І вельмі шчаслівы.

Яна зірнула на яго з усмешкай і прамаўчала.

— Давайце пойдзем гэтаю сцежкай, — параіў Манье, — і вы мне раскажыце пра маладзенькіх аўстрыек... Вы будзеце маёй Шэхеразадай...

— Але ў нас не будзе тысячы і адной ночы.

— У нас?.. Вы кажаце... у нас?.. Эх!..

Яна спыніла яго:

— Дзяўчынкi гэтыя — блізняты, дзве сястры. Яны разам выхоўваліся, спачатку ў Вене, потым у Будапешце, і не было ў іх ніякіх блізкіх сяброў. У васемнаццаць год ім папаўся нейкі венгерац, арыстакрат, са знатнай фаміліі, прыгожы, як анёл, і музыкальны, як цыган, і абедзве адразу страшэнна закахаліся ў яго. Праз некалькі месяцаў ён пасватаўся да аднае з сясцёр. Другая з роспачы прабавала ўтапіцца, але няўдала. Тады тая, якой граф Нікі зрабіў прапанову, вырашыла адмовіць яму. І сентыментальныя дзяўчынкi надумаліся памерці разам. А тут якраз падаспеў, як мне і вам, праспект атэля «Танатос».

— Якое вар'яцтва! — сказаў Жан Манье. — Яны ж маладыя і прыгожыя... Ну чаму б ім не жыць у Амерыцы, хіба на свеце мала добрых хлопцаў, якіх можна палюбіць? Трошкі цярпення, і ўсё наладзілася б...

— Сюды якраз і едуць тыя, у каго няма цярпення, — журботна прамовіла Клара. — Усе мы разважаем разумна, калі справа нас не датычыцца. Сказаў жа нехта: у кожнага хапае мужнасці перажыць чужое ліха.

Цэлы дзень жыхары «Танатоса» маглі назіраць, як двое ў белым, мужчына і жанчына, блукалі па аляях парка, каля падножжа скал і над прорвай. Яны горача аб нечым спрачаліся... І толькі, калі пачало змяркацца, накіраваліся ў атэль.

Садоўнік-мексіканец, убачыўшы, што яны ідуць абняўшыся, сарамліва адварнуўся.

* * *

Пасля вячэры Жан Манье прывёў місіс Кірбі-Шоў у маленькую пустую гасціную і там увесь вечар нешта шаптаў ёй, і гэта, здавалася, яе вельмі кранала. Потым, перш чым падняцца ў свой пакой, ён пайшоў шукаць пана Берстэкера. Дырэктар быў у сваім кабінёце, сядзеў у крэсле і гартаў вялікую чорную кнігу. Пан Берстэкер правяраў рахункі і час ад часу чырвоным алоўкам закрэсліваў у кнізе радок.

— Добры вечар, пан Манье!.. Можа, я чым магу быць вам карысны?

— О так, пан Берстэкер... Ва ўсякім разе я спадзяюся... Тое, што я скажу, вас, напэўна, здзівіць... Перамена такая раптоўная... Але жыццё ёсць жыццё... Адным словам, я прыйшоў сказаць вам, што перадумаў... Я не хачу паміраць.

Пан Берстэкер вытрашчыў на яго вочы.

— Вы гэта сур'ёзна гаворыце, пан Манье?

— Я добра разумею, — гаварыў француз, — што вы палічыце мяне чалавекам непаслядоўным і нерашучым... Але ж яно зусім натуральна, што пры новых абставінах мяняюцца і нашы жаданні... Тыдзень таму назад, калі я атрымаў ваша пісьмо, я быў у адчаі, адчуваў сябе адзінокім... Мне здавалася тады, што няма ніякага сэнсу змагацца... Сёння ўсё перайначылася... І гэта дзякуючы вам, пан Берстэкер.

— Дзякуючы мне?

— Так, бо гэты цуд стварыла тая самая маладая асоба, з якою вы пасадзілі мяне за адзін стол. Місіс Кірбі-Шоў — чароўная жанчына, пан Берстэкер.

— Я ж вам казаў, пан Манье.

— Чароўная і гераічная... Даведаўшыся, у якім цяжкім становішчы я апынуўся, яна згадзілася падзяліць са мной пакуты майго жыцця... Вас гэта здзіўляе?

— Нікольнікі... Мы тут прывыклі да ўсякіх нечаканых перамен... І я рад за вас, пан Манье... Вы яшчэ такі малады, вельмі малады...

— Дык вось, калі вы нічога не маеце супраць, заўтра мы з місіс Кірбі-Шоў выедзем адгэтуль у Дымінг.

— Значыць, місіс Кірбі-Шоў таксама адмаўляецца ад...?

— Ну вядома... Зараз яна будзе ў вас і сама вам пацвердзіць... Застаецца ўладзіць яшчэ адно пытанне, даволі далікатнае... Трыста долараў, якія я вам заплаціў, гэта амаль усе мае грошы... Раствлумачце, калі ласка, цалкам і поўнасьцю яны пераходзяць «Танатосу» ці я магу атрымаць назад некаторую суму, каб купіць білеты на дарогу?

— Мы людзі сумленныя, пан Манье... І бяром плату толькі за тое, што зроблена намі рэальна. Заўтра раніцай касір падагуліць ваш рахунак з разліку дваццаць долараў у суткі за нумар і абслугоўванне. Рэшту вам вернуць без затрымкі.

— Ваша спагада і велікадушнасць... Ах, пан Берстэкер, я не ведаю, як вам і дзякаваць! Мне ізноў засвяціла шчасце... Новае жыццё...

— Да вашых паслуг,— сказаў пан Берстэкер.

Жан Манье выйшаў з кабінета і накіраваўся ў свой пакой. Берстэкер уважна сачыў за ім, потым націснуў кнопку званка і распарадзіўся:

— Прышліце да мяне Сарконі.

Праз некалькі хвілін увайшоў парцье.

— Я вам патрэбен, сінёр дырэктар?

— Так, вы мне патрэбны, Сарконі... Сёння ўночы пусціце газ у нумар сто трынаццаты... Гадзіны ў дзве.

— Загадаеце, сінёр дырэктар, спачатку даць сонны газ, а потым ужо смяротны?

— Думаю, што не трэба... Ён будзе спаць моцна... На сёння ўсё, Сарконі... А заўтра, як і дамовіліся, дзве дзяўчынкі з семнацатага.

Парцье выйшаў, і ў дзвярах кабінета з'явілася місіс Кірбі-Шоў.

— Заходзь,— сказаў Берстэкер.— Якраз я збіраўся цябе паклікаць. Твой кліент ужо быў у мяне, папярэдзіў, што хоча выехаць.

— Мне здаецца, я заслугоўваю пахвалы,— абазвалася Клара.— Чыстая работа, праўда?

— І хуткая... Я гэта ўлічу.

— Значыць, сёння ўночы яго...?

— Так, сёння ўночы.

— Бедны хлопчык! — уздыхнула яна.— Такі романтичны, душэўны...

— Усе яны душэўныя,— сказаў Берстэкер.

— Жорсткі ты чалавек,— папракнула Клара.— Як толькі ў іх абуджаецца смак да жыцця, ты іх адпраўляеш на той свет.

— Жорсткі?.. Наадварот. У гэтым і ёсць сутнасць нашага гуманнага метаду... У небаракі былі сумненні рэлігійнага парадку... Я яго супакоіў.

Ён паглядзеў у спісак:

— Заўтра табе адпачынак... А на паслязаўтра новае заданне... Яшчэ адзін фінансіст, на гэты раз са Швецыі... І, май на ўвазе, не вельмі малады.

— Мне так спадабаўся французік...— летуценна прамовіла Клара.

— Работу не выбіраюць, — строга заўважыў дырэктар. — На, вазьмі свае дзесяць долараў, і вось табе яшчэ дзесяць прэміяльных.

— Дзякуй, — сказала Клара Кірбі-Шоў і, кладучы грошы ў сумачку, глыбока ўздыхнула.

Калі яна выйшла, пан Берстэкер узяў чырвоны аловак, акуратна прылажыў металічную лінеечку і выкрасліў са свайго спіска адно прозвішча.

ПАКАРАННЕ ЗОЛАТАМ

ўгледзеў, увайшоўшы ў нью-йоркскі рэстаран «Залатая змяя», дзе звычайна абедаў, за першым сталом невялічкага дзядка, які еў вялізны крывавы біфштэкс. Я звярнуў увагу на свежае мяса, вельмі рэдкае ў той час, і тонкі засмучаны твар старога. Напэўна, я яго калісьці ведаў, у Парыжы ці ў іншым месцы. Уладкаваўшыся, я паклікаў гаспадара, бойкага і скрытнага перыгорца, які здолеў з гэтага цеснага падвальчыка зрабіць прытулак для гурманаў:

— Скажыце мне, пан Рабер, кліент, што направа ад дзвярэй, француз, я не памыліўся?

— Каторы? Той, што адзін сядзіць?.. Гэта пан Бурдак. Ён тут бывае кожны дзень.

— Бурдак? Прамысловец? Ну так, я цяпер пазнаю. Я ніколі не бачыў яго ў вас.

— Бо ён прыходзіць, як правіла, раней за ўсіх. Чалавек гэты не любіць кампаніі.

Гаспадар нахіліўся да мяне і ціха прамовіў:

— Дзівакі яны, ведаеце, гэты пан і яго жонка... Нейкія не такія, як людзі. Ён заўсёды снедае адзін. Ну, добра! Прыходзьце ўвечары а сёмай гадзіне і за абедам вы застанеце яго жонку, таксама адну. Можна падумаць, што яны пазбягаюць адно аднаго. Тым часам адносіны ў іх найлепшыя, жывуць яны разам у атэлі «Дэльмоніка»... Для мяне гэта сям'я — загадка.

— Шэф, рахунак на пятнаццаты,— далажыў афіцыянт.

Пан Рабер адышоў ад мяне, але з галавы маёй усё яшчэ не выходзіла гэта дзіўная пара.

Бурдак... Ну, ясна, я яго сустракаў у Парыжы. Паміж першай і другой вайной яго часта можна было бачыць у драматурга Фабера, які чамусьці сябраваў з ім. Мабыць, таму, што ў абодвух была аднолькавая цяга — надзейна хаваць капіталы, і аднолькавы страх — вылецець з капіталамі ў трубу... Бурдак... Напэўна, яму ўжо каля васьмідзесяці год. Я прыпамінаю, што ў 1923 годзе ён кінуў справы, нажыўшы немалую колькасць мільёнаў.

Тады яго турбавала зніжэнне курсу франка.

— Гэта чорт ведае што! — лямантаваў ён.— Я працаваў сорак год, каб апынуцца голым на вуліцы. Не толькі мая рэнта і мае аблігацыі зараз нічога не варты, нават мае лепшыя акцыі не падымаюцца. Нашы грошы цякуць як вада. Як мы будзем жыць на старасці год?

— Рабіце, як я,— параіў яму Фабер.— Я перавёў усё, што маю, у фунты стэрлінгаў... Самая цвёрдая валюта.

Калі мне давялося бачыць іх ізноў гады праз тры ці чатыры, абодва былі збянтэжаныя і разгубленыя. Бурдак паслухаўся Фабера; але тут праз некаторы час Пуанкарэ падняў франк, а фунты стэрлінгаў пакаціліся ўніз. Цяпер Бурдаку не давала спакою думка, як ухаваць свае прыбыткі ад падаткаў, якія няўхільна раслі.

— Вы — дзіця,— навучаў яго Фабер.— Рабіце, як я... Адзіная і самая надзейная валюта — гэта золата... Каб вы ў 1918-м купілі залатыя зліткі, ніхто б не бачыў вашых прыбыткаў, вы б не плацілі падаткаў і сёння разбагацелі б яшчэ больш... Памяняйце на золата ўсё, што ў вас ёсць, і будзеце жыць, як у бога за пазухай.

Бурдак паслухаўся. Ён і яго жонка накупілі золата, дасталі адмысловы куфар і цешыліся тым, што час ад

часу, прачніўшы дзверы ў заветны куток, маліліся на свайго ідала. Потым гадоў дзесяць яны мне не пападаліся на вочы. Нейк раз у 1937 годзе я іх сустрэў у гандляра карцінамі ў прадмесці Сэнт-Анарэ. Ён — галантны і сумны, яна — рухавая і наіўная, маленькая акуратная бабулька, у чорным шаўковым плацці з карункавым жабо.

— Вы — мастак, паважаны пане, — звярнуўся ён да мяне, — скажыце, калі ласка, ці можна спадзявацца, што падаражэюць імпрэсіяністы?.. Вы часам не чулі?.. Мне кажуць, што напэўна, але ж яны і так у цане, не дакупішся... Трэба было запасацца імі ў пачатку стагоддзя... Мабыць, самае ідэальнае — дазнацца, якая новая школа заменіць іх, каб набыць карціны зараней, пакуль яны не ўвайшлі ў моду. Але, на жаль, ніхто не дае гарантый... Што за эпоха!.. Нават эксперты нічога не ведаюць! Вы проста не паверыце! Я іх пытаю: «Што цяпер найбольш у хаду?» Яны вагаюцца, дарагі мой, блытаюцца. Адно — кажуць — Утрыло, другія — Пікасо... Але ж гэта ўсім вядома.

— Ну, а як ваша золата? — запытаў я.

— Яно пры мне... пры мне... Дабавілася яшчэ некалькі зліткаў... Але ж урад мае намер рэквізаваць золата, ачысціць прыватныя сейфы... Гэта жахліва!.. Вы мне скажаце: самае разумнае — пераправіць усё за мяжу. Правільна, дарагі мой, правільна... Але куды? Брытанскі ўрад такі ж цвердалобы, як і наш, Галандыя і Швейцарыя — прахадны двор у выпадку вайны... Застаюцца Злучаныя Штаты... Але ж там пры Рузвельце сам долар... Ну, і туды трэба ехаць жыць, каб не рызыкаваць, што калі-небудзь нам перакрыюць дарогу да нашай маёмасці.

Не памятаю, што я тады адказаў. Ва мне падымалася злосць на гэтых старых, што, як смала, чапляліся за свой скарб у той час, як развальвалася цывілізацыя. Выходзячы з галерэі, я развітаўся з імі і назіраў, як

яны асцярожна ступалі дробнымі крокамі, абое ў чорным, карэктныя і непрыемныя.

І вось ізноў я сустракаю іх на Лексінгтон-авеню ў рэстаране «Залатая змяя». Што яны рабілі ў час вайны? Якім чынам трапілі ў Нью-Йорк? Мне цікава было даведацца пра гэта і, калі Бурдак устаў, я падышоў да яго і назваў сябе.

— А як жа, як жа!.. Вельмі добра помню, — ажывіўся ён. — Якое шчасце пабачыць вас ізноў, дарагі мой пане! Спадзяюся, вы не адмовіцеся зрабіць нам гонар і прыйсці да нас на шклянку чаю ў атэль «Дэльмоніка». Мая жонка будзе так рада... Жыццё ў нас аднастайнае, англійскай мовы мы не ведаем, ні я, ні яна...

— І вы пражываеце ў Амерыцы пастаянна?

— Іначай нельга. Я вам усё растлумачу. Прыходзьце заўтра а пятай гадзіне.

Я прыняў запрашэнне і з'явіўся ў вызначаны тэрмін. Пані Бурдак была ў тым самым чорным шаўковым плацці з карункавым жабо, што і ў 1923 годзе, і ў жамчужным калье. Яна мне здалася занадта змрочнай.

— Мне так нудна! — паскардзілася яна. — У нас усяго два пакоі, ніякіх сяброў... Ах! Ніколі я не думала, што давядзецца канчаць свой век у выгнанні.

— Мадам, хто ж вас прымусіў? — запытаў я. — Наколькі мне вядома, у вас не было асаблівых прычын баяцца немцаў. Я разумею, што вам не хацелася жыць пры іх; аднак па сваёй волі адпльваць у чужую краіну, выгнаннікамі, не ведаючы мовы...

— О, немцы тут ні пры чым. Мы прыехалі сюды яшчэ да вайны, — журботна прамовіла яна.

Яе муж падняўся, прачыніў дзверы ў калідор, каб праверыць, ці не падслухоўвае хто, замкнуў іх, потым, вярнуўшыся, сеў і ціха сказаў мне:

— Я вам усё растлумачу. Мы ведаем, што вы чалавек стрыманы, і ахвотна выслухалі б вашу параду. Ёсць у мяне амерыканскі адвакат. Але вы мяне лепш зразу-

меце... Дык вось... Не ведаю, ці помніце вы, што, як прыйшоў да ўлады Народны фронт, мы палічылі небяспечным трымаць нашы залатыя зліткі ў французскім банку. Нам удалося знайсці спосаб пераправіць іх, надзейна і ўпотаі, у Злучаныя Штаты. І, натуральная рэч, мы вырашылі там замацавацца. І не для таго, каб не разлучацца з нашым золатам... а нейк само па сабе... У Нью-Йорку аднак, у 1938 годзе, мы яго памяншалі на долары, бо не верылі (і мелі падставу), што Амерыка дапусціць новую дэвальвацыю. Апроч таго, добра інфармаваныя людзі нам казалі, што Расія збівае цану на золата, разгарнуўшы ў Сібіры геалагічныя пошукі... Але тут была праблема: у якой форме захоўваць нашы грошы? Рахунак у банку? У папяровых доларах? У акцыях? Калі б мы накупілі амерыканскіх аблігацый, нас бы прымусілі плаціць падаходны падатак, а ён тут вельмі вялікі. І мы ўсё пакінулі ў папяровых доларах.

Я не стрымаўся і перабіў яго:

— Значыцца, каб не плаціць пяцьдзсят працэнтаў падатку, вы гатовы выкінуць на вецер усе сто?

— Тут іншая прычына, — прамовіў ён таямнічым голасам. — Мы прадчувалі, што будзе вайна, а значыцца, рахункі ў банках могуць замарозіць, сейфы ачысціць, тым болей, што мы не з'яўляемся амерыканскімі грамадзянамі... І мы вырашылі трымаць нашы грошы заўсёды пры сабе.

— Пры сабе? — аслупянеў я. — Што вы такое гаворыце?.. Тут, у гасцініцы?

Абое схілілі галовы з усмешкай, потым пераглянуліся, як хітрыя змоўшчыкі.

— Так, — прамовіў ён ледзь чутна. — Так, тут, у гасцініцы. Мы ўсё — долары і трэшкі золата — паклалі ў дарожны чамадан. Ён там, у нашай спальні.

Бурдак падняўся, адчыніў суседнія дзверы і, узяўшы мяне за руку, паказаў мне на вялізны чорны чамадан, самы звычайны на выгляд.

— Вось...— прашаптаў ён, як свяшчэннік перад алтаром, і зачыніў дзверы.

— А вы не баіцеся,— запытаў я,— што пра гэту гісторыю са скарбам у чамадане дачуюцца? Якая спакуса для зладзеяў!

— Не,— адказаў ён.— Ніхто гэтага не ведае, апроча нашага адваката... і вас, якому я поўнасьцю давяраю... Усё прадугледжана, магу вас запэўніць. Чамадан не прыцягвае ўвагі, як, скажам, куфар. Ніхто не падумае, што там столькі багацця. А галоўнае, мы заўсёды на варце, і ўдзень і ўночы, тут, у пакоі.

— Вы ніколі не выходзіце?

— Разам ніколі! У нас ёсць рэвальвер, у шуфлядзе ў століку каля чамадана. І хто-небудзь з нас абавязкова дзяжурыць. Я хаджу снедаць у французскі рэстаран, дзе мы з вамі спаткаліся. Мая жонка там абедае. Так што чамадан без нагляду не бывае. Вы разумееце?

— Ну, шаноўны пане Бурдак, аднаго я не разумею, чаму вы асудзілі сябе на такое існаванне — мізэрнае, самотнае, як у манастыры?.. Падаткі? А што вам да іх? У вас жа столькі сродкаў, што вы маглі б жыць у раскошы да канца сваіх дзён!

— Справа не ў гэтым,— нахмурыўся ён.— Я не хачу аддаваць ім грошы, прыдбаныя мною ў вялікіх пакутах.

Я паспрабаваў змяніць тэму гутаркі. Бурдак быў адукаваны, нядрэнна разбіраўся ў гісторыі. Мне цікава было паслухаць пра калекцыю аўтографаў, сабраную ім калісьці, але яго жонка, апантаная яшчэ больш, чым ён, павярнула зноў на ранейшае.

— Ёсць адзін чалавек, якога я ўсё ж баюся,— сказала яна прыглушаным голасам,— гэта наш метрдэ-тэль, немец, што прыносіць нам падсняданак. Позірк, які ён кідае часам на гэтыя дзверы, мне страшэнна не падабаецца. Але раніцай мы дома абое. Я думаю, што ў гэты час няма ніякай пагрозы.

І яшчэ мелі клопат — сабаку. У іх быў прыгожы пудзель, на рэдкасць разумны, які заўсёды ляжаў у кутку гасцінай. Але ж тры разы на дзень яго трэба было выпускаць. І яны вадзілі яго напераменку.

Я развітаўся.

Мне было прыкра ад іх вар'яцкай маніі, дурной упартасці, і разам з тым нешта прыцягвала мяне да гэтых незвычайных людзей.

Пасля візіту да іх я часта знарок пачаў раней адрывацца ад работы, каб прыйсці на абед у «Залатую змяю» роўна а сёмай гадзіне. Тады я мог сесці за адзін стол з пані Бурдак. Яна не была такой ваўкаватай, як яе муж, і даволі наіўна дзялілася са мной сямейнымі трывогамі і праектамі.

— Эжэн, — аднойчы прызналася яна, — чалавек выключнай інтуіцыі. Ён прадугледжвае ўсё. Сёння ўночы раптам у яго з'явілася думка, што ўрад можа абвясціць абмен грошай, каб выбраць іх з прыватных рук, і тады мы будзем вымушаны прад'явіць свае долары.

— Вядома. І што ж тут дрэннага?

— Гэта вельмі сур'ёзна, — сказала яна. — Мы нічога не прад'яўлялі, калі Міністэрства фінансаў Злучаных Штатаў у 1943 годзе ўзяло на ўлік маёмасць бежанцаў... На нас бы пасыпаліся непрыемнасці... Але ў Эжэна ёсць новы план. Здаецца, у некаторых рэспубліках Паўднёвай Амерыкі падатак на прыбыткі не накладаецца. Калі б нам удалося туды перакінуць наш капітал...

— Як жа яго перакінуць, не паказаўшы ў таможні?

— Эжэн мяркуе, што трэба спачатку прыняць падданства тае дзяржавы, якую мы сабе выберам. Калі, напрыклад, мы станем уругвайцамі, перавод туды грошай будзе законны.

Гэта мне паказалася настолькі забаўным, што назаўтра я прыйшоў у рэстаран снедаць. Пан Бурдак, як заўсёды, сустрэў мяне з радасцю.

— О! — заварушыўся ён. — Гэта так добра, што вы якраз прыйшлі. Я хацеў у вас запытацца... Ці не ведаеце вы, якія трэба выканаць фармальнасці, каб стаць венесуэльцам?

— Не скажу, не ведаю.

— А калумбійцам?

— Таксама не ведаю. Наконт гэтага вы звярніцеся ў консульствы адпаведных краін.

— У консульствы? Вы што, ашалелі? Каб прыцягнуць увагу!

Ён з агідай адсунуў смажанае кураня і цяжка ўздыхнуў:

— Што за эпоха! Вось бы нарадзіцца ў 1830-м і пражыць увесь век без казначэйскага гвалту, без страху, што цябе абрабуюць! А цяпер кожная краіна — разбойнік з вялікай дарогі... Нават Англія... Я там прыхаваў некалькі карцін і габеленаў з разлікам даставіць іх сюды. І ведаеце, што яны ад мяне патрабуюць? Стопрацэнтную пошліну за вываз, што раўназначна канфіскацыі... Нас абкрадваюць, дарагі мой пане, як у цёмным лесе, як у цёмным лесе.

Пасля гэтага я выехаў па справах у Каліфорнію, так і не даведаўшыся, кім яны сталі: уругвайцамі, венесуэльцамі ці калумбійцамі. Калі праз год я зноў вярнуўся ў Нью-Йорк, я запытаў пра іх у пана Рабера, гаспадара «Залатой змяі»:

— Скажыце, як Бурдакі? Вы штодня іх бачыце?

— О не! — здзівіўся пан Рабер. — Што вы? Хіба вы не знаеце? Яна памерла месяц таму назад, відаць, ад сардэчнай хваробы, і з таго дня яе муж сюды ні нагой. Не іначай сам захварэў ад перажыванняў.

Я ж уявіў сабе зусім іншую прычыну. Я паслаў старому спачуванне і папрасіў дазволу яго наведаць. Назаўтра ён пазваніў мне па тэлефоне, каб я прыйшоў. Ён быў вельмі бледны, страшэнна худы, губы белыя, голас як з-пад зямлі.

— Я толькі ўчора дачуўся аб вашым няшчасці, — прамовіў я, — і з'явіўся неадкладна, каб вам чым-небудзь дапамагчы, бо, апроч смутку і болю пасля такой страты, вы, я ведаю, цяпер і самі ў немагчымым становішчы.

— Не, не, — запярэчыў ён. — Зусім не... Можна прывыкнуць... Праз акно мне відны прахожыя, праязджаюць аўтамабілі... І потым, скажу вам шчыра, жывучы так, я нарэшце адчуваю сябе ў бяспецы. Раней, ідучы снедаць, я проста мучыўся... Мала што магло здарыцца за маю адсутнасць... Хоць я ведаў, што там мая жонка, мой бедны друг, але ж яна не любіла брацца за рэвальвер, асабліва, калі пачало здаваць сэрца. Цяпер я адчыняю дзверы, і чамадан у мяне заўсёды на воку... Перада мной тое, што мне даражэй за ўсё... І пакуты мае акупаюцца... Вось толькі адна бяда — мой бедны Фердзінанд.

Пудзель, пачуўшы сваё імя, падняўся, падбег і сеў у нагах гаспадара, пільна на яго паглядаючы.

— Нічога не зробіш, я не магу цяпер сам вадзіць яго на прагулку, але дамовіўся з пасыльным, па-іхняму «бел-бой», і што за мова, называлі б, як людзі — «пасыльны», а то ламай язык. Ах, гэта англійская мова — чысты смех! Я знайшоў маладога хлопца, і, за невялічкую плату, ён абслугоўвае Фердзінанда, гуляе з ім, ну і ўсё іншае... Так што болей ніякіх сур'ёзных праблем у мяне няма... Вы мелі ласку, дарагі мой пане, прапанаваць мне вашу падтрымку, але ж яно ідзе на лад, усё ідзе на лад, магу вас запэўніць.

— А вы больш не збіраецеся перасяляцца ў Паўднёвую Амерыку?

— Не, дарагі мой пане, не... Што я там буду рабіць? Вашынгтон больш не ставіць пытання аб абмене грошай, і ў мае гады...

Ён сапраўды вельмі пастарэў: умовы, у якіх ён сябе прымусіў жыць, падрывалі здароўе. Ружовыя шчо-

кі выцвілі, завастрыліся, кожнае слова вымаўлялася з натугай.

«Наўрад ці ён доўга працягне»,— падумаў я.

Пераканаўшыся, што нічым яму не дапамагу, я развітаўся. Быў у мяне намер зрэдку заходзіць да яго, але праз некалькі дзён, разгарнуўшы «Нью-Йорк Таймс», заўважыў загаловак: *Смерць французскага эмігранта. Поўны чамадан долараў*. Я прачытаў рэпартаж. Паведамлялі пра старога Бурдака. Яго знайшлі мёртвым раніцай. Ён ляжаў на сваім чорным чамадане, закруціўшыся ў коўдру. Смерць была натуральная, скарб не крануты. Я прыйшоў у атэль «Дэльмоніка», каб даведацца, калі і дзе адбудзецца пахаванне. Таксама спытаў адміністратара, што з Фердзінандам:

— А дзе ж сабака нябожчыка пана?

— Прэтэнзій не паступала, аддалі гіцлям на жывадзёрню.

— А грошы?

— Калі не знойдуцца наследнікі, дык іх забярэ амерыканская казна.

— Канец вясёленькі,— сказаў я.

А сам падумаў: «Вясёленькі канец доўгай і нуднай гісторыі».

КАРЫЧНЕВАЯ МАГІЯ

канцы мінулага стагоддзя, — сказаў доктар Пціклеман, — увайшло ў звычай у горадзе Пон-дэ-Лёр хадзіць вечарамі ў сад мэрыі на канцэрты муніцыпальнай філармоніі. І цяпер філармонія выступае, як калісьці, заўсёды ў нядзелю, але ў садзе пуста. У прамыслоўцаў, камерсантаў і служачых, амаль у кожнага ёсць свая аўтамашына, вялікая ці малая, і летнія вечары яны праводзяць у вёсцы. Што да рабочых, то, у большасці, кожны з іх мае свой радыёпрыёмнік і, не выходзячы з дому, можа слухаць канцэрты з Парыжа альбо з Лазаны. Толькі некаторыя старажылы засталіся вернымі даўняй традыцыі, якая ім нагадвае аб мінулых радасцях.

Колькі хлопцаў і маладых дзяўчат, гадоў сорак назад, адгулялі свае заручыны ў гэтым садзе ў алеях пад каштанамі! А тым часам іхнія бацькі, патураючы маладым, павольна крочылі метраў за трыццаць, і медныя трубы муніцыпальнага аркестра парушалі цішыню вечара гучным выкананнем папury з «Гугенотаў», «Блакiтнага Дуная» і «Латарынгскага марша». Раз у тыдзень гэта «Алея ўздыхаў» будзем яе так называць) у сентыментальным жыцці Пон-дэ-Лёра рабілася тым жа, што ў Парыжы «Сцежка дабрадзеяў».

Ліхтароў было мала. Прыцемкі абуджалі адвагу ў баязлівых. Пах язміну шырока разліваўся ў паветры.

І як было цікава, сустракаючы пары закаханых, кожны раз по-новаму назіраць іх сваркі, іх збліжэнне, і, нарэшце, гатоўнасць стаць мужам і жонкай.

Магчыма, самыя старыя жыхары Пон-дэ-Лёра яшчэ памятаюць чэрвеньскі вечар 1890 года, калі яны ўбачылі, як у садзе мэрыі нечакана з'явіўся палкоўнік Дзюрук са сваёй жонкай і дачкой у суправаджэнні статнага мулата.

Выйшаўшы ў адстаўку, палкоўнік Дзюрук прыняў кіраўніцтва справамі Прамысловага клуба, што вельмі ўзрадавала яго членаў, бо папярэдні кіраўнік быў толькі капітанам. Трэба вам сказаць, што Пон-дэ-Лёр ганарыўся сваім клубам, заснаваным пры Луі-Філіпе грунай прамыслоўцаў — аматараў літаратуры і мастацтва. Там выступалі лектары з Парыжа, можна было паслухаць Брунецьера, Гастона Пары, там наладжвалі канцэрты, балі і азартныя гульні ў карты. Аднаго разу два сталыя яго члены нават ледзь не пабіліся на дуэлі, і прапанаваная палкоўнікам працэдура паядынка была ўзорам кампетэнтнасці і рамантыкі.

Пасля некалькіх месяцаў назірання самыя незгаворлівыя дамы Пон-дэ-Лёра ўзялі пад сваю апеку мадмуазэль Дзюрук, і незвычайная прыгажосць маладзенькай дзяўчыны збіла з тропу не аднаго юнака. Тады казалі, што Бланш Дзюрук, каб толькі захацела, магла б выйсці замуж за аднаго з самых багатых тамашніх суконшчыкаў, а трэба ведаць вузкую каставую сістэму, якая ў дзевятнаццатым стагоддзі пусціла карэнне ў гэтай мясцовасці, каб зразумець некаторы сацыяльны зрух, аб якім сведчылі падобныя чуткі. Аднак час ішоў, а грашовыя тузы не спяшаліся. У 1890 годзе Бланш Дзюрук споўнілася дваццаць шэсць гадоў, і, хоць яна была па-ранейшаму красуняй, спрактыкаваным дамам яе будучыня не здавалася ўжо такой бліскучай.

Дарэмна ў гэты вечар пондэлёрскія сем'і, шпацыруючы туды і сюды па «Алеі ўздыхаў», прабавалі падсту-

піцца да Дзюрукаў і іх спадарожніка. Бланш ішла поруч з мулатам, крыху апярэдзіўшы бацькоў. Палкоўнік у пінжаку з тонкай шэрсці, з ордэнскай стужкай у пятліцы, паважна падымаў саламяны капялюш, сустракаючы тутэйшага пана, і на прывітанне «Добры вечар, паважаны палкоўнік» адказваў, не спыняючыся: «Добры вечар, пан Герпэн... Добры вечар, пан Пельто...» Найбольш здагадлівыя казалі, што палкоўнік Дзюрук, калі служыў у Афрыцы, напэўна, меў туземцаў пад сваёй камандай. Тады якраз ішла вайна з Дагамеяй. Магчыма, невядомы быў высланым важаком, а можа, нават сынам негрыцянскага караля? Трэба прызнаць, што постаць яго была сапраўды каралеўская, ён на цэлую галаву ўзвышаўся над іншымі і глядзеў на ўсіх смела жорсткімі вачамі. Але ўсе гэтыя меркаванні прыйшлося адкінуць, калі на другі дзень у клубе палкоўнік адрэкамендаваў свайго мулата членам камітэта:

— Панове, я дазволіў сабе прывесці сюды Геркула Дзюрука, майго дваюраднага брата.

Пры святле чалавек гэты зрабіў моцнае ўражанне. Валасы яго, плоеныя шчыпцамі, не мелі натуральнай кучаравасці і блішчалі сівізнай, хоць сам ён быў яшчэ малады. Рысы твару былі прыгожыя, але шырокія ноздры надавалі абліччу празмерную ганарыстасць. Гаспадары Пон-дэ-Лёра баязліва віталіся з госцем, і карычневая лапішча да болю паціскала ім рукі. Адзін з іх (пан Рамійі, калі мне не здраджвае памяць) адвёў палкоўніка ў кут і папрасіў даць некаторыя тлумачэнні.

— Усё надзвычай проста, — пачаў палкоўнік. — Было гэта вельмі даўно. Нейкі Жан Дзюрук, дваюрадны брат майго бацькі, награшыўшы ў маладосці, адправіўся ў Судан шукаць шчасця. Ён вырошчваў бавоўну, збіраў каўчук і страшэнна разбагацеў... Мае сябры, вяртаючыся з Афрыкі, не раз пыталіся ў мяне: «Вы што,

радня магнату Дзюруку?» Ад туземнай жанчыны ў Жана быў сын, гэты самы Геркул. Жан яго прызнаў і даў яму адукацыю ў французскай школе. У мінулым годзе бацька памёр, пакінуўшы свайму адзінаму сыну каласальных памераў спадчыну... Хлапчына, які стаць перад вамі, якому няма яшчэ і сарака гадоў, мае ў сваім уладанні зямлі і лесу столькі, што там бы змясцілася некалькі французскіх дэпартаметаў... У яго самыя шырокія планы, ён лічыць, што надыдзе час, калі нашы калоніі сваёй бавоўнай змогуць пацясніць Злучаныя Штаты, а каўчуком Малаю... Але ў гэтых пытаннях, панове, вы лепшыя суддзі і знаўцы, чым я. Геркул будзе вельмі рады мець ад вас кансультацыю.

Прамыслоўцы Пон-дэ-Лёра абступілі прыгожага мулата і засыпалі яго дзелавымі пытаннямі. Ён адказваў разумна і ўпэўнена добрай французскай мовай. З гэтага вечара ў галовах некаторых удзельнікаў сустрэчы абудзіўся інтэрас да яго плантацый. Хутка ўвесь горад гаварыў толькі пра бавоўну і каўчук. Я сам, тады яшчэ зусім юны медык, успамянаю, насіў у кішэні маленькую галачку, што мне падарыў суданец, і падкідаў яе ў кватэрах маіх кліентаў, як мячык, паўтараючы: «Вось яна — будучыня». Кажуць, што натарыус Пельто падрыхтаваў статут «Нармандскага таварыства бавоўна-каўчук» і, магчыма, пан Ахіл Кеснэ згадзіўся б узначаліць адміністрацыйны савет. Але апошняя чутка не адпавядала сапраўднасці, паколькі пан Ахіл не надта давяраў справе. І ўсё ж «Таварыства бавоўна-каўчук» было заснавана, і патрэбны капітал сабраны на месцы.

Некалькі месяцаў мулат ездзіў туды і сюды паміж Парыжам і Пон-дэ-Лёрам, дарваўшыся да раскошнага жыцця, асыпаючы падарункамі гаспадынь тых дамоў, дзе яго прымалі. У кастрычніку ён купіў замак Клерысюр-Ітон, і тады ўсюды загаварылі, што ён збіраецца ажаніцца са сваёй кузінай. Грамадская думка не ўхва-

ліла гэтага намеру. Можна не сумнявацца, што весткі, сабраныя мясцовым панствам пра Геркула Дзюрука і, асабліва, пра яго бацьку, былі добрыя. Ніхто не адмаўляў, што мулат быў вельмі багаты, а Бланш дзяўчына бедная. І ўсё ж ці досыць гэтага, каб палкоўнік згадзіўся прынесці ў ахвяру сваю дачку? У Пон-дэ-Лёры меркавалі іначай.

Але там не ведалі, што Бланш нічым не выяўляла непрыхільнасці да сваяка мулата, а яе бацькі не вельмі гналіся за чужым багаццем і не прымушалі яе. Наадварот, яна сама дамаглася, каб шлюб адбыўся па ўзаемнай згодзе і як мага хутчэй. Калі Геркул Дзюрук пасяліўся ў Клеры, кажуць, што Бланш са сваёй маці даволі доўга гасцявала там, кіравала работамі па аздабленню замка і паводзіла сябе як гаспадыня. Абурэнне было агульным, і некалькі юнакоў, закаханых у Бланш, з гневам адварнуліся ад палкоўніка. Каб яны маглі бачыць, як аднойчы выпадкова давялося мне, з якім запалам Бланш углядалася ў цёмны твар свайго Атэла, ці, яшчэ лепш, каб яны ўбачылі захапленне дзяўчыны, калі, седзячы на беразе ракі Лёр, яна любавалася адлюстраваным у вадзе бронзавым целам свайго сапраўды цікавага сваяка, яны б астылі адразу.

* * *

Вянчанне адбылося ў капліцы Клеры. Пышнага вясельля не рабілі. Маладыя паехалі ў Судан, бо Геркул Дзюрук хацеў праверыць там свае плантацыі. Палкоўнік, якому зяць пакінуў пенсію, вызваліўся ад службы ў «Прамысловым клубе» і перабраўся на радзіму сваёй жонкі каля Арманцэра. Калі маладыя Дзюрукі вярнуліся, некалькі асоб, у тым ліку натарыус Пельто, запрасілі іх на абед.

— Ну, і як яны? — запытаў я ў натарыуса.

— На маю думку, — адказаў той, — яны кахаюць

адно аднаго... І ўсё ж, на яе месцы, я не быў бы спакойны... У гэтым чалавеку, пры ўсіх яго культурных манерах, ёсць нешта дзікае.

— А пра свае справы ён расказваў? — зусім натуральна пацікавіўся я, паколькі і сам уклаў невялікую суму грошай у «Таварыства бавоўна-каўчук».

— Ну, вядома... Але ўсё куды горш, чым я меркаваў спачатку... Баюся, што праз некаторы час мы расчаруемся... Ёсць рахункі, якіх я проста не разумею.

Так да канца ніхто і не разабраўся ў дзейнасці Геркула Дзюрука. Пэўнымі з'яўляюцца тры факты: акцыянеры не атрымалі ні аднаго су прыбытку, «Таварыства», праіснаваўшы некалькі цяжкіх гадоў, збанкруцілася, сам жа Геркул застаўся пры сваім багацці. Гэтая нячыстая камбінацыя адшыла ад мулата ўсіх, хто некалі добра ставіўся да яго. Геркул і Бланш замкнуліся ў сваім замку і нікуды не выязджалі.

Гадоў праз чатыры, а можа, праз пяць пасля іх жаніцьбы, дакладна не памятаю, мяне ўпершыню запрасілі ў Клеры. Бланш Дзюрук нейк дзіўна змянілася. Гэта слаўная жанчына, што была для мяне ўвасабленнем сілы і стойкасці, страшэнна схуднела. Яна стала нервовай, яе фламандскі румянец знік, вочы ўваліліся і палінялі. Я не знаходзіў ні праяў туберкулёзу, ні слядоў іншых захворванняў. Парушэнняў арганічных функцый не назіралася, але фізічныя прычыны гэтай змены вызначыць было няцяжка. Яе муж, чалавек ненасытнай пажадлівасці і, па ўсім відаць, наравісты і люты, яе вельмі стаміў. Некалькі разоў яна была цяжарнай, але дабром гэта не канчалася.

А тут яшчэ дабавіліся сардэчныя трывогі. З таго часу як Бланш пачала траціць сваю прывабнасць, ён стаў здраджваць ёй. Спачатку, калі Дзюрук лавіў сельскіх дзяўчат, Бланш прыкідвалася, што не бачыць, спадзеючыся, паправіўшы сваё здароўе, вярнуць і мужа. Потым ён пусціўся ў залёты да маладой жанчыны з Пон-

дэ-Лёра Мацільды Фраман, удавы архітэктара. Я яе добра ведаў, жанчына сумленная, але Геркул Дзюрук прыставаў як смала. Бланш увесь час пыталася ў мяне пра сваю саперніцу, горка плакала і скардзілася. Я прапісваў ёй для супакаення няшкодныя бромістыя кроплі.

Так мінула яшчэ два гады.

Вечарам у студзені 1897 года з Клеры прымчаўся на веласіпедзе слуга, пазваніў у мой дом і папрасіў мяне як мага хутчэй з'явіцца ў замак. «Пані вельмі дрэнна», — паведаміў ён. Як я ні пытаўся, ён мне нічога не растлумачыў, сказаў, што сам не ведае, што яго разбудзіў пан, загадаў мяне адшукаць, і толькі. Я прыехаў у брычцы і знайшоў маю кліентку распасцёртай на ложку. Яе сэрца не білася. Бланш сканала гадзіны дзве назад. Ніякіх сімптомаў, больш-менш сур'ёзных, што я назіраў у яе дагэтуль, я не мог прыгадаць, каб вытлумачыць раптоўную смерць такой маладой жанчыны, і, натуральна, без асаблівага давер'я пачаў распытваць яе мужа, спакой і вытрымка якога мяне вельмі ўразілі:

— Скажыце, нарэшце, што тут здарылася?

— Я сам не разумею, доктар... Вечарам Бланш, як звычайна, зайшла ў туалетны пакой. Перад сном яна заўсёды доўга прычэсваецца... Яна не вярталася, але я спачатку не прыдаў гэтаму значэння. І толькі праз гадзіну, занепакоіўшыся, паклікаў яе. Адказу не было, і я ўвайшоў... Яна сядзела непрытомная, з распушчанымі валасамі... Побач на падлозе валяўся грэбень... Каб не спінка крэсла, яна б упала таксама.

— Вы кажаце «непрытомная»? Значыць, тады яна яшчэ не была мёртвая?

— Напэўна, была, бо да свядомасці яна так і не прыходзіла. Але тады я не здагадваўся. Я перанёс яе ў нашу спальню. Яна не паварушылася.

— Скажыце, апошнімі днямі ёй зрабілася горш?

— Не, доктар... Наадварот, учора за абедам яна была нават весялейшая.

— Як вы думаеце, былі ў яе карыстанні яды, наркатыкі? Магла яна прыняць што-небудзь такое?

— Ні ў якім разе, доктар... Толькі з майго дазволу.

Я ўважна агледзеў спальню і туалетны пакой і не знайшоў ні флакона, ні цюбіка, ніякага прадмета, які выклікаў бы падазрэнне. Лякарствы, што захоўваліся ў белаай шафцы, былі ўсе прапісаны мною. Я абследаваў цела. Ні драпіны, ні сіняка... Ніякіх пашкоджанняў. І я прыняў рашэнне.

— Пан Дзюрук, — сказаў я з горыччу. — Гэта вельмі сумна, але я не магу без экспертызы выдаць вам паведамленне... Зрабіўшы так, я меў бы сур'ёзныя непрыемнасці ад органаў цывільнага нагляду. Прыйдзецца труп анатаміраваць з удзелам урача-крыміналіста.

— Так, так, гэта неабходна, — адказаў ён. — Я сам хачу ўсё высветліць.

Анатаміраванне дало адмоўныя вынікі. Сэрца жанчыны не было кранута. Не знойдзена слядоў ні закупоркі сасудаў, ні разліцця крыві. Ніякіх доказаў натуральнай смерці. З другога боку, ніякіх слядоў атруты ў вантрабах, ніякіх раненняў, а значыцца, ніякіх падстаў, каб прызнаць гвалтоўную смерць.

Вывад экспертаў быў аднагалосны: прычына смерці — параліч сэрца, што магло задаволіць закон, але не ўмяшчалася ў розум.

Пахаванне было ўрачыстым. З Арманцьера прыехаў палкоўнік, пастарэлы, згорблены, прыбіты горам. Да зяця ён аднёсся прыхільна, і яго прысутнасць прымусіла жыхароў Пон-дэ-Лёра быць ветлівымі з Геркулам Дзюрукам.

* * *

Ніхто б не паверыў, што пасля такой драмы мадам Фраман выйдзе замуж за Дзюрука. Я нават спадзяваў-

ся, што яна наогул перастане з ім сустракацца, бо сам быў моцна закаханы ў Мацільду Фраман. Нельга сказаць, што яна была прыгожая. У яе абліччы было нешта схематычнае. Нос і падбародак стваралі як бы два падобныя трыкутнікі, нарысаваныя вельмі ж бо правільна, затое насмешлівыя вочы і рыжыя валасы падкрэслівалі белізну твару, ад якога веяла цяплом і душэўнай мяккасцю. Зусім юная ўдава архітэктара Фрамана (будаўніка завода ў Кеснэ), яна са свайго дома зрабіла рай для халасцякоў і асабліва для тых, хто, як я, любіў музыку. Ubачыўшы, што яна не парвала сваёй дружбы з мулатам, я паспрабаваў без канкрэтнага абвінавачвання, паколькі ў мяне не было належных фактаў, пераканаць яе. Усміхнуўшыся, яна сказала:

— З гэтага нічога не будзе, дарагі доктар... Розум мне сведчыць, што вы гаворыце слухна, але...

— Але што? Вас зачаравалі?

— Ваша праўда, доктар... Тут нейкая магія.

Праз год пасля смерці Бланш яна стала, нягледзячы на бурныя пратэсты ўсіх яе сяброў, другой уладаркай замка Клеры. Пон-дэ-Лёр асудзіў яе рашэнне. Новую сям'ю Дзюрукаў грамадства не прызнала, і мы страцілі цудоўную гаспадыню дома. Мулат, які затаіў злосць за маю да яго варожасць, забараніў жонцы карыстацца маімі медыцынскімі паслугамі. Я перастаў з'яўляцца да іх. Ад слуг мы ведалі, што жывуць яны як быццам шчасліва. Муж і жонка час ад часу разам прыязджалі ў Парыж. Дзюрук арганізаваў каля сябе невялічкую фабрыку харчовых кансерваў і гэтым займаўся. Праз некалькі месяцаў пра іх забылі.

У 1901 годзе, разгарнуўшы «Руанскую газету», я прачытаў пад назвай «Супадзенне ці злачынства» заметку аб смерці беднай Мацільды. Акалічнасці на дзіва нагадвалі тое, што я сам засведчыў калісьці. Урач, выкліканы ўночы (гэта быў мой калега Фурэ), знайшоў

нябожчыцу, як і я, распасцёртай на ложку, з распушчанымі валасамі. Ніякіх слядоў гвалту: ні пабояў, ні сімптомаў атручвання. І хоць я меў зуб на гэтага Фурэ (калега мой не вызначаўся сумленнасцю), аднак наладзіў з ім сувязь, і мы разам адправіліся ў Эўро да пракурора рэспублікі, каб скіраваць яго ўвагу на незвычайнае падабенства смерці дзвюх жанчын. Ён цалкам з намі згадзіўся, даручыў анатаміраваць труп аднаму з лепшых судовых экспертаў, які знарок прыехаў з Парыжа, і загадаў трымаць Дзюрука пад нагляд да высвятлення справы.

Выгляд у мулата быў журботны, але ён ані не трывожыўся.

Другое анатаміраванне, гэтак жа як і першае, было адмоўным.

— Ніколі ў маёй практыцы, — сказаў нам спецыяліст, — я не сустракаў больш цёмнага факта... Мыш'як? Не... Алкалоіды? Не...

— Ёсць яды, што не пакідаюць слядоў.

— Так... Вядома... Але ж трэба даказаць, што іх меў пры сабе абвінавачаны... Купіць іх цяжка... Асабліва яму... Кожны аптэкар, хто яго бачыў, адразу б успомніў... Яго партрэт і прыкметы мы паслалі ва ўсе навакольныя аптэкі і нават у Парыж. Ні ў адну з іх ён не заходзіў, калі не лічыць звычайных пакупак.

— А ці не мог ён прывезці з Афрыкі туземных ядаў?

— Магчыма... Але ўсе гатункі іхніх ядаў пакідаюць выразны след... А я паўтараю вам, ніводзін з унутраных органаў не быў пашкоджаны.

— А ці нельга дапусціць, што гэты Дзюрук мае здольнасць схіляць свае ахвяры да небывалых форм саманішчэння? Я, здаецца, недзе чытаў пра туземцаў, што некаторыя з іх паміраюць, прымусіўшы сэрца спыніцца намаганнем волі... Гэтаму цяжка даць веры, але, як кажа Гамлет, «ёсць болей з'яў пад небам...»

— Усё магчыма, дарагі калега, але патрэбны доказы і яшчэ раз доказы... А калі іх няма, злачынца трэба адпусціць.

— Злачынца?.. Вы лічыце яго вінаватым?

— Ні хвіліны не сумняваюся... Няма і не можа быць выпадковага супадзення дзвюх аднолькавых таямнічых смярцей... Ва ўсякім разе матэматычная дапушчальнасць такога супадзення настолькі малая, што яе можна прыраўняць да нуля.

— А хіба вашы вывады не з'яўляюцца дастатковымі доказам?

— Для вас і для мяне — так... Магчыма... Але я не ўяўляю, каб суд прысяжных мог абвінаваціць на падставе адных праўдападобных меркаванняў... Не, калі следства не дасць нічога больш грунтоўнага, прыйдзеца гэтага Дзюрука апраўдаць...

Так яно і было. Дзюрук вярнуўся ў замак Клеры, але ўсе яго служачыя паразбягаліся. Я думаю, што пасля такой агульнай няславы, ён куды-небудзь выедзе. Нічога падобнага! Ён упёрся ў сваё. Парк здзічэў. Ліпавыя альтанкі без догляду разрасліся так, што засланілі дом.

Мінула некалькі гадоў. І вось аднойчы Пон-дэ-Лёр з абурэннем даведаўся, што Дзюрук у Парыжы ажаніўся трэці раз і ў замку Клеры з'явілася новая гаспадыня. Гэта гісторыя пачала ўжо нагадваць прыгоды Сіняй Барады, і сёй-той з нашага кола прадказваў з цвёрдай упэўненасцю блізкую смерць неасцярожнай жанчыны.

Хто яна? Адкуль? Дзе ён яе падхапіў? Гэтага так і не ўдалося высветліць. Маладзенькая дзяўчына. Звалі яе Далорэс дэ Кеведа, але, нягледзячы на сваё імя, яна была французжанка, ва ўсякім разе па-французску гаварыла без акцэнту. І хоць я пазнаёміўся з ёю значна пазней, у пару яе сталасці, але скажу, што мне рэдка даводзілася бачыць жанчыну зграбнейшую. Чысценькі правільны твар, гладкія чорныя валасы, высо-

кія круглыя бровы, выгляд уладарны і спакойны. Гэты Дзюрук, хоць і вялікі нягоднік, але ўмеў разбірацца ў жаночым характэве.

Пра сумеснае жыццё Дзюрука з жонкай ад трэцяга шлюбу нічога не магу расказаць. Паміж Клеры і Пондэ-Лёрам усякая сувязь парвалася. Ніхто туды не ездзіў і адтуль не прыязджаў. З 1902 да 1907 года над гэтым глухім кутком вісела заслона маўчання і варожасці. І вось, у кастрычніку 1907 года, разыграўся апошні акт гэтай дзіўнай драмы.

— Памерла Далорэс? — не выцерпела Элен дэ Тыянж.

— Не, мадам... Дзюрук быў знойдзены мёртвым у сваёй спальні. Я не абмовіўся: Геркул Дзюрук, а не яго жонка... Дзюрук, прасцёрты на кіліме перад ложкам, ужо не дыхаў, калі мой юны калега Герон быў выкліканы ў Клеры для неадкладнай дапамогі. За выключэннем таго, што гэта быў труп мужчыны, усе іншыя акалічнасці амаль супадалі з папярэднімі двума здарэннямі. Смерць здаровага чалавека. Ніякіх яўных прычын. Магчымы віноўнік двух злачынстваў на гэты раз сам стаў ахвярай.

Пракуратура Эўро для фармальнасці ўчыніла следства, якое, зразумела, нічога новага не дало.

— Зрэшты,— сказаў мне з прыкрасцю пракурор,— калі яна яго забіла, то так яму і трэба. Тут была, мабыць, законная самаабарона... Я яе доўга дапытваў... Яна магла б успомніць шмат жудасных фактаў, але тайны так і не выдала.

* * *

Трэцяя мадам Дзюрук атрымала ў спадчыну ўсю маёмасць свайго мужа, усе яго мільёны. Празыўшы гадоў колькі адна, яна потым выйшла замуж за маркіза дэ Буаньі і пераехала ў Буаньі, што ў дэпартаменце

Кроз... Замак, у якім жылі тры жонкі мулата, ахутаны ліхою славай, пуставаў, яго ніхто не хацеў купляць. Летась я пабываў там. Плюшч і дзікі вінаград аплялі яго сцены і вокны. Галіны ліп разбілі каляровыя вітражы капліцы. Дарожкі зараслі травой і зліліся з навакольным лугам. Гэта быў, можна сказаць, замак Спячай Прыгажуні ў зачараваным лесе...

— Але вы, мадам, нарадзіліся ў Пон-дэ-Лёры, — звярнуўся доктар да Элен дэ Тыянж, — і, напэўна, добра ведаеце замак Клеры-сюр-Ітон?

— Ды так, бачыла ў дзяцінстве ў гушчары дрэў, — прамовіла з усмешкай Элен. — Праклятая мясціна! Мы, дзеці, баяліся туды хадзіць... сама не ведаю чаму.

— Дазвольце вас запытаць, доктар, — пацікавіўся раманіст Бертран Шміт, — у чым тут сакрэт? Як вы самі тлумачыце гэтыя дзіўныя факты? Вы ж не верыце ў супадзенне?

— Вядома, не веру... Упэўнены, што тут былі тры забойствы... Але цікава, якім спосабам гэта зроблена? Я думаю, што ёсць нейкі туземны сакрэт, прывезены Дзюрукам з Афрыкі, падобны на смяротны ўкол тэрэадора, які канцом сваёй шпагі дасягае сэрца праз нервовы цэнтр... Вы, можа, чыталі ў Фабра апісанне такіх насякомых, што колюць джалам у цэнтральны нерв ахвяру, пазбаўленую абароннага шчытка, і паралізуюць яе?.. У касцявым мозгу чалавека ёсць нервы і пункты, што кіруюць дыханнем... Як да іх дабрацца? Мабыць, іголкай?.. Але тут, безумоўна, патрэбен выключны спрыт, глыбокае веданне анатоміі. У некаторых першабытных плямён можа быць веданне інстынктыўнае, як і ў насякомых... Паспрабуй разбярэся!..

— Але ж іголка пакідае сляды?

— Не адразу іх пазнаеш, калі іголка вельмі тонкая. І хто іх тады асабліва шукаў?.. Вас не ўразіла тая акалічнасць, што абедзве жонкі Дзюрука прычэсваліся перад смерцю? Тут міжвольна напрошваецца вывад, што

ён сам узяўся прычасаць іх нанач і выкарыстаў момант, калі яны, седзячы да яго спіной, прыгнулі галаву.

— Магчыма, але ж і ён памёр.

— Старэючы, яшчэ больш закаханы ў Далорэс, ён мог забыцца і адкрыць ёй свой сакрэт. Ведаючы спосаб і баючыся, што ён калі-небудзь яе заб'е, альбо узненавідзеўшы мужа фізічна, яна яго нарэшце прыкончыла.

— Гісторыя выключная, але паверыць можна,— сказаў Бертран Шміт.

Памаўчаўшы, ён запытаў:

— Ну, а як сябе адчувае маркіз дэ Буаны?

— Жыве і сёння ў добрым здароўі,— паведаміў доктар.

ВЯРТАННЕ З ПАЛОНУ

эта — праўдзівая гісторыя. Падзея адбылася ў 1945 годзе ў французскім сяле, якое мы назавём умоўна Шардэйль, сапраўдную ж назву пакінем у сакрэце па прычынах зразумелых. Пачалося гэта яшчэ ў цягніку, які вёз з Германіі палонных французцаў. Іх было дванаццаць у купе, разлічаным на дзесяць. Страшэнна змораныя, яны сядзелі ў цеснаце, але ўсхваляваныя і шчаслівыя, бо ведалі, што нарэшце, пасля пяці гадоў разлукі, ізноў пачаць сваю радзіму, свой дом, сваю сям'ю.

Усю дарогу перад вачамі амаль кожнага з іх стаяў адзіны вобраз, які ніяк не выходзіў з галавы, — вобраз жонкі. Кожны думаў аб ёй з любоўю, з надзеяй, некаторыя з трывогай. Ці такая яна, як была? Ці захавала вернасць? Каго яна бачыла, што рабіла ў гэтыя цяжкія гады чакання і адзіноты? Ці можна будзе жыць з ёю разам, як і раней? Тыя, хто меў дзяцей, былі спакайнейшыя. Іхнім жонкам трэба было выхоўваць малых, і прысутнасць дзяцей, якія з цікавасцю сустрэнуць бацьку, уцешыць у першыя дні.

У кутку купэ сядзеў высокі худы чалавек. Яго бледныя гарачы твар і бліскучыя вочы хутчэй нагадвалі іспанца, чым французца. Прозвішча яго — Рэно Леймары, а родам ён быў з Шардэйля з паўднёва-заходняй правінцыі Перыгор. Цягнік імчаўся ўночы. Глуха груката-

лі колы, і толькі свісток паравоза час ад часу парушаў іх аднастайны, імклівы рытм. Леймары размаўляў са сваім суседам:

— Скажы мне, Сатурнін, ты жанаты?

— А то як жа. Вядома, жанаты... Гады два да вайны, і хлопчыкаў двое... Завуць яе Марта. Хочаш, пакажу?

Сатурнін, вясёлы нізенькі чалавек са шрамамі на твары, выцягнуў з унутранай кішэні стары зашмальцаваны бумажнік і з гордасцю паказаў яму парваную фотакартку.

— Ого, якая ў цябе красуня! — пахваліў Леймары.— І табе не боязна вяртацца дадому?

— Боязна?.. Ды я ад радасці скакаць гатоў. Чаму боязна?

— А таму, што яна прыгожая і адна, а навокал столькі ўсякіх розных...

— Глупства гародзіш! Для Марты існую толькі я... Мы жылі разам так шчасліва... І калі я табе пакажу яе лісты за гэтыя пяць гадоў...

— Ат! Лісты! Гэта нічога не даказвае... Я таксама атрымліваў добрыя лісты... І ўсё ж мне боязна.

— Ты не ўпэўнены ў сваёй жонцы?

— Наадварот... Ва ўсякім разе раней... Верыў ёй, можа, нават больш, чым хто іншы. Мы ўжо шэсць гадоў, як пажаніліся, і хоць бы хмурыначка.

— Ну то чаго ж ты?

— Гэта залежыць ад характару, братка... Я з тых людзей, якія не давяраюць шчасцю. Заўсёды я казаў сабе, што Элен мне не пара, што яна лепшая за мяне, і разумнейшая, і прыгажэйшая... Яна жанчына адукаваная і ўмее ўсё рабіць... За матэрыю возьмецца і такое плацце выштукуе — любата... Або хату абставіць, звычайную, сялянскую, — заходзіш, як у рай... Вось я і думаю, у часе вайны колькі ўсякіх бежанцаў у нас перабывала і сярод іх, мабыць, пападаліся хлопцы больш

відныя, чым я. Дый чужаземцы, магчыма... саюзнікі... Першая красуня на сяле, напэўна, трапілася ім на вока.

— Ну і што з таго? Калі яна цябе любіць...

— Так то яно так, братка, але ты ўяві сабе, што значыць быць адной пяць гадоў... Шардэйль жа не яе радзіма, а мая. У яе там ні сваякоў, ні блізкіх. Спакуса была вялікая.

— Глупства гародзіш, яшчэ раз паўтараю! Ты нейкі кручаны... Дапусцім, і было нешта такое... Дык што ж тады на сцяну лезці, раз яна пра гэта забыла? Раз яна цябе сваім мужам лічыць? Каб мне, напрыклад, хто-небудзь нагаварыў пра Марту, я б яму адрэзаў так: «Маўчы і не плявузгай!.. Яна мая жонка, была вайна, яна была адна, а цяпер мір і ўсё трэба пачынаць спачатку».

— Гэта не ў маёй натуры,— рашуча сказаў Леймары.— Калі я, вярнуўшыся, даведаюся, што яна мне хоць капельку...

— Ну і што ты ёй зробіш? Заб'еш яе? У цябе ж, можа, яшчэ ёсць трохкі мазгоў у галаве?

— Не, я ёй нічога не зраблю. Нават ліхога слова ад мяне не пачуе. Я проста знікну. Знайду сабе якую-небудзь мясціну і буду жыць пад чужым прозвішчам. Пакіну ёй грошы, хату, маёмасць... Мне нічога не трэба, у мяне ёсць прафесія... Не прападу, наладжу жыццё... Можа, гэта і неразумна, але я такі: усё або нічога.

Засвістаў паравоз, заскрыгаталі стрэлкі, цягнік набліжаўся да станцыі. Двое падарожных спынілі размову.

* * *

Мэр Шардэйля быў сельскім настаўнікам. Яго паважалі за душэўнасць і бацькоўскі клопат. Раніцай, як толькі прыйшло паведамленне з міністэрства, што двац-

цатага жніўня ў маршрутным эшалоне Поўдзень — Захад разам з іншымі вяртаецца і Рэно Леймары, ён вырашыў неадкладна сам схадзіць да яго жонкі з гэтай радаснай весткай. Яна якраз працавала ў садзе. Цудоўны быў садок, у сяле самы лепшы, з кустамі духмяных чырвоных руж паабাপал брамкі.

— Я добра ведаю, мадам Леймары, што вы не з тых жанчын, якіх трэба папярэджваць аб вяртанні мужа, каб абараніць ад небяспечнага сюрпрызу... Не, і, з вашага дазволу, скажу вам шчыра, што вашы паводзіны, ваша стрыманасць прыводзяць у захапленне ўсё тутэйшае насельніцтва... Нават пляткаркі, якім чужая жанчына, як парушына ў воку, і тыя не могуць прычапіцца да вас.

— Прычапіцца заўсёды можна, пане мэр, — адказала яна з усмешкай.

— Ваша праўда, мадам, ваша праўда... Але вы ім усім наступілі на язык... Не, я проста хацеў зрабіць вам прыемнасць... Служыць народу для мяне найвялікшая асалода... Я ад душы падзяляю вашу радасць і думаю, вы падрыхтуеце ўсё для ўрачыстай сустрэчы... Вядома, кожнаму цяпер цяжка, прадуктаў не хапае, але, спадзяюся, для такога выпадку...

— Слушна, вельмі слушна гаворыце, пане мэр. Я пастараюся, каб Рэно быў задаволены... Вы кажаце, дваццатага жніўня? У колькі гадзін, вы думаеце, ён будзе тут?

— Міністэрства паведамляе: «Эшалон адправяць з Парыжа ў дваццаць тры гадзіны». Такія цягнікі ходзяць павольна... Ехаць ён павінен да станцыі Тывіе і адтуль чатыры кіламетры пехатой. Тут ён будзе не раней як каля поўдня.

— О, пане мэр, за гэты час я паспею прыгатаваць яму найлепшае снаданне... Даруйце, што не запрашаю вас... Ведаю, вы не пакрыўдзіцеся... Вельмі вам удзячна, пане мэр, за ваш ласкавы і добразычлівы візіт.

— Усё насельніцтва Шардэйля вас паважае, мадам Леймары... Вы не тутэйшая, гэта праўда, але вы для нас, як родная дачка.

* * *

Дваццатага жніўня Элен Леймары паднялася чуць свет, гадзіне а шостаі. Усю ноч яна не магла заснуць. Яшчэ ўчора яна прыбрала хату, вымыла шыбы, нацёрла да бляску падлогу, палінялыя стужкі на аконных фіранках замяніла свежымі. Потым схадзіла да Марцыяла, мясцовага цырульніка, зрабіла завіўку і легла спаць з сеткай на галаве, каб не сапсаваць прычоскі. Яна ўважна перагледзела ўсю сваю бялізну і з любоўю выбрала шаўковую сарочку, якую ні разу не насіла за гэтыя пяць гадоў адзіноты. А якое ж надзець ёй плацце? Больш за ўсё яму калісьці падабалася плацце ў блакітныя і белыя палоскі. Яна памерала яго і са смуткам заўважыла, што яно нязграбна вісіць на яе схудлым ад недаядання целе. Не, яна надзене чорнае плацце, якое павузіла сама, ажывіўшы каляровым каўнерыкам і поясам.

Перш чым гатаваць сьнеданне, яна прыпомніла ўсе яго любімыя стравы... У Францыі 1945 года жылося бедна... Шакаладны дэсерт?.. О, гэта быў бы яму ласунак... А толькі дзе яго ўзяць, шакаладу?.. Добра, што ў яе былі свае куры і ў запасе некалькі свежых яек. Ён жа заўсёды хваліў яе амлет, казаў, што смачней не бывае... Любіў ён нятлустае мяса, смажаную бульбу, але ўжо два дні, як мяснік у Шардэйлі зачыніў сваю краму... Пазаўчора яна якраз зарэзала кураня, мяса не мяса, але, калі добра падсмажыць... Ах, вось яшчэ: суседка бажылася, што ў бліжэйшым мястэчку бакалейшчык цішком з-пад прылаўка прадае шакалад. І яна вырашыла абавязкова пабываць там.

«Калі ў восем выберуся, то ў дзевяць магу вярнуцца... Падрыхтую ўсё загадзя, каб потым засталася толькі кухня».

Узрушаная, заклапочаная, яна тым не менш была ў самым вясёлым настроі. Пагода дзівосная. Здаецца, ніколі ранішнія сонца не асвятляла так ярка даліну. Спяваючы, яна пачала накрываць стол: «Абрус у чырвоныя і белыя квадрацікі... Мы на ім вячэралі ў першы дзень нашага сумеснага жыцця... Ружовыя талеркі з малюнкамі, якія так яго забаўлялі... Бутэлька шыпчага... і, галоўнае, кветкі... Ён любіў, каб на стале былі кветкі, і гаварыў, што ніхто не ўмее іх так падбіраць, як я».

Яна зрабіла букет на тры колеры: белы рамонак, пунсовы мак, васількі і некалькі сцяблінак аўса. Потым, перад дарогай, абапёршыся на веласіпед, яна доўга глядзела праз адчыненае акно ў маленькі прыбраны пакой. Так, сапраўды, усё як мае быць. Зазнаўшы столькі гора, Рэно, напэўна, будзе здзіўлены, што яго хата і яго жонка вельмі мала змяніліся... Праз акно яна бачыла сябе ў вялікім люстры. Мабыць, трохкі худаватая, але такая беленькая, маладзенькая і, адразу відаць, што закаханая... Яна адчувала сябе на сёмым небе.

«Пара! — сказала яна сабе, — трэба спяшацца... Каторая гадзіна? Божа мой, ужо дзевяць гадзін!.. Ніколі не думала, што гэта зойме столькі часу... Але мэр ведае дакладна, што эшалон прыйдзе не раней поўдня. Я спраўлюся хутка».

* * *

Хата Леймары стаяла асобна ў самым канцы сяла, і ніхто не заўважыў, як худы салдат з чорнымі бліскучымі вачамі пралез у сад. Некалькі хвілін ён азіраўся, аслеплены сонцам, ахоплены шчасцем, п'яны ад водару

і хараства кветак... Слухаў, як гудуць пчолы... Потым ціха паклікаў:

— Элен!

Ніхто не адказваў. Ён паклікаў гучней:

— Элен!.. Элен!..

Напалоханы маўчаннем, ён падышоў бліжэй і ўбачыў праз акно стол, сервіраваны на дваіх, кветкі і бутэльку віна. Гэта быў удар у самае сэрца. Ён пахіснуўся і прытуліўся да сцяны.

«Божа! — падумаў ён... — Яна жыве не адна!»

Калі праз гадзіну Элен вярнулася, суседка ёй сказала:

— Бачыла я твайго Рэно. Пабег на дарогу. Я звала, я крычала, але ён і твару не паказаў.

— Пабег?.. Куды? У якім кірунку?

— На Тывіе.

Яна кінула да мэра, які нічога не ведаў.

— Баюся, пане мэр... Страшэнна баюся... Рэно — чалавек уражлівы і вельмі раўнівы... На сталае былі прыборы... Ён іх бачыў і не здагадаўся, што гэта яму... яму я паставіла... Пане мэр, знайдзіце яго зараз жа!.. Знайдзіце!.. Ён такі, што можа не вярнуцца... А я ж яго так люблю!

Мэр спешна паслаў веласіпедыста на станцыю Тывіе, падняў на ногі паліцыю, але Рэно Леймары знік. Элен прасядзела каля стала ўсю ноч. Было душна, горача. Пачалі ўжо і кветкі вянуць... Яна нічога не ела.

Прайшоў дзень, потым тыдзень, потым месяц...

Ужо больш як два гады мінула з таго часу, а пра яго ніякіх чутак. Я запісаў гэту трагічную гісторыю ў надзеі, што ён яе прачытае і вернецца.

ялізная сталовая была слаба асветлена завешанымі лямпамі. У гэтым годзе ў Лондане ўсталяваўся звычай абедаць у паўзмроку. Эрвэ Марсена, адшукаўшы сваё месца, убачыў, што ён сядзіць каля вельмі старой жанчыны, убранай у жэмчуг, лэдзі Хемптан. Ён не выявіў нездавальнення. Пажылыя жанчыны бываюць паблажлівыя і часам расказваюць цікавыя гісторыі. Ну, а гэта, калі меркаваць па яе косым насмешлівым позірку, не была пазбаўлена жвавасці і гумару.

— На якой мове вы жадаеце размаўляць, пан Марсена?.. Па-французску ці па-англійску?

— Калі вам усё роўна, лэдзі Хемптан, мне лепш па-французску.

— А пішаце вы больш на англійскія тэмы. Я чытала вашу кнігу пра Джозэфа Чэмберлена. Вельмі мяне забавіла, бо ўсіх гэтых людзей я ведала... А цяпер што вы мяркуеце рабіць?

Малады француз уздыхнуў:

— Мне б хацелася намаляваць вобраз Байрана, але аб ім ужо столькі напісана. З навінкамі я азнаёміўся грунтоўна. Захаваліся пісьмы Мэры Шэлі, паперы графіні Гвічыёлі, але ўсё гэта апублікавана. Мне б што-небудзь свежае, невыдадзенае, а толькі дзе яго знойдзеш.

Старая дама ўсміхнулася:

— А калі я вам знайду нешта свежае, прыгоду Байрана абсалютна невядомую?..

Эрвэ Марсена міжвольна зрабіў рэзкі рух, як паляўнічы, што раптам угледзеў у кустах аленя альбо дзіка, ці як біржавы спекулянт, нарваўшыся на акцыі, цана якіх павінна падскочыць.

— Прыгода Байрана абсалютна невядомая? Гэта была б сенсацыя, лэдзі Хемптан, пасля ўсіх пошукаў.

— Ну, можа, я перабольшыла, сказаўшы «абсалютна невядомая»... Імя ўжо называлі. Я маю на ўвазе лэдзі Спенсэр-Свіфт.

Эрвэ скрывіўся:

— А! Тая самая... Ведаю... Але ж пра яе сувязь з Байранам нічога пэўнага, нічога дакладнага.

— Дарагі пан Марсена, а вам часта трапляе ў рукі што-небудзь пэўнае ў такіх справах?

— Вельмі часта, лэдзі Хемптан. У большасці выпадкаў ёсць пісьмы, ёсць сведчанні. Безумоўна, пісьмы могуць ашукваць, а сведчанні выклікаць падазрэнне, іх трэба разглядаць крытычна.

Лэдзі Хемптан, павярнуўшыся да свайго суседа, навяла на яго старамодны ларнет.

— А што вы скажаце, калі я прынясу вам дзённік лэдзі Спенсэр-Свіфт (яе імя Пандора) таго часу, калі яна сустракалася з Байранам? І ў дадатак яго пісьмы да яе.

Малады француз аж пачырванеў ад радасці.

— Я скажу, як індусы: лэдзі Хемптан, вы мой бацька і мая маці. Вы закладаеце падмурак пад маю кнігу... Няўжо ў вас сапраўды ёсць гэтыя дакументы? Прабачце за такое пытанне?.. Гэта так дзіўна, так нечакана!..

— Не,— адказала яна.— Я ведаю, што такія дакументы захаваліся, але ў мяне іх няма... Яны належаць цяперашняй лэдзі Спенсэр-Свіфт, Вікторыі, маёй

сяброўцы; мы вучыліся разам у пансіёне. Яна іх нікому дагэтуль не паказвала.

— Тады чаму яна даверыць іх мне?

— Таму што я яе папрашу... Вы яшчэ слаба ведаеце наш край, пан Марсена. Ён повен таямніц і непрадбачанага. На гарышчах і ў падвалах нашых сельскіх замкаў схавана нямала скарбаў. Гаспадарам яны не ў галаве. І трэба дайсці да галечы, прадаць дом ці пусціць маёмасць з малатка, каб гэтыя архівы з'явіліся на свет. Спатрэбіўся здагадлівы і ўчэпісты амерыканец, каб славуця паперы Босуэла вылезлі з кракетнай скрынкі, дзе яны пакрываліся пылам.

— Вы думаеце, што здагадлівы і ўчэпісты француз можа мець гэтакі ж поспех без дзсяткаў тысяч долараў, якія той заплаціў за паперы Босуэла?

— Вікторыя Спенсэр-Свіфт не цікавіцца доларамі. Ёй, як і мне, больш за восемдзсят. Ёй хапае і сваіх прыбыткаў. Не, адзінае, што яе можа прымусіць, гэта — прыхільнасць да вас, — вядома, калі вы здолееце абудзіць сімпатыю, а таксама надзея, што вы створыце прывабны партрэт прабабкі яе мужа.

— Лорд Спенсэр-Свіфт памёр?

— Не лорд, а баранет... Сэр Аляксандр Спенсэр-Свіфт — апошні ў родзе носьбіт гэтага тытулу. Вікторыя і цяпер яшчэ жыве ў тым доме, дзе пабываў Байран... Гэта ў графстве Глостэр, цудоўная сядзіба часоў Елізаветы. Хочаце пашукаць шчасця і паехаць туды?

— З прыемнасцю... калі мяне запрасяць.

— Гэта я бяру на сябе. Сёння ж вечарам напішу Вікторыі. Яна вас абавязкова прыме. І не палохайцеся, калі тон запрашэння будзе грубаваты. Прывілея нашага старэчага веку, лічыць Вікторыя, у тым, што можна гаварыць пра ўсё так, як думаеш. Перад кім цырымоніца? І навошта?

Праз некалькі дзён Эрвэ Марсена праязджаў на сваёй невяліччай машыне паўз маляўнічыя вёскі графства Глостэр. Лета, як заўсёды, было дажджлівае. Дрэвы і кветкі лапушыліся і буялі ад вільгаці. Нават у самым маленькім доміку праз вокны відаць былі пышныя букеты. Будынкі, складзеныя з мясцовага залацістага каменю, вельмі прыгожага, і цяпер выглядалі гэтак жа, як у часы Шэкспіра. Эрвэ, надзвычай чулы да феерычных краявідаў Англіі, быў зачараваны паркам Уайндхорст, дзе знаходзілася сядзіба лэдзі Спенсэр-Свіфт. Ён ехаў па кручастымі аляямі, паўз зялёныя лужкі з акуратна падстрыжанай травой, густой як шчотка, сярод якіх узвышаліся магутныя дубы. Вакол сажалкі раслі хвашчы і папараць. Нарэшце перад ім паказаўся вялізны асабняк, увіты дзікім вінаградом. Сэрца яго закалацілася. Ён спыніўся каля пад'езда і пазваніў. Ніхто не адгукнуўся. Пачакаўшы хвілін пяць, ён заўважыў, што дзвярная ручка паддаецца, адчыніў дзверы і ўвайшоў. У змрочным холе ні душы. На крэслах ляжалі плашчы і шалі. Аднак з суседняга пакою даносіўся манатонны голас, нібы нехта вымаўляў завучаны тэкст. Эрвэ падышоў бліжэй і ўбачыў доўгую галерэю, сцены якой былі ўпрыгожаны вялікімі партрэтамі. Група турыстаў акружала важнага дварэцкага ўфраку з цёмна-шэрай камізэлькай і ў паласатых штанах.

— Вось гэта, — тлумачыў дварэцкі, паказваючы на партрэт, — сэр Уільям Спенсэр-Свіфт (1775—1835). Ён прымаў удзел у бітве пры Ватэрлоо, быў асабістым другом Велінгтона. Малюнак пэндзля сэра Томаса Лоўрэнса гэтак жа, як і побач партрэт лэдзі Спенсэр-Свіфт, жонкі сэра Уільяма.

Наведвальнікі зашапталіся:

— Тая самая...

Дварэцкі, ледзь прыкметна кіўнуўшы ў знак разумення і згоды, заставаўся велічным і сур'ёзным.

— Так, — пацвердзіў ён ціха, — тая самая, што была палюбоўніцай лорда Байрана. У яе гонар ён напісаў славыты санет «Да Пандоры».

Двое з групы турыстаў прадэкламавалі пачатак санета.

Дварэцкі адобрыў лёгкім кіўком галавы:

— Вы не памыліліся... А цяпер мы набліжаемся да сэра Роберта Спенсэр-Свіфта, сына папярэдняга (1808—1872). Партрэт работы Джона Мілеса.

Нахіліўшыся да слухачоў, як пастух да авечак, ён дадаў канфідэнцыяльна:

— Сэр Роберт нарадзіўся за чатыры гады да прыезду лорда Байрана ў Уайндхорст.

Маладзенькая дзяўчына запытала:

— А чаго Байран прыязджаў сюды?

— Таму што ён быў другам сэра Уільяма.

— Вунь яно што! — згадзілася дзяўчына.

Эрвэ Марсена адстаў ад групы, каб больш уважна разгледзець абодва партрэты. У мужа быў шырокі твар, чырвоны ад добрага віна і свежага паветра. Ён здаваўся фанабэрыстым і сярдзітым. Жонка была ўва-сабленнем спакойнай нявіннасці, прыгажосці амаль нябеснай. Аднак, прыгледзеўшыся, можна было ўгадаць за чыстым позіркам вачэй прытоеную пачуццё-васць і гарэзлівасць, нават даволі жорсткую. Малады чалавек яшчэ быў у сваіх марах, калі група турыстаў пратупала назад. Дварэцкі, нахіліўшыся над яго вухам, ветліва прашаптаў:

— Прабачце, сэр, ці ёсць у вас білет? Вы з'явіліся пазней за ўсіх... Яны ўжо ўсё аплацілі... Так што, калі вы жадаеце...

— Я не турыст. Лэдзі Спенсэр-Свіфт мела ласку за-прасіць мяне сюды правесці пару вольных дзён і азна-ёміцца з паперамі, якія мяне цікавяць.

— Прашу прабачэння, сэр. Значыць, вы і ёсць той малады француз, рэкамендаваны лэдзі Хемптан? Хвіліначку, сэр... Я праводжу гэтых людзей, потым падмуся папярэдзіць яе міласць. Пакой вам падрыхтаваны, сэр. Багаж у машыне?

— У мяне толькі чамаданчык.

Лэдзі Спенсэр-Свіфт у тыя дні, калі пускала ў свой замак чужаземцаў, бо гэтыя візіты давалі ёй права не плаціць падаткаў, самотна бавіла час у салоне на другім паверсе. Дварэцкі прывёў француза туды. Эрвэ Марсена ўбачыў старую даму, паважную і не такую ўжо грозную. Жартаўлівая непасрэднасць змякчала яе фанабэрыю.

— Я не знаходжу слоў, каб выказаць вам сваю падзяку,— прамовіў ён.— Прыняць незнаёмага...

— Нонсэнс! — адказала яна.— Для мяне вы знаёмы. Вас адрэкамендавала мая лепшая сяброўка, і я чытала вашы кнігі. Я даўно шукаю чалавека, які з належным тактам апісаў бы гэту гісторыю. Мабыць, вы якраз той.

— Спадзяюся, мадам... Але цяжка паверыць, што пасля многіх выдатных англійскіх біёграфіаў мне ўдалося выявіць паперы, якія яшчэ нідзе не публікаваліся.

— Яно здарылася так,— сказала лэдзі Вікторыя,— што, пакуль мой муж быў жывы, ён і блізка нікога не падпускаў да дзённіка маёй прабабкі. Небарака Аляксандр на гэты конт трымаўся старамодных звычаяў.

— А што, хіба ў гэтых паперах ёсць нешта... страшнае?

— Пра гэта нічога не ведаю. Я іх не чытала. Не... Почырк такі дробненькі, што ў мяне баляць вочы, апроч таго, мы ўсе добра ведаем, пра што піша жанчына ў дваццаць год, ды яшчэ загаханая.

— Але можа быць так, лэдзі Спенсэр-Свіфт, што я знайду ў гэтых паперах доказы... сувязі Байрана з пра-

бабкай вашага мужа. У такім выпадку ці дазволена будзе мне гаварыць пра ўсё?

Яна глянула на яго са здзіўленнем, нават з пагардай:

— А як жа. Іначай я б вас не запрашала.

— О, вы сама велікадушнасць!.. Ёсць столькі фамілій, што гатовы абараняць дабрачыннасць сваіх продкаў, нягледзячы на яўныя факты, аж да трыццатага пакалення.

— Нонсэнс! Сэр Уільям быў дубіна, ён не разумеў сваёй жонкі і, апроч таго, здраджваў ёй з усімі навакольнымі дзяўчатамі. Ёй папаўся лорд Байран. Гэта быў не толькі вялікі паэт, а мужчына прыгожы, як анёл, і разумны, як д'ябал. Не дзіва, што яна выбрала лепшага. Хто яе асудзіць?

Эрвэ адчуў, што спрачацца не варта. Аднак не мог стрымацца, каб не сказаць:

— Прабачце, лэдзі Спенсэр-Свіфт, вы ж не читалі папер, то як жа вы ведаеце, што лорд Байран быў тут не як госць мужа, а выступаў у іншай ролі.

— Фамільнае паданне, — прамовіла яна строга. — Мой муж чуў ад бацькі, а той ад свайго бацькі. Зрэшты, доказы знойдуцца, бо, паўтараю яшчэ раз, паперы будуць у вас. Зараз я іх вам пакажу, і вы мне скажаце, як вам лепш працаваць.

Яна паклікала свайго магутнага дварэцкага:

— Мілер, адамкніце чырвоны склеп, прынясіце свечкі і дайце мне ключы ад сейфа. Я туды спушчуся з панам Марсена.

* * *

Тэатральнасць афармлення рабіла ўражанне. Склеп, які знаходзіўся ў сутарэнні, абабіты чырвоным шоўкам, не меў электрычнага асвятлення, як іншыя пакоі замка. Ад свечак распаўзаліся цені і дрыжалі ў кут-

ках. Да бакавой сцяны быў прысунуты вялізны сейф, стылізаваны пад сярэдневяковы куфар. Насупраць красавалася шырокая канапа. Старая дама, велічна спусціўшыся ўніз пад руку з французам, узяла ключы і, пакруціўшы імі ў трох адмысловых шчылінах, набрала сакрэтную лічбу. Пасля чаго Мілер расчыніў насьцеж цяжка акованыя жалезам дзверцы.

Бліснула сталовае серабро... Марсена заўважыў скураныя каробкі, і гаспадыня адразу ж дастала тоўсты альбом у белым саф'яне.

— Вось дзённік Пандоры... А вось пісьмы, перавязаныя ёю ўласнаручна ружовай стужкай.

Яна азірнулася:

— Ну вось... Дзе ж вас пасадзіць? Вунь той дубовы стол вам будзе зручны... Ён прасторны... Падыходзіць? Добра... Мілер, настаўце два кандэлябры каля пана Марсена, справа і злева... Замкніце сейф, і мы пакінем маладога чалавека, няхай працуе.

— А ці магу я застацца тут на ўсю ноч? Часу мала, а хочацца прачытаць усё.

— Дарагі пан Марсена, ніколі не трэба спяшацца. Калі ёсць жаданне, зрабіць паспеце. Абед вам прынясуць сюды, і ніхто вашага спакою не парушыць. Заўтра раніцай вам пададуць сьнеданне ў ваш пакой, потым яшчэ можаце працаваць. А першай гадзіне падладнаваць будзеце разам са мной... Вас задавальняе такі расклад?

— Цудоўна, лэдзі Спенсэр-Свіфт... І выказаць не магу, як я вам...

— І не выказвайце. Спакойнай ночы!

Эрвэ застаўся ў падвале адзін. Выняў з партфеля аўтаручку, паперу, прымасціўся каля вялізнага стала і з асалодай разгарнуў белы альбом. Почырк быў дробны і невыразны, старая лэдзі сказала праўду. Відаць, Пандора знарок пісала так, каб цяжка было прачытаць. Альбом мог трапіць у рукі яе мужа, і асцярож-

насць тут была дарэчы. Марсена прывык разбіраць рукапісы з пропускамі і скарачэннямі. Ён лёгка расшыфраваў радкі, накрэмзаныя Пандорай. Тон запісак адразу ж яго развесяліў. Было ў іх тоне нешта дзіцячае.

Адчувалася, што піша вельмі маладая жанчына. Многія словы былі падкрэслены — адзнака палкасці альбо нецярыплінасці. Дзённік пачынаўся з 1811 года, праз некалькі тыдняў пасля шлюбу.

25 кастрычніка 1811.— Сёння адчуваю сябе стомленай, хвораі і не магу сесці на каня. Уільям на пляванні з сабакамі. Рабіць мне няма чаго, пачну пісаць дзённік. Гэты альбом мне прэзентаваў мой *мілы*, *мілы* тата, і я страшэнна шкадую, што разлучылася з ім. Баюся, што мой муж мяне *ніколі* не зразумее. Уільям не злы чалавек, але ён не ведае, што жанчыне патрэбна пяшчота. Мабыць, ён не цікавіцца мною. Ён больш гаворыць пра палітыку, аб сваіх конях, аб сваіх арандатарах, чым аб сваёй жонцы. Як я помню, ён *ні разу* не вымавіў слова «*кахаю*» ад самага нашага вясельля. Ах! Праўда! На другі дзень ён сказаў Брыгіце: «Мая жонка закахалася ў мяне *па вушы*». Я і вокам не маргнула.

Эрвэ перагарнуў шмат старонак, поўных скаргаў і насмешак. Пандора была цяжарная і без радасці чакала дзіцяці. Гэта яшчэ больш звязвала яе з чалавекам, да якога яна не адчувала ніякай прыхільнасці. З яе найўных заматак паступова вырысоўваўся брыдкі вобраз сэра Уільяма. Яго эгаізм, фанабэрыя, пошласць былі занатаваны бязлітаснай сведкай, у душы якой нарастаў да яго люты гнеў. Зусім іначай, далікатна і цёпла, апісвала яна свайго суседа, лорда Пітэрсана.

У процілегласць агіднаму сэру Уільяму той выглядаў на рэдкасць прывабна.

26 снежня 1811.— Учора, у першы дзень каляд, лорд Пітэрсан прынёс мне ў падарунак *цудоўнага* шчачночочка. Як заўсёды, я сядзела адна, але прыняла лорда П., паколькі ён значна за мяне старэйшы. Ён мне расказваў пра літаратуру і мастацтва. Мне хацелася запісаць яго *бліскучыя* думкі. Мне так прыемна было яго слухаць. У яго *фенаменальная* памяць. Ён чытаў мне вершы Вальтэра Скота і лорда Байрана. Якая *аса-лода*, век бы слухала! Адчуваю, што, каб я жыла з такім чалавекам, як лорд Пітэрсан, у мяне быў бы *вялікі* прагрэс. Але ён у гадах, а я выйшла замуж да канца сваіх дзён. Наглытаешся смутку, бедная Пандора!

Працяг дзённіка сведчыў, што на яе зрабіла моцнае ўражанне паэма Байрана «Паломніцтва Чайльд-Гарольда». У гэтым яна прызналася мужу, і той адказаў так: «Байран? Дык я ж яго добра ведаю. Я сустрэў яго тады, калі ён, як і я, вандраваў па свеце. Мы правялі разам вясёлыя ночы ў Італіі... Вярнуўшыся, ён запрашаў мяне да сябе ў Ньюстэдскае абацтва, дзе ён трымае трупы німфаў, пра якіх я мог бы расказаць шмат пікантных анекдотаў, але гэта не для нявінных вушэй маёй жончкі... Ха-ха-ха!»

Потым у белым альбоме можна было прасачыць, з якім спрытам і як настырна схіляла Пандора сэра Уільяма, каб той запрасіў Байрана ў Уайндхорст. Муж абараняўся: «А што мы будзем рабіць з ім? — гаварыў ён.— Нудзіцца пачне. Са мной на паляванні ён не пойдзе — нага кульгавая. Звяроў страляць не прывык». Жонка не здавалася: «Ну, тады я зраблю яму кампанію». Сэр Уільям абурыўся: «Вы, вы ў кампаніі з

гэтым бабнікам, з гэтым донжуанам!.. Вы што, думаеце, я пакіну сваю жонку адну з Байранам?.. Не маю ніякага жадання пускаць гэтага шалапуты, гэтага бракангера на сваю тэрыторыю».

Аднак трыумфальны поспех Байрана ў Лондане падзейнічаў на сельскага джэнтльмена, і праз некаторы час ён пачаў ганарыцца гэтым сяброўствам, нават выхваляўся перад суседзямі. Нараджэнне дзіцяці ўмацавала пазіцыі лэдзі Спенсэр-Свіфт. А чаму б не папрасіць Байрана быць хросным яе дачушкі? Гучнае імя казытала самалюбства мужа. Сэр Уільям здаўся: «Я напішу яму, але ж ён не згодзіцца. Яму хапае па горла жанчын і работы». Аднак Байран згадзіўся. Ён любіў кантрасты і дысанансы. Тое, што сатанінскага паэта надумаліся выбраць хросным, ды яшчэ каго — маленькай дзяўчынкі, яго вабіла і спакушала.

Эрвэ Марсена так захапіўся чытаннем, што яго не бралі ні голад, ні смага, ні сон. Але руплівы Мілер не забыў наведць яго ў суправаджэнні лакея з падносам.

— Лэдзі Спенсэр-Свіфт вітае вас і пытаецца, можа, ёсць якая патрэба, сэр?

— Ніякай. Скажыце ёй, што гэта так цікава, што я, відаць, прабуду тут усю ноч.

Дварэцкі зірнуў на яго з прыхаваным незадавальненнем.

— Усю ноч, сэр? Сапраўды? Тады мне прыйдзеца прыслаць сюды запасныя свечкі.

Эрвэ хутчэй пакаштаваў, чым з'еў свой абед, да прыкрасці англійскі, і прагна ўзяўся за альбом. Прыезд Байрана апісваўся з хваляваннем. Імклівыя дробненькія літары ледзь-ледзь удавалася разабраць.

«Сёння раніцай аб адзінаццатай гадзіне прыехаў лорд Б. Які ён прыгожы і бледны! Ён выглядае няшчасным. Саромеецца сваёй кароткай нагі. Гэта можна

заўважыць, бо ён не ходзіць, а бегае, каб калецтва не кідалася ў вочы. Як ён памыляецца! Гэты недахоп робіць яго яшчэ больш цікавым. Проста дзіўна, што Уільям асцерагаў мяне і казаў, што з жанчынамі ён смелы *да нахабства*. Але ж мне ён ні слова. Час ад часу кідаў на мяне позірк употай, аднойчы я злавіла гэты позірк у люстры. А калі завязалася гутарка, то звяртаўся да Уільяма ці да лорда Пітэрсана, а да мяне *ні разу*. Чаму?»

Да позняй ночы Эрвэ Марсена вывучаў, як з кожным днём Пандора ўсё больш паддавалася чарам паэта. Яму стала ясна, што маладая жанчына, шчырая і непрактычная, не магла зразумець, у чым прычына такіх мала байранічных паводзін госця. Байран прыехаў у Уайндхорст з цвёрдым намерам быць стрыманым, па-першае, таму што не лічыў геройствам спакушаць жонку гаспадара і, нарэшце, таму што бачыў найўнасць і кволасць Пандоры і не жадаў прычыняць ёй боль. Чалавек у душы сентыментальны, сваю пяшчотнасць ён прыкрываў цынізмам.

Вось чаму ён нават не намякнуў ёй пра каханне. Потым падзеі разгарнуліся. Сэр Уільям напамніў Байрану пра Ньютэдскае абацтва і гуляшчых німфаў, якія там жылі. Адну з іх вельмі ўпадабаў сельскі джэнтльмен і выказаў жаданне пабачыцца з ёю яшчэ раз. «Слухайце, Байран, а чаму б вам не запрасіць мяне ў Ньютэд?.. Без жонкі, вядома!» Байран груба спыніў яго: «Як вам не сорамна! Маладажон, называецца... А калі ваша жонка ўздумае вам за гэта адпомсціць?» Сэр Уільям зарагатаў: «Мая жонка? Ха-ха-ха! Але ж мая жонка праведніца і, між іншым, мяне абажэ».

Пандора, пільна прыслухоўваючыся, улавіла сэнс іхняй гутаркі і запісала яе ў альбом з гнеўнымі камен-

тарыямі: «Яна мяне абажае! Ну і дурань! Няўжо мне суджана пражыць свой век з гэтым бугаём? І чаму, сапраўды, не адплаціць яму тым жа? Гэта сцэна давяла мяне да такога шаленства, што, каб лорд Байран паспрабаваў дзе-небудзь у парку *пацалаваць* мяне, здаецца, я б не пярэчыла».

Даўно мінула поўнач. Усхваляваны Эрвэ прабягаў вачамі старонкі дзённіка. У змрочным склепе дагаралі свечкі, і пры цьмяным святле яму, як жывыя, ўяўляліся постаці нябожчыкаў. Ён бачыў барвовае аблічча гаспадара і чуў яго нахабны рогат. Ён бачыў, як на прыгожым твары Пандоры ўсё выразней адлюстроўвалася яе закаханасць. І ў цёмным кутку бачыў гордага Байрана, які з насмешкай глядзеў на гэту дрэнна дапасаваную пару.

Запахла чадам, і адна свечка пагасла. Эрвэ запаліў новыя і з яшчэ большай энергіяй узяўся за чытанне. Цяпер ён прысутнічаў пры спробах Пандоры вырваць Байрана з задуменнасці і зблізіцца з ім, прычым рабілася гэта смела і занадта хітра для такой маладзенькай жанчыны. Пакрыўджаная яго абьякавасцю, яна шукала розных подступаў. Каб сустракацца без сведак, яна дамовілася гуляць з ім на бильярдзе.

«У гэты вечар я яму сказала: «Лорд Байран, калі жанчына *любіць* мужчыну і гэты мужчына не звяртае на яе ўвагі, што ёй тады рабіць?» «*А вось што...*» — адказаў ён і абняў мяне моцна-моцна і...» Адно слова там было закрэслена, але Эрвэ, за тонкімі кратамі рысак, даволі лёгка мог прачытаць «*пацалаваў*».

Эрвэ Марсена свабодна ўздыхнуў. Ён проста не верыў свайму шчасцю. «Мне гэта сніцца ці што? — гаварыў ён сабе. — Здзейснілася тое, аб чым я мог толькі марыць». Ён устаў і прайшоўся па склепе, абмацаў вялізны сейф, канапу, сцены, каб упэўніцца, што гэта

рэальнасць, а не міраж. Ніякага сумнення, усё вакол яго было матэрыяльнае і альбома сапраўдны. Ён ізноў сеў за стол.

«Я спужалася і сказала яму: «Лорд Б., я вас *люблю*, але ў мяне ёсць дзіця, і гэта звязвае мяне з яго бацькам. Я магу быць вам толькі сяброўкай. Але вы мне вельмі патрэбны. Памажыце мне». Ён быў на рэдкасць добры і здагадлівы. З тае хвіліны, як ён са мной, увесь яго смутак нібы растаў. Думаю, што мая прысутнасць яго *лечыць*».

Малады француз не стрымаў усмешкі. Ён добра вывучыў Байрана і ніяк не мог уявіць, каб той расцягнуў надоўга платанічныя залёты да гэтай юнай спакусніцы. Ён быццам чуў яго голас: «Калі яна ўбіла сабе ў галаву, што я ёй кавалер і буду гадзінамі трымаць яе за ручку, дэкламуючы вершы, яна, ох, як памыляецца! Дайшло да таго, што пара канчаць».

Потым ён падумаў, што, напэўна, знойдзе праўдзівы дакумент аб душэўным стане Байрана сярод пісем, якія таксама даверыла яму лэдзі Спенсэр-Свіфт. Ён паспешна развязаў стужку. Так, пісьмы Байрана. Эрвэ адразу пазнаў яго гарачую руку. Але ў пакеце былі і другія паперы, напісаныя тым жа почыркам, што і дзённік. Некаторыя з іх ён прачытаў. Гэта былі чарнавікі пісем Пандоры.

Знаёмячыся з перапіскай, ён са здавальненнем пераканаўся, што здагадка яго апраўдалася. Байрану хутка надакучыла гульня ў платанізм. Ён запытаў, ці можа ён сустрэцца з Пандорай уночы, калі ў замку ўсе спяць. Яна супраціўлялася, але слаба. Эрвэ падумаў: «Калі тое, што напісана ў чарнавіку, было яму паслана, Байран, напэўна, палічыў перамогу блізкай. Яна прастадушна прызналася: «Гэта немагчыма, бо я не ведаю, дзе вас убачыць, каб нас ніхто не заўважыў».

Ён ізноў узяўся за альбом. Пандора адзначыла, што, каб абменьвацца пісьмамі, яна пачала пасылаць Байрану кнігі з дамашняй бібліятэкі. Надзейны спосаб: нават на вачах у «строгага мужа» можна было перадаць «абранаму рыцару» кнігу з запісачкай. «А ёй было ўсяго дваццаць год!» — дзівіўся Эрвэ.

«Сёння Уільям памчаўся з сабакамі на паляванне. Я засталася адна з лордам Б. на цэлы дзень, але пад наглядам слуг. Ён быў *вельмі мілы*. Нехта раскажаў яму пра падвал, і яму захацелася там пабываць. Спусціцца разам з ім я не адважылася, але ўпрасіла місіс Д., гвернантку, паказаць яму склеп. Вярнуўшыся, ён сказаў мне з таямнічым выглядам: «Гэты склеп аднойчы будзе для мяне той мясцінай, аб якой я буду ўспамінаць з найбольшым хваляваннем». Што гэта значыць? Баюся зразумець, а галоўнае, без страху згадзіцца з думкай, што прычынай гэтага хвалявання *буду я*».

Пісьмы і альбом дазволілі ўявіць далейшыя прыгоды. Аднаго разу Пандора згадзілася прызначыць яму спатканне ў падвале глыбокай ноччу, у той час, калі яе муж гучна хроп у спальні, а слугі адпачывалі на трэцім паверсе. Ён спяшаўся, быў патрабавальны. Яна прасіла літасці, маліла, каб ён яе не крыўдзіў. «Лорд Байран,— гаварыла яна,— я ў вашых руках. Вы можаце рабіць са мной усё, што хочаце. Ніхто не сочыць за намі, ніхто нас не пачуе. А сама я не маю сілы абараняцца. Я прабавала, але супраць волі любоў прывяла мяне сюды. Ад вас аднаго я чакаю ратунку. Калі вы скарыстаеце сваю ўладу нада мной, я паддамся, але памру ад сораму і пакут».

Яна расплакалася. Байран, расчулены слязамі маладой жанчыны, праявіў дабрату. «Тое, што вы ад мяне патрабуеце,— сказаў ён,— вышэй чалавечых сіл, але ў мяне хопіць любві, каб прымусіць сябе адмовіцца ад вас». Яны сядзелі на канапе, абняўшыся, даволі доўга, потым Пандора вярнулася ў свой пакой. Назаўтра Байран паведаміў, што яго выклікае ў Лондан выдавец Морэй, і пакінуў Уайндхорст. Старонкі дзённіка за гэты дзень былі асабліва забаўныя.

«Дурань! Дурань! — пісала яна.— Усё скончана, усё страчана. І цяпер мне суджана ніколі не ведаць любві. І як гэта ён не зразумеў, што не магла ж я сама кінуцца яму на шыю. Не магла ж такая жанчына, як я, маладая і добра выхаваная, прыставаць нахабна, як тыя бессаромныя распусніцы, з якімі ён раней меў справу. Я павінна была плакаць. А яму, як мужчыну спрактыкаванаму, трэба было ўцешыць мяне, супакоіць і дабіцца, каб я аддалася любві, якую так моцна адчувала. Паехаўшы, ён растаптаў усе мае надзеі. Я яму гэтага век не дарую».

Пасля начнога спаткання былі яшчэ пісьмы: адно ад яго і адно ад яе. Байран пісаў стрымана, мабыць, думаў пра мужа, які мог выпадкова прачытаць пісьмо. Чарнавік Пандоры выдаваў яе ўзрушанасць, яе прытоены гнеў. Далей у дзённіку яна яшчэ сям-там успамінала Байрана ў сувязі з новай паэмай, альбо новым скандалам. Пападаліся іранічныя намёкі, якія выразна сведчылі, што яна не забыла зла. Потым пасля 1815 года, вобраз паэта перастаў трывожыць Пандору.

Праз акенца ў сцяне бледнае святло прасачылася ў склеп. Пачало дзень. Эрвэ, нібы ачнуўшыся пасля трансу, доўга аглядаўся. І вось ён ізноў у дваццатым стагоддзі. Якую цудоўную гісторыю перажыў ён за гэтую ноч! З якой прыемнасцю ён яе апіша! Работа

і бяссонніца стамілі яго. Ён пацягнуўся, пазяхнуў, па-тушыў свечкі і падняўся ў свой пакой.

Званок паклікаў на позняе сьнеданне. Эрвэ знайшоў у холе руплівага дварэцкага, і той праводзіў яго ў салон, дзе маладога чалавека чакала ўжо лэдзі Спенсэр-Свіфт.

— Добры дзень, пан Марсена,— прамовіла яна моцным мужчынскім голасам.— Мне далажылі, што вы мала спалі. Ну, як вам працавалася?

— Выдатна. Я ўсё прачытаў і зрабіў выпісак дваццаць старонак. Нечуваная гісторыя... Я не магу вам выказаць...

Яна мяне спыніла.

— А што, праўда? Я ж вам гаварыла. Мне заўсёды здавалася, гледзячы на партрэт, што гэтая малютка Пандора створана для каханьня.

— Так, яна была створана для каханьня. Але пікантнасьць падзей у тым, што яна ніколі не была палюбоўніцай лорда Байрана.

Твар лэдзі Спенсэр-Свіфт наліўся чырванню.

— Што? — запытала яна.

Француз, прыхапіўшы з сабой выпіскі, расказаў гаспадыні ўсю гісторыю і паспрабаваў тут жа прааналізаваць характары двух галоўных персанажаў.

— Вось так,— закончыў ён,— першы і апошні раз у сваім жыцці лорд Байран уступіў дэману спагады, і гэтай слабасці прабабка вашага мужа ніколі не магла яму дараваць.

Лэдзі Спенсэр-Свіфт слухала француза не перабіваючы, але тут не вытрымала:

— Нонсэнс! — абурылася яна.— Вы дрэнна чыталі ці дрэнна зразумелі... Не была палюбоўніцай лорда Байрана! Але ж увесь свет ведае, што яна была. Няма ніводнай сям'і ў нашым графстве, куды не дайшла б гэтая гісторыя... Не была палюбоўніцай лорда Байрана!.. Я ў засмучэнні, пан Марсена, і, калі такое ваша апош-

няе слова, я не магу дазволіць вам карыстацца дакументамі... Падумаць толькі!.. Вы збіраецеся расказаць у Францыі і ў нашай краіне, што ніякага фізічнага збліжэння між імі не было! Ды вы што? Пандора ў труне перавернецца, пане мой!

— Чаму? Пандора ж ведае сябе больш, чым хто іншы. Яна сама напісала ў дзённіку, што спатканні іх былі самыя нявінныя.

— Гэты дзённік,— сярдзіта прамовіла лэдзі Спенсэр-Свіфт,— вернецца назад у сейф, і ходу яму адтуль не будзе. Дзе вы яго пакінулі?

— На стале ў падвале, лэдзі Спенсэр-Свіфт. Не было ключоў, а то я паклаў бы яго на месца.

— Паснедаўшы, мы туды зараз жа спусцімся і адновім усё, як было. Я не павінна была паказваць вам фамільны архіў. Небарака Аляксандр заўсёды быў супраць і меў рацыю... хоць у гэтым меў рацыю... Што датычыцца вас, пане мой, я вымушана прасіць вас захоўваць абсалютнае маўчанне наконт вашага... так сказаць... адкрыцця.

— Безумоўна, я не апублікую ні радка без вашага дазволу, лэдзі Спенсэр-Свіфт, ні за што на свеце я не пасмеў бы зрабіць вам прыкрасць. Аднак, павінен прызнацца, што не разумею...

— І не трэба, каб вы разумелі. Я прашу толькі аднаго — забыць.

Ён уздыхнуў:

— Няхай будзе так. Я адмаўляюся ад гэтых успамінаў... і ад маёй кнігі.

— Вельмі пахвальна і вельмі разумна. Меншага ад француза я і не чакала. А цяпер пагаворым аб іншым. Скажыце, пан Марсена, ці падабаецца вам англійскі клімат?

Пасля снадання яны спусціліся ў склеп у суправаджэнні Мілера. Цяжкія дзверцы сейфа расчыніліся. Старая лэдзі ўласнаручна далучыла да скураных каро-

бак і сярэбраных кафеінкаў белы альбом і пакет пажоўклых пісем, перавязаных ружовай стужкай. Пасля чаго Мілер замкнуў сейф.

— Тут ім ляжаць вечна,— весела прамовіла яна.

Калі яны вярнуліся, першая група турыстаў, вылезшы з аўтобуса, накіроўвалася ў хол купляць уваходныя білеты і паштоўкі. Мілер падрыхтаваўся разыграць сцэну з партрэтамі.

— Зойдзем на минутку,— прапанавала лэдзі Спенсэр-Свіфт свайму госцю.

Яна стала ў куток, далей ад турыстаў, але слухала вельмі ўважна.

— Вось гэта,— сказаў дварэцкі,— сэр Уільям Спенсэр-Свіфт (1775—1835). Ён прымаў удзел у бітве пры Ватэрлоо, быў асабістым другам Велінгтона. Малюнак пэндзля сэра Томаса Лоўрэнса, гэтак жа, як і партрэт лэдзі Спенсэр-Свіфт, жонкі сэра Уільяма.

Нейкая дзяўчына, каб лепш разгледзець, жвава высунулася наперад і з павагай прашаптала:

— Тая самая...

— Так,— адказаў ціха дварэцкі,— тая самая, што была палюбоўніцай лорда Байрана.

Старая лэдзі кінула на маладога француза пякучы позірк і з трыумфам прамовіла:

— Ага, чулі!..

кінуць маску? — ска-
заў Бертран Шміт.— Няўжо вы думаеце, што часта
скідаць маску разумна і пажадана. Я лічу наадварот,
апроч некалькіх рэдкіх выпадкаў дзівоснага сяброў-
ства, толькі маскі, іменна маскі, робяць цяпімым
жыццё ў грамадстве... Калі абставіны складуцца так,
што хто-небудзь у нас раптам выкажа ўсю праўду тым,
ад каго ён звычайна яе хаваў, вельмі хутка ён раскае-
ца ў сваёй безразважнай шчырасці.

Крысціян Менетрые падтрымаў:

— Я помню адну аварыю ў Англіі... Чалавек дзе-
сяць шахцёраў засталіся ў забоі, адрэзаныя ад свету
выбухам рудніковага газу. Праз тыдзень, страціўшы
надзею на ратунак, чакаючы смерці, яны пачалі спа-
вядання ў сваім самым інтымным... Вы ўяўляеце тон:
«Так і быць, раз усё роўна канец, я не хачу памерці, не
прызнаўшыся...» Потым нейкім чынам іх усё ж выра-
тавалі... Пасля чаго яны стараліся не сустракацца.
Кожны з іх інстынктыўна пазбягаў людзей, якія ве-
далі больш, чым гэта дапускалася. Маска была зноў
надзета, і грамадскі спакой захаваны.

— Яно так,— згадзіўся Бертран.— Можна прывес-
ці і яшчэ падобныя прыклады. Я ўспамінаю, калі я
вандраваў па Афрыцы, мне давалося быць міжволь-
ным сведкам аднаго незвычайнага прызнання.

Ён адкашляўся і глянуў на нас, крыху вагаючыся. Як ні дзіўна, але Бертран, які так часта выступаў публічна, быў чалавекам нясмелым. Ён баяўся надакучыць. Аднак у гэты вечар, паколькі ніхто з нас яго не перабіў, ён адважыўся:

— Вы, напэўна, усе забылі, што ў 1938 годзе для Саюза прыхільнікаў французскай мовы я зрабіў падарожжа з публічнымі лекцыямі ў Заходнюю і Экватарыяльную Афрыку і на іншыя заморскія тэрыторыі. Я пабываў у англійскіх, французскіх, бельгійскіх калоніях (тады іх яшчэ называлі калоніямі) і аб гэтым не шкадую. Турысты прыязджалі туды рэдка, і прымалі іх па-каралеўску альбо, што яшчэ лепш, па-братняму. Не буду прыгадваць назву дробнай сталіцы, аб якой я збіраюся вам расказаць, бо героі майго апавядання яшчэ жывыя... Галоўнымі персанажамі былі: губернатар — мужчына гадоў пад пяцьдзесят, брыты, срэбравалосы, і яго жонка — значна маладзейшая, чарнавокая бландзінка, тэмпераментная і разумная. Назавём іх умоўна Бусары. Яны даставілі мяне як гасця ў свой «палац» — вялізную вілу казарменнага стылю між чырвоных скал, з адмысловай мэбляй і рознымі выгодамі. Два дні я ў іх з прыемнасцю адпачываў. У салоне на століку з чорнага дрэва, пад якім красавалася тыгравая шкура, я знайшоў «Новае французскае рэвю», «Французскі веснік» і некалькі свежых раманаў. Я пахваліў за гаспадарчы клопат маладога ад’ютанта губернатара лейтэнанта Дзюга.

— О, я тут ні пры чым, — запярэчыў ён. — Тое, што вам спадабалася, — гэта мадам Бусар... Кнігі і кветкі — яе стыхія.

— Ці ж мадам Бусар літаратар? — запытаў я.

— Вядома. Вы павінны былі гэта заўважыць. Жыэль, як мы яе тут непачціва празвалі, скончыла Сеўрскую нармальную школу. Да таго як выйшла замуж за губернатара, была выкладчыцай літаратуры ў

Ліёне. Там ён сустрэўся з ёю яшчэ раз, прыехаўшы ў водпуск. Я кажу «яшчэ раз», бо яны былі знаёмы раней. Яна была дачкой аднаго з бліжэйшых сяброў губернатара. Ён яе любіў, і яна згадзілася ехаць з ім сюды. Здавалася, што яна таксама да яго прывязана з даўняга часу.

— Нягледзячы на розніцу ў гадах?

— Трэба сказаць, што губернатар быў тады мужчына прывабны. Тыя, хто ведаў яго да шлюбу, гаварылі, што ён карыстаўся выключным поспехам у жанчын... Цяпер ён пастарэў.

— Такая жаніцьба небяспечна для здароўя.

— О! Тут не толькі жаніцьба. Мой начальнік ніколі не жыў спакойна... Трыццаць гадоў у Афрыцы... Клімат, вечныя трывогі, сабачая работа... Начальнік мой — чалавек высокай годнасці... Дзесяць гадоў назад, як ён прыехаў сюды, зусім яшчэ дзікія плямёны насялялі гэтыя бяскрайнія джунглі. Яны паміралі з голаду. Іхнія ведзьмары падбухторвалі іх да ўзаемнага знішчэння, да выкрадання жанчын і дзяцей, прымушалі прыносіць ідалам чалавечыя ахвяры. Губернатар уціхамірыў плямёны, падзяліў іх на групы, прывучыў іх вырошчваць какаву. Гэта не так лёгка, магу вас запэўніць, пераканаць людзей, што жывуць сённяшнім днём, шэсць гадоў цярпліва чакаць, пакуль на саджанцах з'явіцца плады.

— А яны не мараць аб сваёй незалежнасці, не рвуцца на волю? Як яны адносяцца да губернатара?

— Любяць, я сказаў бы нават, глядзяць, як на бога. Неяк раз я суправаджаў яго ў адно першабытнае племя... Іхні ваяк, уклечыўшы перад ім, гаварыў наступнае: «Ты выходзіў мяне, як лянівага сына... Ты добра рабіў... Ты прагнаў мой сон... Цяпер я стаў багаты...» Яны здольныя, вы пабачыце, ахвотна вучацца, абы знайсці падыход... Але трэба быць святым, каб заслужыць іх павагу.

— І што ж, ваш начальнік святы?

Малады лейтэнант зірнуў на мяне з усмешкай і ў сваю чаргу запытаў:

— А што такое святы?

— Я не знаю... Чалавек абсалютна чысты, без плям.

— А! Гэта ёсць. Я не знаходжу ў ім заган, нават празмерных захапленняў, за выключэннем, можа, аднаго... Ён імкнецца да славы, не да якіх-небудзь выпадковых пахвал, а да агульнага прызнання сваіх працоўных заслуг. Яму падабаецца быць адміністратарам, і ён хацеў бы кіраваць тэрыторыямі ў некалькі разоў большымі.

— Як маршал Ліатэй, які казаў: «Марока? Гэта — мястэчка. Мне патрэбен увесь свет».

— Іменна. Мой начальнік быў бы страшэнна задаволены, каб яму даручылі кіраваць нашай маленькай планетай... Ён бы рабіў гэта лепш, чым іншыя.

— Але ж ваш святы быў донжуанам.

— Святы Аўгусцін гэтак жа... Грахі юнацтва... Пасля жаніцбы ён стаў прыкладам мужчынскай вернасці... Аднаму богу вядома, колькі ў яго становішчы было магчымасцей... Я сам, з'яўляючыся, так сказаць, яго ценем...

— Выкарыстоўвалі магчымасці?

— Я не губернатар, не святы, не жанаты... Стоячы збоку, лаўлю тое, што трапляецца... Пагаворым лепш аб вашым падарожжы, дарагі мэтр. Вы, мабыць, ведаеце, што губернатар надумаўся заўтра суправаджаць вас да вашага бліжэйшага пункта?

— Так, сапраўды ён абяцаў узяць мяне ў свой асабісты самалёт. У яго нейкая інспекцыя на ўзбярэжжы і адкрыццё помніка. Вы з ім паедзеце?

— Не... Апроч губернатара і вас там будуць мадам Бусар, якая не любіць пускаць свайго мужа лётаць над джунглямі без яе, пілот і ваенны камендант падпалкоўнік Анжэліні, таксама ўдзельнік інспекцыі.

— Я з ім сустракаўся?

— Не думаю, але ён вам спадабаецца... Відны, вя-
сёлы... У баявых справах сапраўдны ас... Былы
афіцэр разведкі ў Марока, адзін з вучняў вашага Ліа-
тэя... Зусім малады падпалкоўнік, бліскучая будучыня.

— Падарожжа доўгае?

— Ды не! Гадзіна над лесам да самай дэльты, по-
тым кіламетраў сто паўз бераг, і вы на месцы.

Апошні абед у палацы быў цудоўны. Падпалкоўнік
Анжэліні быў запрошаны, каб падрыхтаваць вылет. Ён
хутчэй меў выгляд капітана. Малады з твару, і гара-
чае сэрца. Ён гаварыў многа і складна; яго выказванні
былі парадаксальныя, часам агрэсіўныя, але сведчылі
аб высокай культуры. Пра звычай туземцаў, іх татэмы
і табу ён ведаў больш, чым губернатар, і, на вялікае
маё здзіўленне, мадам Бусар зусім кампетэнтна яму
адказвала. Губернатар слухаў сваю жонку з яўным
захапленнем і час ад часу ўпотаў кідаў позірк на мяне,
каб праверыць маё ўражанне. Пасля абеду ён павёў
Анжэліні і Дзюга ў свой кабінет, каб вырашыць нека-
торыя неадкладныя пытанні, а я астаўся адзін з «Жы-
зэлю». Яна какетнічала, і ў гэтай гульні я ахвотна
прымаў удзел, але, як толькі між намі наладзілася
давер'е, мадам Бусар спытала пра падпалкоўніка:

— Якая ў вас аб ім думка? Вам, пісьменніку, ён
павінен падабацца. Мы яго вельмі цэнім. У мужа ён з
языка не сыходзіць... А мне, хто жыве тут, як у ссыл-
цы, ён прыносіць каплю свецкасці і французскага па-
ветра. Пры зручным выпадку вы папрасіце яго пачы-
таць вершы... Гэта — жывая анталогія.

— О, цікава будзе паслухаць у палёце.

— Не, прапелер усё заглушыць.

Гадзіне а дзесятай увечары губернатар і падпалкоў-
нік далучыліся да нас, але ненадоўга, таму што адлёт

быў назначаны на чатыры гадзіны раніцы, калі спадае спякота.

Мяне разбудзіў слуга негр. Надвор'е не прадвяшчала нічога добрага. Дзьмуў моцны заходні вецер. За сваё жыццё я правёў у палёце не адну тысячу гадзін і саджуся ў самалёт без страху. Аднак я вельмі не люблю гэтых падарожжаў над джунглямі, дзе немагчыма прыязмліцца, альбо, калі цудам і сядзеш на якой-небудзь прагаліне, мала шансаў, што цябе знойдуць і падбяруць. Я спусціўся паснедаць і ўбачыў за сталом Дзюга.

— Метэазводка дрэнная, — заклапочана паведаміў ён. — Пілот прапануе адкласці падарожжа, але начальнік і слухаць не хоча, гаворыць, што яму ў дарозе шанцуе і, апроч таго, метэаролагі заўсёды памыляюцца.

— Будзем спадзявацца, — сказаў я. — Сёння вечарам я павінен зрабіць даклад у Батоцы. Іншага спосабу дабрацца туды ў мяне няма.

— Мне то можна быць храбрым, — пажартаваў Дзюга. — Мне ляцець не трэба. Але я трымаюся думкі начальніка... Катастрофы, прадугледжаныя зараней, не адбываюцца.

Праз некалькі хвілін з'явіліся губернатар і яго жонка. Ён быў у белым мундзіры з ордэнскай планкай.

Мадам Бусар, элегантная, у спартыўным плацці, хутчэй нагадвала дачку свайго мужа. Яна яшчэ не вызвалілася ад дрымоты і гаварыла мала. На лётнай пляцоўцы (вялізная прагаліна, выцерабленая ў лесе) мы знайшлі падпалкоўніка — з зухаватай іроніяй ён углядаўся ў навальнічнае неба.

— Вы помніце, — спытаў ён у мяне, — паветраныя ямы ў гарах, апісаныя Сэнт-Экзюперы? Паветраныя ямы ў джунглях — значна горшыя. Пераканаецца самі. Падрыхтуйцеся да танцаў. — І, звярнуўшыся да мадам Бусар, дадаў: — Вам трэба застацца тут, мадам.

— Аб гэтым не можа быць і гаворкі, — рашуча за-

явіла яна.— Я застануся, калі ўсе застануцца; я палячу, калі ўсе паляцяць.

Пілот аддаў чэсць губернатару і адышоў разам з ім ад нашай групы. Я здагадаўся, што ён раіць адкласці вылет і сустрэў супраціўленне. Праз хвіліну губернатар вярнуўся да нас і суха распарадзіўся:

— На пасадку!

Праз некалькі мінут мы ўжо ляцелі над морам дрэў, і шум прапелераў спыніў усякія размовы. Лес дрыжаў і гайдаўся ад удараў ветру, як конская грыва. Мадам Бусар заплюшчыла вочы. Я разгарнуў кнігу, але хутка штуршкі і падскокі самалёта сталі такімі частымі, што чытаць было немагчыма. Мы ляцелі над джунглямі на вышыні ў тысячу метраў сярод чорных хмар пад праліўным дажджом. Было душна і горача. Час ад часу самалёт падаў, як у калодзеж, і, дасягнуўшы шчыльнейшых слаёў паветра, удараўся з такой сілай, што здавалася, адарвуцца крылы.

Я не буду вам апісваць гэтага кашмарнага падарожжа. Уявіце сабе ўраган, які ўвесь час узмацняўся, уздыблены самалёт, бледны твар і тужлівыя позірккі пілота, якія ён зрэдку кідаў на нас. Губернатар сядзеў спакойна; яго жонка не расплюшчвала вачэй. Так прайшло больш за гадзіну.

Раптам падпалкоўнік узяў мяне за руку і падштурхнуў да ілюмінатара.

— Глядзіце! — крыкнуў ён мне на вуха,— мора наступае. Прыліў! Дэльты ўжо не відаць...

Тое, што я ўбачыў, было сапраўды незвычайным. На тым месцы, дзе знікала чорная маса дрэў, разлівалася мора, бяскрайняе мора жоўтага колеру. Раз'юшаны вецер штурмаваў джунглі, і стваралася ўражанне, што яны часткова затоплены. Ад пляжа не засталася і следу. Пілот чыркануў алоўкам некалькі слоў і, павярнуўшыся напалову, падаў паперку падпалкоўніку, а той паказаў яе мне.

Ніякіх арыенціраў. Не чую радыёсігналаў. Не ведаю, дзе прызямліцца.

Падпалкоўнік падняўся і, хістаючыся, чапляючыся за крэслы, панёс запіску губернатару.

— Ці хопіць гаручага, каб вярнуцца назад? — запытаў той.

Падпалкоўнік перадаў пытанне і прынёс адказ.

— Не хопіць,— вымавіў ён спакойна.

— У такім разе няхай ён спускаецца ніжэй і шукае незатолены астравок. Гэта наш адзіны шанс.— І да жонкі, якая расплюшчыла вочы: — Не палохайся, Жызэль. Гэта прыліў. Мы дзе-небудзь прызямлімся, перачакаем буру, і нас знойдуць.

Жахлівае паведамленне яна выслухала без эмоцый, з дзівоснай вытрымкай. Самалёт ляцеў зусім нізка. Я выразна бачыў вялізныя жоўтыя хвалі і ў змрочным святле сагнутыя ветрам дрэвы. Пілот трымаўся мяжы між лесам і морам, шукаючы прагаліны альбо палоскі пляжа. Я маўчаў, упэўнены, што гібель наша непазбежная.

«І чаго панесла мяне сюды? — думаў я.— Сам сабе выбраў катаргу! Выступаць перад дзвюма-трыма сотнямі раўнадушных слухачоў?.. Дурное, нікчэмнае падарожжа!.. Але што зробіш! Смерці сваёй не мінеш. Калі не тут, мяне мог бы раздушыць грузавік у ваколіцах Парыжа, даканаць які-небудзь мікроб альбо выпадковая куля... Хутка ўбачым».

Не падумайце, што я хвалюся, выстаўляючы сябе цярыпліўцам. Проста, як і ўсякі чалавек, я хапаўся за надзею, неразлучную з цэлам, і не хацеў верыць, пры ўсёй відавочнасці, у блізкую смерць. Розум знаходзіў доказы, а цэла іх адхіляла. Падпалкоўнік падышоў да пілота і разам з ім пачаў пільна ўглядацца ў бруднажоўтыя акіян. Раптам ён ускінуў руку. Самалёт рэзка нахіліў крыло. Падпалкоўнік павярнуўся, і на яго дагэтуль абыякавым твары мільгануў прамень святла.

— Выспа,— далажыў ён.

— Вялікая, можна на ёй прыязмлліца? — спытаў губернатар.

— Здаецца, можна.

Праз хвіліну ён пацвердзіў:

— Так, напэўна... Давайце, Баэк.

Мінут праз пяць мы прыязмлліся на вузкай пясчанай касе дэльты, і пілот так удала накіраваў самалёт ці, можа, яму пашанцавала, што той уклініўся паміж дзвюх пальмаў і, трымаючыся за іх, мог супраціўляцца ветру. А вецер свістаў і дзьмуў з такой сілай, што вылезці з самалёта было немагчыма. І што гэта дасць? Куды ісці? Направа і налева — метраў сто мокрага пяску. Наперадзе і ззаду — акіян. Мы выратаваліся на момант, уцалець надоўга можна было толькі цудам.

У гэтым адчайным становішчы я захапляўся нашай спадарожніцай. Яна ані не спалохалася, была спакойная і нават вясёлая.

— Хто хоча есці? — запытала мадам Бусар.— У мяне ёсць сандвічы і фрукты...

Пілот, які прыйшоў да нас у кабінку, сказаў, што лепш прыберагчы прадукты, бо толькі бог ведае, як і калі мы адсюль выберамся. Ён паспрабаваў яшчэ раз паведаміць аб здарэнні па радыё, але адказу не атрымаў. Я зірнуў на гадзіннік. Было адзінаццаць гадзін раніцы.

Апаўдні вецер трошкі прыціх. Нашы пальмы добра ахоўвалі самалёт. Губернатар задрамаў. Я адчуваў сябе змардаваным і аслабелым. Я зажмурыў вочы, потым міжвольна іх крыху расплюшчыў, ахоплены дзіўным уражаннем, быццам аднекуль павеяла на мяне цяплом і сілай. І вось я заўважыў, як Жызэль і падпалкоўнік абмяняліся позіркамі. Яны сядзелі блізка адно ад аднаго. Выраз іхніх твараў быў такі адданы, такі пяшчотны, што не магло быць сумнення: гэтыя двое былі каханак і яго палубоўніца. Яшчэ ўчора вечарам

я прадчуваў гэта, сам не ведаю чаму, бо іх паводзіны былі пры чужых бездакорныя. Я хутчэй заплюшчыў вочы і ад вялікай стомленасці заснуў.

Мяне разбудзіў шквалісты парыву ветру, які так скалануў самалёт, што, я думаў, вырве яго разам з пальмамі.

— Што такое? — запытаў я.

— Бура аднавілася, і вада прыбывае, — адказаў пілот не без горычы. — На гэты раз мы загінем, месье. Праз гадзіну мора затопіць гэты астравок... і нас.

Ён глянуў на губернатара з дакорам, нават злосна, і дадаў:

— Я брэтонец, веру ў бога... Буду маліцца.

Учора мне сказаў Дзюга, што паводле палітычнай традыцыі губернатар заядлы антыклерыкал, аднак да місіянераў ставіцца добразычліва, паколькі яны яму робяць значныя паслугі. Маліцца ён не збіраўся, але пілоту свайму не прарэчыў. У гэты момант пачуўся трэск: ураганны вецер расшчапіў пальму злева. Набліжаўся канец. І тады Жызэль, вельмі бледная, у нейкім палымяным натхненні, кінулася да маладога падпалкоўніка:

— Раз мы ўсе памром, я хачу памерці ў тваіх абдымках.

І, павярнуўшыся да свайго мужа, яна дадала:

— Даруйце мне, Эрык... Я рабіла ўсё, каб пазбавіць вас гэтага болю... Цяпер жа ўсё скончана, і для мяне і для вас... Я не магу больш ілгаць.

Падпалкоўнік задрыжаў увесь і падняўся, каб адхіліць ад сябе ашалелую жанчыну.

— Пане губернатар, — пачаў ён...

Свіст і шум урагана заглушылі яго словы. Губернатар сядзеў амаль побач і, як зачараваны, пазіраў на гэту пару. Губы яго падскаквалі, не ведаю, ці ён гаварыў што, ці толькі тужыўся нешта сказаць. Ён так пабляднеў, што мне здалося, вось-вось страціць прытом-

насць. Самалёт, які ўчапіўся адным крылом за пальму справа, коўзаўся па пяску, трапятаўся і стукаў, як разгорнуты сцяг. У хвіліну смяротнай небяспекі я павінен быў думаць аб сям'і, аб маёй дарагой Ізабеле, але відовішча было такое выключнае, што я не мог адарваць вачэй.

Спераду, спіной да пасажыраў, уклечыў пілот і шаптаў малітву. Сэрца падпалкоўніка раздзіралі процілеглыя пачуцці: каханне прымушала яго прытуліць няшчасную жанчыну, а сумленне і боль за зняважаны гонар свайго шэфа, якога ён шчыра паважаў, звязвалі яму рукі. Што датычыцца мяне, то я сядзеў, скурчыўшыся, каб менш трасло, і стараўся трымацца ў баку ад драмы траіх, не перашкаджаць ім. Зрэшты, я ўпэўнены, што яны мяне не заўважалі.

Губернатар, хапаючыся за крэслы, падышоў да сваёй жонкі. У гэтым страшным няшчасці, якое адразу знішчала і яго жыццё і яго дабрабыт, ён захоўваў нейкую дзіўную высакароднасць. Гнеў не перакрывіў яго прыгожага твару, і толькі вочы былі вільготныя. Прыблізіўшыся, ён абалёра на маё плячо і голасам, пяшчотнасць якога ўзрушвала да слёз, сказаў:

— Я ніколі не думаў, Жызэль, ніколі не думаў... Вярніцеся, сядзьце са мной... Жызэль! Я прашу вас... Я вам загадваю.

Яна абвіла рукамі падпалкоўніка і цягнула яго да сябе:

— Любы мой, любы мой! Не супраціўляйся!.. Усё скончана. Я хачу памерці, цалуючы цябе... Любы мой, у гэтыя апошнія хвіліны ніякіх дакораў сумлення... Калі было трэба, я цябе слухала, ты гэта ведаеш... Ты любіў, шанаваш Эрыка... Я таксама... Так, гэта праўда, Эрык, я цябе любіла!.. Але ж цяпер — канец!..

Нейкі металічны абломак пры чарговым штуршку парэзаў ёй твар. Тонкая палоска крыві выступіла на шчацэ.

— «Захоўваць прыстойнасць!» — прамовіла яна тужліва...— Колькі разоў ты паўтараў мне гэтыя словы, мой любы... І мы яе можна захоўвалі... Цяпер жа... Што нам паказная прыстойнасць у гэтыя апошнія нашы хвіліны!

Потым глуха, з запалам:

— Смялей, не бойся!..— прашаптала яна каханку.— Прыйшла наша смерць... Што ж ты стаіш, перапаханы, як перад прывідам?..

Яе муж нахіліўся, трымаючы хустачку, і лёгкім, далікатным жэстам выцер ёй акрываўленую шчаку. Потым глянуў на падпалкоўніка са смуткам, але без суровасці. Яго вочы, здавалася, гаварылі: «Абдымі гэту няшчасную. Я пераступіў цераз усе межы чалавечых пакут...» Той, другі, прыгнечаны, раздаўлены, адказваў яму гэтак жа маўкліва: «Не магу. Я вас надта паважаю. Даруйце». Я ўявіў сабе Трыстана і караля Марка, мужа Ізольды. Больш патэтычнай сцэны мне ніколі не даводзілася бачыць. Чуліся толькі пранізлівы свіст ветру і, як далёкае журчанне, малітва пілота. Праз ілюмінатар відаць было шэрае свінцовае неба з табунамі касмыкаватых хмар, а калі зірнуць уніз, усюды ва-рушылася і падымалася жоўтая вада.

Кароткая паўза, і жанчына, што прыпала да грудзей афіцэра, адкінулася назад. Потым з дзікім нахабствам, абшчапіла яго за шыю і пачала цалаваць. Ён трошкі абараняўся, потым, ад жалю ці, можа, ад іншых пачуццяў, адварнуўся нарэшце ад свайго шэфа і гораца пацалаваў яе сам. Губернатар пабляднеў яшчэ больш, адкінуўся на спінку крэсла і амаль страціў прытомнасць. Засаромеўшыся, я міжвольна заплюшчыў вочы.

Колькі часу мы правялі гэтак? Не ведаю. Я толькі дакладна помню, што ў жудаснай плыні хвілін ці гадзін, прабіўшыся праз буру, да маіх вушэй данеслася

раптам стракатанне матора. Што гэта, галюцынацыя? Я прыслухаўся і азірнуўся. Мае спадарожнікі таксама слухалі. Падпалкоўнік і Жызэль ужо разышліся. Яна прыблізілася на паўкрока да свайго мужа. Ён углядаўся ў ілюмінатар. Пілот стаяў увесь насцярожаны:

— Вы чуеце, пан губернатар?

— Чую, — адказаў той. — Гэта самалёт?

— Думаю, што не. Шум матора значна слабейшы...

— Што ж бы гэта? — запытаў падпалкоўнік. —

Я нічога не бачу.

— Магчыма, катэр берагавой аховы.

— Як маглі яны дазнацца, што мы тут?

— Не ведаю, пан падпалкоўнік. Матор працуе ваўсю. Плывуць да нас. Шум з усходу, значыць, ад берага... Гляньце, гляньце, пан падпалкоўнік! Бачыце шэрую кропку там, там, на хвалях? Гэта катэр.

Пілот істэрычна зарагатаў.

— Божа мой! — уздыхнула Жызэль і яшчэ на адзін крок наблізілася да мужа.

Прытуліўшыся тварам да ілюмінатара, я выразна бачыў катэр, які накіроўваўся да нас. Ён плыў цяжка, змагаючыся з прылівам, час ад часу хаваўся за сцяною вады, але быў ужо недалёка. Добрую чвэрць гадзіны патрацілі матросы, каб прычаліць да астраўка. Мы ніяк не маглі дачакацца. Нарэшце, зачэпіўшыся крукам за пальму, яны падплылі да нас. Але як нам выбрацца? Вецер няшчадна церабіў самалёт, і вылазіць адтуль было небяспечна. Дый катэр гайдаўся на хвалях, як шчэпка. Пілот нейк усё ж адчыніў дзверцы і яму ўдалося перакінуць вераўчаную лесвіцу, якую адразу ж падхапілі матросы. І цяпер яшчэ я не магу ўявіць, якім чынам мы ўсе пяцёра апынуліся на маленькім судне і ніхто не зваліўся ў мора.

Захінуўшыся ў цыратовыя плашчы, мы глядзелі з катэра на наш самалёт з пачцівым жахам. Звонку было асабліва ясна відаць, што гэты цуд раўнавагі доўга не

мог пратрымацца. Жызэль з выключнай вытрымкай прыводзіла ў парадак свае валасы. Гардэмарын, які камандаваў вартавым катэрам, паведаміў нам, што вымушаную пасадку самалёта заўважыў дзорны і што ад самай раніцы яны прабавалі нам памагчы... Тры разы раз'юшанае мора прымушала ратавальнікаў вяртацца, і толькі за чацвёртым разам яны дабраліся да нас. Матросы расказалі аб жудаснай шкодзе, прычыненай навадненнем берагавым вёскам і порту Батока.

Мясцовы адміністратар сустрэў нас на набярэжнай. Гэта быў малады каланіяльны чыноўнік, крыху напалоханы цяжкімі вынікамі стыхійнага бедства. Але губернатар Бусар, як толькі ступіў на зямлю, праявіў сябе сапраўдным «гаспадаром». Гэта быў начальнік высокага класа, які ўмеў прымаць неабходныя меры. Ён звярнуўся да падпалкоўніка Анжэліні з патрабаваннем тэрмінова выдзеліць салдатаў для дапамогі насельніцтву. І я са здзіўленнем назіраў, як дружна яны абодва распараджаліся. Нікому і ў галаву б не прыйшло, што гэтых людзей падзяляе вялікая асабістая крыўда. Мадам Бусар завялі ў дом адміністратара, маладзенькая жонка якога напаіла яе чаем і дала ёй дажджавік. Пасля чаго мадам Бусар выказала жаданне прыняць удзел у агульнай працы і занялася дзецьмі і раненымі.

— Адкрыццё помніка, пане губернатар, я лічу...— мітусіўся малады чыноўнік.

— Перш чым ушаноўваць мёртвых, трэба выратаваць жывых,— спыніў яго губернатар.

Аб маім дакладзе і думкі быць не магло. Я адчуваў, што ўсе ўдзельнікі гэтай невяліччай драмы спяшаліся справядзіць мяне ў новае падарожжа. На гэты раз мне паралі ехаць чыгункай. Я прыйшоў развітацца з мадам Бусар.

— Які ўспамін вы аб нас захаваеце! — прамовіла яна.

Я так і не ведаю, што яна мела на ўвазе: жудасны палёт ці любоўную трагедыю.

* * *

— А вы іх бачылі пасля таго? — запытала Клер Менетрые.

— Чакайце, — пачаў Бертран Шміт... Гады два пазней, у 1940-м, мабілізаваны як афіцэр, я сустрэў Дзюга, ужо ў чыне капітана, на бельгійскім фронце ў афіцэрскай сталовай генерала каланіяльнай дывізіі.

Ён мне расказаў пра гэта страшнае падарожжа:

— Вы шчасліва выскачылі! Ваш пілот мне ўсё апісаў... Ён вельмі злаваўся на свайго шэфа, якому перад адлётам прадказваў катастрофу.

Нахмурыўшыся і памаўчаўшы, Дзюга дадаў:

— Скажыце, дарагі мэтр, што тады адбылося? Ніхто не прагаварыўся ні словам, але цень драмы не адступала ад губернатара, яго жонкі і падпалкоўніка Анжэліні пасля іх звароту ні на крок... Вы знаеце, падпалкоўнік папрасіў перавесці яго ў іншае месца, і неўзабаве яго адпусцілі. Мяне дзівіць тое, што шэф быў не супраць.

— Чаму дзівіць?

— Не ведаю. Ён яго вельмі паважаў. І потым, я быў упэўнены, што пастараюцца яго затрымаць.

— Хто? Вы хочаце сказаць — Жызэль?

Дзюга ўважліва паглядзеў на мяне:

— Яна першая прыклала ўсе сілы, каб ён выехаў.

— А дзе цяпер Анжэліні?

— Камандуе мотастралковым палком. У генералы меціць.

Надышла акупацыя. Пяць гадоў змагання, трывогі і надзей. Потым мы з вамі бачылі, як ажываў заняпа-

лы Парыж. У пачатку 1947 года Элен дэ Тыянж запытала мяне:

— Вы не жадаеце паснедаць у нас разам з Бусарамі? Кажуць, яго збіраюцца прызначыць галоўным рэзідэнтам у Індакітаі... Выдатны чалавек, трошкі суровы, але вельмі культурны. Вы чулі, што ён нядаўна апублікаваў зборнік вершаў пад псеўданімам?.. У яго красуня жонка.

— Я з ёю знаёмы, — адказаў я. — Перад вайной мне давялося спыняцца ў іх, калі Эрык Бусар быў губернатарам у адной з краін Чорнай Афрыкі... Цікава пабачыцца з імі яшчэ раз. Але ці будуць яны задаволены гэтай сустрэчай? — сумняваўся я. Як-ніяк, а я адзіны сведка іх вялікай сямейнай трагедыі. Аднак жадаю перамагло, і я прыняў запрашэнне.

Няўжо вайна і нягоды так змянілі мяне? Бусары пазналі мяне не адразу. Я падышоў да іх, але яны зірнулі на Элен з тым асцярожным запытаннем, што неадкладна просіць тлумачэння, і гаспадыня назвала мяне. Халодны твар губернатара пасвятлеў, а яго жонка ўсміхнулася:

— Вось як? — радасна сказала яна. — Вы былі нашым госцем у Афрыцы?

За сталом яна была маёй суседкай. Гутарка мая з ёю нагадвала прагулку па крохкім лёдзе, я ўвесь час баяўся, што правалюся. Нарэшце, пераканаўшыся ў яе лагоднасці і спакоі, я рызыкнуў напамінь пра ўраган на дэльце.

— Праўда, — пацвердзіла яна. — Вы былі ўдзельнікам гэтай недарэчнай экспедыцыі. Злашчасная авантура! Мы там ледзь не загінулі.

Яна на хвіліну спынілася, перад ёю паставілі блюда з закускай, потым, не павышаючы голасу, загаварыла далей:

— Тады вы, напэўна, бачылі ў нас Анжэліні... Вы ведаеце, яго забілі, небараку...

— Не, я не чуў... У гэтую вайну?

— Так, у Італіі... Ён камандаваў дывізіяй у баі каля Монтэ Касіна. Там і застаўся... Шкада! Мог бы зрабіць бліскучую кар'еру! Мой муж яго вельмі цаніў.

Я глядзеў на яе са здзіўленнем і сам у сябе пытаўся: няўжо яна не адчувае, што яе словы мяне глыбока ўразілі. Выгляд у яе быў нявінны, незалежны, прыстойна маркотны, як бывае, калі гавораць аб смерці чужога чалавека. Тады я зразумеў, што маска зноў на месцы і прыліпла так, што стала яе тварам. Жызэль забыла, што я ведаў яе тайну.

ЧАСОВЫ ПРЫПЫНАК

амае дзіўнае здарэнне ў маім жыцці? — запытала яна. — Вы паставілі мяне ў тупік. У маім жыцці было шмат усякіх здарэнняў і прыгод.

— І, мабыць, яшчэ будуць.

— О не! Я старэю, не лятаю арлом пад нябёсамі... Іначай кажучы, мне патрэбен спакой... Мяне цалкам задавальняе, калі я вечарам застаюся адна і магу перачытаць даўнейшыя пісьмы альбо паслухаць пласцінку.

— Быць не можа, каб ад вас адварнуліся кавалеры... Ваш твар захаваў усю сваю прыгажосць, а сляды багатага вопыту і, магчыма, перажытых пакут нават надаюць яму нешта ўзвышанае... Гэта чаруе, прываблівае...

— Ласкавае слова прыемна чуць... Так, у мяне яшчэ ёсць паклоннікі. Але бяда ў тым, што я ім не веру. На жаль, я надта добра ведаю людзей: пакуль дабіваюцца, гараць як агонь, потым абыякаваць... альбо рэўнасць. І я сабе кажу: нашто мне яшчэ раз ублытвацца ў камедыю, развязка якой мне зараней вядома?.. У маладосці — іншая справа. Кожны раз мне здавалася, што я знайшла чалавека цудоўнага, які мяне вырве з няпэўнасці. Я імкнулася да яго з чыстым сэрцам. Ды вось, усяго пяць гадоў назад, калі я пазна-

ёмілася з Рэно, маім мужам, у мяне было ўражанне быццам новы свет мне адкрыўся. Ён быў дужы, нават звераваты. Ён развееў усе мае падазрэнні, смяяўся з маіх страхай, з маёй пераборлівасці. Я ўбачыла ў ім збавіцеля. І зусім ён не быў ідэальны — культуры мала, грубасці многа — але ён мне прынёс тое, чаго я ніколі не мела: цвёрдую глебу... Выратавальны круг... Ва ўсякім разе, тады я так думала.

— А цяпер так не думаеце?

— Не пытайцеся, самі ведаеце. У Рэно былі страшэнныя няўдачы. Я павінна была яго падбадзёрваць, супакойваць, падтрымліваць. Абараняла абаронцу... Людзі сапраўды моцныя — вялікая рэдкасць.

— А вам даводзілася сустракаць такога?

— Аднойчы даводзілася. І не вельмі даўно, у абставінах выключных... Ах, так!.. Вы ж просіце, каб я вам расказала самую дзіўную гісторыю з майго жыцця... Тады слухайце!

— Калі ласка, калі ласка.

— Божа мой! Вось яшчэ мне клопат! Капайся, разварушвай успаміны... І потым гэта даволі доўга, а вы заўсёды спяшаецеся. Ёсць у вас час ці вы проста так?..

— Ёсць, ёсць. Я вас слухаю.

— Ну што ж, паспрабую... Скінем дваццаць гадоў. Была я тады ўдава, і вельмі маладая... Вы памятаеце майго першага мужа? Я выйшла замуж па волі бацькоў за чалавека значна за мяне старэйшага, да якога я адчувала прыхільнасць, ну так, прыхільнасць, як дачка да бацькі. Я любіла яго, мабыць, ад вялікай удзячнасці, але радасці асаблівай не мела. Праз тры гады ён памёр, пакінуўшы мне немалы дастатак, так што раптам, пасля апекі радні і пасля мужавай апекі, я вырвалася на прастор, стала гаспадыняй сваіх учынкаў і свайго лёсу. Без пахвальбы магу сказаць, была я тады нішто сабе, даволі прыгожая.

— Я сказаў бы: вельмі прыгожая.

— Дапусцім, калі вам так хочацца... Але як бы там ні было, кавалеры круціліся каля мяне роём. Маім абраннікам стаў малады амерыканец Джэк Паркер. Некаторыя з французаў, яго сапернікі, падабаліся мне больш. Яны падзялялі мае густы, умелі дагаджаць, гаварыць кампліменты. Джэк чытаў мала, у музыцы не разбіраўся, прызнаваў толькі джаз і блюзы, а ў жывапісе трымаўся за моду, як дзіця за няньку. У каханні прызнавацца не ўмеў, хоць ты яго за язык цягну. Заляцаўся ён прымітыўна: возьме мяне за рукі ў кіно, у тэатры альбо вечарам у парку пры святле месяца і скажа: «Сімпатычная вы...»

Чалавек як быццам нудны. Аднак я ахвотна бавіла з ім час. Ён мне здаваўся надзейным, шчырым. Было тое самае адчуванне бяспекі, што пазней пры першым збліжэнні з маім цяперашнім мужам. Іншыя мае сябры вагаліся, не ведалі, куды ім падацца: у мужы ці ў палюбоўнікі. Балбатні хоць адбаўляй, а яснасці ніякай. З Джэкам іншая справа. Сама думка аб часовай сувязі наводзіла на яго жах. Ён хацеў ажаніцца са мной, завезці мяне ў Амерыку і каб я яму нарадзіла двое дзяцей, прыгажунчыкаў, кучаравых, як ён, з прамымі носікамі, павольнай гутаркай трошкі ў нос, і такіх жа наіўных. Ён быў віцэ-прэзідэнт банка з перспекывай стаць яго прэзідэнтам і гаспадаром. Ва ўсякім разе ў нас было б усё, што нам трэба, і самыя раскошныя аўтамабіль. Так ён уяўляў сабе жыццё.

Павінна вам прызнацца, я спакусілася. Гэта вас здзівіць?.. Але ж яно зусім у маёй натуре. Жанчыну з характарам складаным, супярэчлівым, вабілі цэльнасць і прастата. Адносіны з раднёй у мяне былі дрэнныя, і, выехаўшы ў Злучаныя Штаты, я б вызвалілася ад прычэпак і прэтэнзій. Пасля некалькіх месяцаў стажыроўкі ў парыжскім філіяле Джэк збіраўся вярнуцца ў Нью-Йорк. Развітваючыся, я дала яму слова прыехаць туды і выйсці за яго за муж. Заўважце, што я не

была яго палюбоўніцай. І зусім не ад упартасці: я б уступіла, каб ён настаяў... А толькі ён не адважыўся. Джэк быў шчыры амерыканскі католік, трымаўся звычайна строгіх і хацеў са мной павянчацца: касцёл Святога Патрыка, Пятае авеню, шаферы ў жакетах з белымі гваздзікамі ў пятліцы, шаферкі ў муслінавых плаццях... Вядома, я была не супраць такога вяселля.

Мы дамовіліся, што я прыеду ў красавіку. Джэк павінен быў загадаць мне білет на самалёт. Я была так упэўнена, што пералячу акіян на самалёце французскай кампаніі, што нават не палічыла патрэбным яму пра гэта сказаць. У апошні момант я атрымала білет Парыж — Лондан і Лондан — Нью-Йорк ад кампаніі амерыканскай, якая ў той час прамой лініі да Парыжа не мела. Гэта крыху сапсавала мне настрой, але жанчына я лагодная, вы гэта ведаеце, і, каб не рабіць нікому турбот, згадзілася ляцець з перасадкай. У Лондан я павінна была прыбыць а сёмай гадзіне ўвечары, паабедаць у аэрапорце і вылецець у Нью-Йорк тады ж у дзевяць гадзін.

Вы любіце аэрадромы? Мне яны страшэнна падабаюцца. Яны чысцейшыя і больш сучасныя, чым вакзалы на чыгунках. Акуратнасць, як у аперацыйнай. Галасы на незнаёмых мовах, скалечаныя дынамікамі, клічуць пасажыраў у гарады далёкія і дзівосныя. Праз шырокія шыбы відаць, як прызямляюцца і ўзлятаюць паветраныя гіганты. Гэта фантастычна і мае сваё хараство. Я паабедала, потым спакойненька села ў англійскае крэсла, падобнае на купіну моху, і тут з дынамікаў да мяне данеслася доўгая фраза, сэнсу якой я не ўлавіла, але пачула слова «Нью-Йорк» і нумар майго рэйса. Устрывожыўшыся, я азірнулася. Пасажыры ўставалі.

Па суседству са мной сядзеў у крэсле цікавы чалавек гадоў пад сорок. Тонкімі, зграбнымі рысамі твару, крыху ўзлашчачанымі валасамі, адкрытай шыяй, ён

нагадаў англійскіх паэтаў-рамантыкаў, у прыватнасці Шэлі. Разглядваючы яго, я падумала: «Пісьменнік альбо музыкант», і мне захацелася, каб ён быў маім спадарожнікам у самалёце. Ён заўважыў маю збянтэжанасць і запытаў па-англійску:

— Прабачце, мадам... Вы павінны ляцець рэйсам 632?

— Так... А што аб'явілі?

— Што па тэхнічных прычынах самалёт затрымліваецца да шасці гадзін раніцы. Пасажырам, хто жадае начаваць у гасцініцы, кампанія дае аўтобус.

— Якая нудота! Ехаць у гасцініцу, каб а пятай гадзіне раніцы ўставаць! Гэта жудасць!.. Што вы збіраецеся рабіць?

— О! На маё шчасце, мадам, у мяне ёсць прыяцель, які жыве і працуе тут у аэрапорце. Машыну сваю я пакінуў у яго ў гаражы. Я вазьму машыну і вярнуся дадому.

Праз хвіліну ён дадаў:

— Не, лепш іначай... Я скарыстаю гэту затрымку, каб паездзіць па горадзе... Я — арганны майстар і мушу час ад часу правяраць якасць маіх інструментаў у некаторых лонданскіх цэрквах... І вось нечаканая магчымасць наведаць дзве альбо тры.

— Вы можаце заходзіць у цэрквы ўночы?

Ён засмяяўся і дастаў з кішэні вялікае вясло ключоў.

— Ну так! Уночы зручней за ўсё выпрабоўваць клавшы і трубы. Ціха, нікога не турбуеш...

— Вы іграеце самі?

— Стараюся.

— Гэта, мабыць, вельмі добра: арганныя канцэрты ў адзіноце і змроку.

— Добра? Не ведаю. Хоць я і люблю царкоўную музыку, арганіст з мяне няважны. Але тое, што музыка дае мне шмат асалоды, чыстая праўда.

Ён падумаў хвіліну, потым сказаў:

— Ведаеце што, мадам, я хачу прапанаваць вам нешта незвычайнае... Бачымся мы ўпершыню, і права на ваша давер'е ў мяне няма... Тым не менш, калі ў вас ёсць жаданне мяне суправаджаць, я б мог вас завезці туды і даставіць назад. Я ўпэўнены, што вы таксама іграеце.

— Іграю. А вы з чаго ўзялі?

— Вы прыгожая, як натхнёная мара артыста. Памыліцца тут нельга.

Павінна прызнацца, камплімент гэты мяне крануў. Штосьці надзвычай аўтарытэтнае было ў гэтым чалавеку. Я ведала, што блукаць па Лондане сярод ночы з незнаёмым — справа рызыкаўная. Мала што магло здарыцца. Але мне і ў галаву не прыходзіла яму адмовіць.

— Паедзем, — сказала я. — А куды я дзену чамадан?

— Здадзім яго разам з маім у багажную камеру.

Я не змагу назваць ні тых трох цэркваў, у якіх мы пабывалі ў гэтую ноч, ні таго, што іграў на арганах мой таямнічы спадарожнік. Помню, як падымалася з яго дапамогай па крутых, вітых лесвіцах, як месячнае праменне лілося праз высокія вокны, і цудоўную, велічную музыку. Я пазнавала мелодыі Баха, Фарэ, Гендэля, але, часцей за ўсё, мой праваднік імправізаваў. І тады яно ўзрушвала, брала за сэрца, быццам я чула бурную споведзь усхваляванай душы. Потым пераход да тонаў мяккіх, нябесных, поўных любві і ласкі.

Ап'янеўшы ад гукаў, я запытала імя вялікага музыканта. Яго звалі Пітэр Дэн.

— Вас чакае слава. Вы — геній, — гаварыла я.

— Які я геній! Ноч і позні час стварылі вам ілюзію. Я пасрэдны выканаўца. Але мяне натхняе вера і... ваша прысутнасць, на гэты раз.

Гэта яго заява не здзівіла мяне і не абразіла. Пітэр Дэн быў адной з тых асоб, з якімі збліжаешся хутка і лёгка. Ён быў з іншага свету, далёкі ад марнасці змяное. Калі наведванне трох цэркваў закончылася, ён сказаў без усякай хітрасці:

— Цяпер каля дванаццаці. Вы не супраць таго, каб прабыць у мяне гадзіны тры-чатыры, якія мы павінны перачакаць? Я згатую амлет, ёсць фрукты... Заўтра раніцай работніца прыбярэ.

Я адчула сябе шчаслівай, і, я ад вас не таю нічога, а таму прызнаюся, ва мне абудзілася няпэўная надзея, што гэты вечар даў пачатак сапраўднаму каханню. Пачуцці жанчыны ў большай ступені залежаць ад яе ўражанняў, чым пачуцці мужчын. Гэта чароўная музыка, гэта ноч, поўная паззіі і гармоніі, гэта моцная і пяшчотная рука, што падтрымлівала мяне ў змроку, — усё спрыяла наплыву няясных жаданняў. І каб мой спадарожнік захацеў, я б не вызвалілася з яго ўлады... Такая мая натура.

Яго пакойчык, завалены кнігамі, пафарбаваны ў стэрыльны белы колер з чорнай палоскай наверху, мне спадабаўся. Адразу ж я адчула сябе, як дома, скінула капялюш і паліто і намерылася ісці памагаць яму гатаваць вячэру ў яго малюсенькай кухні, але ён адмовіўся:

— Не трэба, я сам. Вазьміце кнігу. Гэта нядоўга, я зараз вярнуся.

Я выбрала «Санеты» Шэкспіра і паспела прачытаць з іх тры, змест якіх вельмі адпавядаў майму настрою.

Увайшоў Пітэр, паставіў перада мной столік, заслаў яго абрусікам і падаў мне ўсё, што меў.

— Прыгатавана цудоўна, — кажу яму, — ем з апетытам. Прагаладалася. Вы на рэдкасць здольны чалавек. Вы так добра ўсё робіце. Шчаслівая тая жанчына, што падзеліць з вамі жыццё.

— Ніякая жанчына не падзеліць са мной жыцця... Расказвайце пра сябе, гэта цікавей. Вы, вядома, французжанка? Адбываеце ў Амерыку?

— Так. Выходжу замуж за амерыканца.

Ён успрыняў гэта спакойна.

— Вы яго любіце?

— Я павінна яго любіць, паколькі вырашыла быць з ім разам да канца маіх дзён.

— Гэта яшчэ не довад,— сказаў ён.— Бываюць шлюбы, да якіх коцяцца павольна, нячутна, без асаблівага жадання. І раптам пападаюць у палон абавязкаў. Адступіць не хапае адвагі. І жыццё сапсавана. Але ў мяне няма падстаў гаварыць вам такія сумныя рэчы, я ж не ведаю вашага выбару. Не верыцца, каб жанчына вашага ўзроўню магла памыліцца. Адзінае, што мяне дзівіць...

Ён спыніўся.

— Гаварыце... Не бойцеся мяне пакрыўдзіць. Зрок у мяне востры... Я хачу сказаць, што ўмею глядзець на свае ўчынкi збоку і крытыкаваць іх.

— Ну добра! — прамовіў ён.— Мяне дзівіць не тое, што вам спадабаўся амерыканец (сярод іх ёсць выдатныя людзі, ёсць вельмі прывабныя), а тое, што вы згадзіліся правесці з ім у яго краіне ўсё сваё жыццё... Там дык вы, напэўна, адкрыеце «новы свет», вартасці якога будуць чужыя вам... Англійскія звычаі і забавоны... Хоць, можа, ваш жаніх сам па сабе такі дасканалы, што вы не прыдасце ніякага значэння асяродзішчу, у якім будзеце жыць.

Я на хвіліну задумалася. Мне здавалася, я не ведаю чаму, што ўсё, што я раскажу Пітэру Дэну, надзвычайна важна і трэба, каб я перакладала яму свае думкі дакладна, з усімі адценнямі.

— Не перабольшвайце,— кажу,— Джэк (мой будучы муж) далёкі ад дасканаласці і, я ўпэўнена, не заменіць сабой грамадства, якое мне адпавядала б...

Джэк слаўны хлопец, сумленны, і мне ён будзе добрым мужам у тым сэнсе, што мне не здрадзіць, і я нараджу здаровых дзяцей. Але па-за клопатамі аб дзецях, па-за дзелавымі інтарэсамі, палітыкай і анекдотамі пра нашых сяброў у нас амаль нічога не будзе агульнага... Зразумейце мяне правільна. Джэк зусім не дурніца, кіруе справамі лепш не трэба, адчувае прыгажосць, мае свой густ... Толькі вось паэзія, жывапіс, музыка для яго, як лішняя нагрузка. Ён аб іх ніколі не думае... Але ці так гэта важна? Ва ўсякім разе, мастацтва ёсць толькі адна з праяў чалавечай дзейнасці.

— Бясспрэчна, — сказаў Пітэр Дэн... — Можна быць чалавекам вельмі чулівым і не любіць мастацтва ці, дакладней, не разумець яго... Я хутчэй аддам перавагу шчырай раўнадушнасці, чым фанабэрыстаму, вытанчанаму чыстаплюйству. Але каб быць мужам такой жанчыны, як вы... Ці ёсць у яго хоць тая мінімальна сардэчнасць, што дазваляе ўгадваць скрытыя жаданні блізкага яму чалавека?

— Ён не глядзіць так глыбока... Я яму падабаюся, а чаму — ён сам не ведае. Ён ні аб чым не пытаецца і верыць, што зробіць мяне шчаслівай... Мужа я буду мець працавітага, кватэру на Парк-авеню, аўтамабіль самы раскошны, яго маці (яна родам з Віргініі) падбярэ нам цудоўных чорных слуг. Скажыце, якога ж яшчэ раю шукаць жанчыне?

— Не здзекуйцеся, — прамовіў ён. — Здзек — заўсёды адзнака ліхіх думак. Калі насміхаюцца з тых, каго трэба любіць, гэта забівае ўсякую прыхільнасць... І вось яшчэ... І гэта асабліва важна. Адзіны шанс на ратунак — у далікатных і літасцівых адносінах да людзей. Амаль усе яны такія няшчасныя...

— Я не думаю, што Джэк няшчасны. Ён амерыканец і добра прыстасаваны да свайго грамадства, якое, не крывячы душой, лічыць найлепшым у свеце. У чым жа ён тады пачне сумнявацца?

— У вашай любві, і даволі скоро. Вы яго навучыце пакутаваць.

Не ведаю, ці адчулі вы з маіх слоў, што ў гэтую ноч мой узбунтаваны розум быў схільны з усім згаджацца. Незвычайна было тое, што я была адна, а першай гадзіне раніцы, у пакоі незнаёмага англічаніна, з якім выпадкова сустрэлася на аэрадроме. Яшчэ больш незвычайна, што я расказала яму падрабязна пра сябе і падзялілася сваімі планамі на будучыню. Нарэшце, самае дзіўнае, што ён даваў мне парады і я слухала яго з пашанай.

І ўсё ж гэта было іменна так. Чалавечая годнасць Пітэра і яго дабрата рабілі ўсё простым і натуральным. Ніякіх замашак прапаведніка, прарака-прафесіянала. Нічога напускнога. Ён ад душы смяяўся, калі я гаварыла што-небудзь смешнае. Але ў ім угадваўся сур'ёзны падыход да ўсяго, з'ява даволі рэдкая ў грамадстве. Так. Іменна сур'ёзны падыход... Вы разумееце? Людзі ў большасці не выказваюць таго, што думаюць. За іхнімі словамі звычайна тоіцца задняя думка, і тое, што ў іх на языку, толькі маска, каб схаваць сапраўднае. Альбо, што яшчэ часцей, балбочуць абы-што, не думаючы.

Пітэр паводзіў сябе, як некаторыя героі Талстога: не збочваючы, даходзіў да самай сутнасці рэчаў. Гэта настолькі мяне ўразіла, што я запытала:

— У вас ёсць руская кроў, не іначай?

— З чаго вы ўзялі? Пытанне нечаканае, асабліва ад вас. Так, мая маці была руская, бацька — англічанін.

Гэта трапная здагадка мяне проста акрыліла, і я, не саромеючыся, пачала пытацца:

— Вы — халасцяк? Вы ніколі не жаніліся?

— Не. Бачыце... Вы можаце палічыць гэта гордаццю... Я захоўваю сябе для чагосьці большага.

— Для вялікай любві?

— Для вялікай любві, але не да жанчыны. Я ўвесь час адчуваю, што за мізэрнымі з’явамі гэтага свету ёсць нешта вельмі значнае, прыгожае, дзеля чаго варта жыць.

— І гэтае «нешта» вы знаходзіце ў рэлігійнай музыцы.

— Так, і ў паэзіі... І чытаючы евангелле... Я хацеў бы зрабіць сваё жыццё чыстым. Прабачце, што я гавару пра сябе... такім прыўзнятым тонам... далёка не брытанскім... але, мне здаецца, вы разумееце ўсё... і адразу.

Я ўстала, падышла і села каля яго ног. Чаму? Сама не ведаю. Але іначай зрабіць не магла.

— Так, разумею, — прамовіла я. — Адчуваю, як і вы, што нельга траціць жыццё — наш адзіны неацэнны здабытак — на марныя клопаты, нікчэмныя сваркі, дробныя заняткі. Я б жадала, каб кожная мая гадзіна была падобна на тую, што я праводжу цяпер каля вас... Аднак я ведаю, што гэтага не будзе... Няма ў мяне сілы... Папльву па цячэнню, бо так лягчэй... Зраблюся місіс Джэк Д. Паркер, буду гуляць у карты, у гольф, палепшу свае спартыўныя паказчыкі, зімаваць паеду ў Фларыду, і так год за годам, пакуль не прыстукне смерць... Вы, можа, скажаце, які жаль!.. Ваша праўда... Але што рабіць?

Я прытулілася да яго каленяў; у гэты момант я належаю яму... душой і целам... Так, душой і целам, бо галоўнае — гэта гатоўнасць.

— Што рабіць? — паўтарыў ён. — Кіраваць сабой. Дапускаць, каб вас несла цячэнне? Вы ж умеце плаваць. Я хачу сказаць: у вас ёсць энергія і аўтарытэт... Ну так!.. І, між іншым, няма патрэбы заўсёды змагацца, каб адолець свой лёс. На працягу чалавечага жыцця бывае толькі некалькі момантаў, калі ўсё вырашаецца, і надоўга. У гэтыя моманты якраз і трэба праявіць мужнасць, сказаўшы — так альбо не.

— І вы лічыце, што ў мяне цяпер такі момант, калі трэба праявіць мужнасць і сказаць — не?

Ён далікатна дакрануўся да маіх валасоў, потым адвёў руку і задумаўся.

— Вы задалі мне вельмі цяжкае пытанне, — прамовіў ён нарэшце. — Якое ў мяне права, у чалавека, які ўпершыню вас сустрэў, пра вас нічога не ведае, ні пра вашу сям'ю, ні пра вашага будучага мужа, якое ў мяне права даваць вам парады? Я магу груба памыліцца... Вырашаць павінны вы, а не я. Вы адна ведаеце, чаго можна чакаць ад гэтага шлюбу, у вас у адной ёсць факты, каб прадбачыць далейшае... А што магу я? Я магу толькі накіраваць вашу ўвагу на тое, што, на маю думку, і, спадзяюся, на вашу, з'яўляецца самым важным, і запытацца ў вас: «А вы ўпэўнены, што гэта не пашкодзіць вашым лепшым задаткам?»

Тут і я задумалася.

— На жаль — не... Няма ў мяне пэўнасці. Лепшае, што ў мяне ёсць, гэта надзея, гатоўнасць прынесці сябе ў ахвяру... У дзяцінстве я марыла быць святой альбо гераіняй... А цяпер маё жаданне — прысвяціць сябе чалавеку незвычайнаму і, у меру сіл маіх, памагаць яму ў яго справе, у яго высокім прызначэнні... Вось так... Я вам прызналася ў тым, пра што нікому яшчэ не гаварыла... Чаму вам? Гэта і для мяне загадка. Ёсць у вас нешта такое, што патрабуе шчырасці і абуджае давер'е.

— Гэтае нешта — адмаўленне, — растлумачыў ён. — Той, хто для сябе не дамагаецца таго, што людзі называюць «шчасцем», магчыма, здольны палюбіць другіх па-сапраўднаму і праз гэта знайсці іншую форму шчасця.

І тады, учынак смелы і крыху шалёны, я схавала яго за рукі і сказала:

— А чаму б вам, Пітэр Дэн, не ўзяць сваёй часціны сапраўднага шчасця? Я ж таксама вас амаль не ве-

даю, аднак, мне здаецца, вы іменна той чалавек, якога я ўвесь час падсвядома шукала.

— Гэта — ілюзія... У рэальнасці я зусім не такі, як вы сабе ўяўляеце. Ніводнай жанчыне я не буду ні мужам, ні каханкам. Я жыву занадта ў сабе. Я не вытрымаю, каб з раніцы да вечара, з вечара да раніцы пры мне знаходзілася жанчына, якая кожную хвіліну патрабуе ад мяне ўвагі і мае на гэта права.

— Увага была б узаемнай.

— Безумоўна, але мне яна не патрэбна.

— Вы адчуваеце, што ў вас хоціць сілы, каб змагацца.

— Больш дакладна, я адчуваю, што ў мяне хоціць сілы, каб змагацца ў жыцці разам з усімі людзьмі добрай волі... працаваць разам з імі, каб зрабіць свет больш мірным і шчаслівейшым... ці хоць паспрабаваць зрабіць яго такім.

— Можна, было б не так гэта цяжка, каб вам памагала сяброўка. Вядома, яна павінна верыць у тое, што вас натхняе. Але калі яна вас любіць...

— Гэтага мала. Я ведаў жанчын, якія, закахаўшыся, як самнамбулы, ішлі за любімым чалавекам. Потым, прачнуўшыся, з жахам заўважалі, што стаяць над прадоннем і могуць упасці. І тады ў іх з'яўлялася адзіная мэта: хутчэй спустыцца ўніз на роўную дарожку звычайнага жыцця... Мужчына, кахаючы такую жанчыну, спускаўся таксама. Пасля чаго, як гаворыцца, яны засноўвалі сямейны ачаг... Воін складваў зброю.

— Вы хочаце змагацца адзін?

Ён далікатна абняў мяне:

— Мне вельмі балюча выказваць, але гэта праўда... Я хачу змагацца адзін.

Я ўздыхнула:

— Шкада! Я гатова была дзеля вас адмовіцца ад Джэка.

— Лепш адмовіцца і ад яго і ад мяне.

— Чаму?

— Каб застацца сабой.

Я надзела капялюш перад люстэркам. Пітэр падаў мне паліто.

— Правільна,— сказаў ён,— трэба ехаць. Аэрапорт далёка адгэтуль, і лепш, калі мы прыбудзем раней, чым пасажыры аўтобуса.

Ён патушыў у кухні лампу і, перад тым як выйсці, не стрымаўся і па-брацку абняў мяне. Я не супраціўлялася, мне было прыемна адчуваць яго сілу і ўладу. Але ён хутка адпусціў мяне, адчыніў дзверы і выйшаў следам за мной.

На вуліцы нас чакала яго невялічкая машына, і я села з ім побач, не сказаўшы ні слова.

Ішоў дождж, і вуліцы начнога Лондана танулі ў змроку і смутку. Праз хвіліну Пітэр загаварыў. Ён мне апісаў людзей, што жывуць у гэтых дробных доміках стандартнай будоўлі, іх аднастайны побыт, убогія радасці і сціплыя надзеі. Яго ўяўленне было на дзіва вобразным. Ён мог бы стаць вялікім раманістам.

Потым мы апынуліся ў заводскім прадмесці. Мой спадарожнік змоўк. Я моцна задумалася... Думала аб заўтрашнім дні, аб сваім прыездзе ў Нью-Йорк, пра Джэка, які, напэўна, пасля гэтай незабыўнай ночы мне будзе здавацца чужым і трохкі смешным. Раптам я сказала рашуча:

— Стойце, Пітэр!

Ён рэзка затармазіў і запытаў:

— Што такое? Вам нядобра?.. Ці, можа, у мяне што забылі?

— Не. А толькі я не хачу ехаць у Нью-Йорк... Я не хачу яшчэ раз выходзіць замуж.

— Што?

— Я перадумала. Вы мне раскрылі вочы. Вы мне казалі, што ў жыцці бываюць моманты, калі рашаец-

ца ўсё, і надоўга... У мяне якраз такі момант... Я перадумала. Я не выйду замуж за Джэка Паркера.

— Вы ўскладаеце на мяне страшэнную адказнасць. Мне здаецца, я вам даў добрую параду. Але я магу памыліцца.

— Вы не можаце памыліцца. І асабліва я не магу памыліцца. Я цяпер ясна бачу, што збіралася зрабіць глупства. Я не паеду.

— Дзякуй богу! — павесялеў ён.— Гэта вам збавенне. Іначай, папалі б у бяду. А вам не боязна вяртацца ў Парыж, даваць тлумачэнні?..

— А чаго баяцца? Мае бацькі і сябры не хацелі, каб я ехала. Яны лічылі гэта капрызам і будуць рады, што я вярнулася.

— А місэр Паркер?

— Джэк паходзіць засмучаны колькі дзён, ці колькі гадзін... Пабаліць крыху ўшчэмленае самалюбства, але ён скажа сабе, што вельмі цяжка жыць з такой наравістай жанчынай, і ўцешыць сябе тым, што развод адбыўся да шлюбу, а не пасля... Трэба толькі паслаць яму зараз жа тэлеграму, каб заўтра не шукаў мяне дарэмна.

Пітэр уключыў матор.

— Што будзем рабіць? — запытаў ён.

— Паедзем на аэрадром. Ваш самалёт вас чакае. А я сяду на другі, вярнуся ў Францыю. Скончыўся сон.

— Сон быў прыгожы.

— Але без вынікаў.

Прыехаўшы ў аэрапорт, я зайшла на тэлеграф і напісала тэлеграму Джэку: *Прыйшла да высаду шлюб неразумны кропка шкадую бо моцна люблю вас але не змагу жыць у чужым далёкім краі кропка лепей неза-лежнасць кропка пасылаю нескарыстаны білет апраўдаць выдаткі кропка прывітанне Марцэла.*

Я перачытала і замест жыць у чужым далёкім краі напісала жыць на чужыне. І ясна, і карацей.

Пакуль я складала тэлеграму, Пітэр высвятляў, калі адправяць яго самалёт.

Вярнуўшыся, ён сказаў:

— Усё — як мае быць ці лепш, нядобра ўсё: матор наладзілі. Я вылечу праз дваццаць мінут. Вам давядзецца чакаць да сямі гадзін. Мне непрыемна пакідаць вас адну. Хочаце, я куплю вам кніжку?

— Не, — адказала я. — У мяне ёсць над чым падумаць.

— Вы ўпэўнены, што не будзеце шкадаваць? Яшчэ ёсць час, але, паслаўшы ўведамленне, позна будзе перайначваць.

Не прамовіўшы ні слова, я падала тэкст тэлеграмы чыноўніку.

— Звычайная? — запытаў той.

— Спешная.

Потым я ўзяла Пітэра пад руку.

— Дарагі Пітэр, у мяне такое ўражанне, нібы я праводжу да самалёта свайго самага блізкага друга.

Я не змагу паўтарыць вам усяго, што ён мне гаварыў у гэтыя апошнія дваццаць мінут. Ён вызначыў некалькі важнейшых жыццёвых правіл. Вы не раз казалі мне, што ў мяне ёсць чалавечнасць, што я верная сяброўка і не ўмею хлусіць. Калі хоць частка гэтых добрых якасцей спраўдзілася ва мне, я найбольш абавязана Пітэру. Нарэшце ў дынамік абвясцілі: «Пасажыры да Нью-Йорка. Рэйс шэсцьсот трыццаць два...» Я праводзіла Пітэра да выхаду. Абняла яго там і моцна, ад душы, пацалавала. Больш мы ніколі не бачыліся.

— Ніколі не бачыліся? Чаму? Хіба вы не пакінулі яму адраса?

— Пакінула, але ён мне ніколі не пісаў. Відаць, яму падабалася ўвайсці вось гэтак у жыццё людзей, паказаць ім дарогу і знікнуць.

— А прыезджаючы ў Лондан, вы не прабавалі яго знайсці?

— Навошта? Ён сам прызнаўся, што аддаў мне сваё самае лепшае. Натхнёнага настрою тае ночы мы б не вярнулі ніколі. Не, тады нам было вельмі добра... Шчаслівыя моманты мінулага не аднаўляюцца... Цяпер скажыце, мела я прычыну сцвярджаць, што гэта прыгода была самай дзіўнай у маім жыцці? Ці ж не чуд, што чалавек, які перайначыў мой лёс, прымусіў жыць у Францыі, а не ў Амерыцы, які зрабіў на мяне такі моцны ўплыў, быў незнаёмы англічанін, выпадковы сусед у лонданскім аэрапорце?

— Гэта нагадвае, — заўважыў я, — антычныя міфы, калі бог у вобразе жабрака альбо чужаземца размаўляе са смяротнымі... Але, сказаць па праўдзе, Марцэла, гэты незнаёмы не надта перавыхаваў вас, паколькі ўсё скончылася тым, што вы выйшлі замуж за Рэно, які, хоць і носіць іншае імя, але па сутнасці той самы Джэк.

Падумаўшы, яна сказала:

— Ну так... Чалавечую прыроду змяніць нельга, яе можна толькі падправіць.

КВЕТКИ ПА СЕЗОНУ

цѣн Карлю выйшаў з таксі перад галоўнай брамай могільніка Манпарнас, несучы букет хрызантэм, у якім палалі ўсе колеры восені — ад цёмна-аранжавага да светла-жоўтага. Калі ён мінаў двух вартаўнікоў, што стаялі пры ўваходзе, адзін з іх яму пакланіўся. Заняты сваімі кветкамі, ён ледзь кінуў у адказ.

— Вы яго ведаеце, шэф?

— Ведаю... трохі... Гэта настаўнік... Яго жонку пахавалі на сёмай дзялянцы ў канцы верасня... Ён прыходзіць у чацвер... У гэты дзень у яго няма заняткаў... Ён мне тады сам гаварыў.

— Занадта малады для ўдаўца... Доўга хадзіць не будзе.

— Хто яго ведае... Ніхто не можа ведаць... Гледзячы якія людзі.

Каб яны пра гэта запыталі чалавека ў чорным, з коратка падстрыжанай барадой, што так нязграбна нёс хрызантэмы — то як дзіця на руках, то за спіной, — ён бы адказаў, што будзе прыходзіць сюды кожны чацвер аж да самай смерці і жадае, каб гэта здарылася з ім як найхутчэй. Раптоўная страта Люсілі была для яго непараўным няшчасцем, і розум яго ніяк не мог да гэтага прывыкнуць. Яны пражылі разам толькі пяць гадоў, але ўсё ў ім змянілася. Да жаніцьбы ён быў ча-

лавек сур'єзны (крыху нудны, як адзначалі жанчыны) і нічога не прызнаваў, апроч сваёй працы. Ён любіў выкладаць свой прадмет, правіў напісанае і рыхтаваў доктарскую дысертацыю. Па-за межамі навукі свет для яго быццам і не існаваў.

Нечакана, у адной з горных гасцініц, дзе ён праводзіў канікулы, ён сустрэў Люсіль, дзяўчыну такой рэдчай красы — блакітныя вочы, залацісты волас, грацыёзная шыя, гібкія плечы, — што ўсе гэтыя пяць гадоў дзвіўся і захапляўся, не верачы ў яе рэальнасць. Нават калі ён трымаў яе раздзетую ў ложку і яна глядзела на яго знізу, ласкавая і пакорная, ён уяўляў яе істотай з чарадзейнай казкі. Яна нагадвала яму вобразы Шэкспіра і Мюсэ; і ён папракаў сябе за гэтыя кніжныя аналогіі, за тое, што нават і ў каханні застаецца вучоным педантам. Не, Люсіль не паўтарала сабою выдуманых гераінь, а была жанчынай сапраўднай — вясёлая, пяшчотная, юная целам і душой. Часам яна дражніла мужа сваім мілым какецтвам і трэшкі крыўдзіла, але ў яго памяці засталася навек увасабленнем абаяльнасці і непаўторнага хараства.

— Я страціў сваё шчасце, — са смуткам шаптаў ён, ідучы да магілы, для яго свяшчэннай.

«Паўднёвая трэцяя», «Заходняя другая»... У першыя тыдні ён карыстаўся надпісамі, каб знайсці дарогу. Цяпер ён ішоў проста да пліты з шэрага мармуру, на якой было выбіта: *Люсіль Карлю, уроджаная Абан (1901—1928)* і нічога больш. Спачатку ён збіраўся даць лацінскі надпіс: *coniugi, amicae* (жонцы і другу), але палічыў гэта няскромным. Дабіраючыся да яе магілы, ён абыходзіў пышныя фамільныя склепы з брыдкімі помнікамі ў гатычным альбо егіпецкім стылі, крыклівымі сведкамі багацця якіх-небудзь сталёвых ці бакалейных магнатаў. Наколькі лепшай здавалася яму звычайная гладкая пліта, без аздабленняў, — апошні падарунак, выбраны ім з любоўю для сваёй жон-

кі! Апошні? Не, зусім не апошні. Ён прынёс сягоння хрызантэмы, палымяныя колеры якіх ёй так падабаліся калісьці. Быць не можа, каб яна ляжала пад гэтай плітой! Ён жа выразна чуе яе голас:

— Ты ізноў прыносиш мне кветкі... Як гэта міла, дарагі мой!

Ён успомніў, як не хацеў верыць, як адмаўляўся прызнаць, калі ўрач, нахіліўшыся над сэрцам Люсілі, сказаў: «Усё скончана». Як магла яна яго пакінуць? Гэта так не падобна на Люсіль, уважлівую, далікатную, якая ніколі не адчайвалася.

Ён паклаў хрызантэмы наўскасяк пад яе прозвішчам і стаяў перад магілай, глыбока задумаўшыся. Кожны тыдзень ён прымушаў сябе яшчэ раз прыгадаваць хвіліны былога шчасця: сватанне, шлюбнае падарожжа, доўгія ночы любові, цудоўную блізкасць, калі, седзячы за рабочым сталом, ён падымаў вочы і сустракаў яе таямнічую, спагадлівую ўсмішку; потым яны з хваляваннем чакалі нараджэння дзіцяці. Між імі была поўная згода ва ўсім: і як абсталяваць кватэру, і ў які тэатр пайсці, на якія спектаклі. Яна чытала яго думкі і наперад ведала, чаго ён хоча. І вось няма ні жонкі, ні сына.

— Бедная Люсіль! Твае апошнія словы былі, каб мяне супакоіць. І не дагаварыўшы фразы...

Усю зіму ён прыходзіў акуратна ў чацвер. Заўсёды прыносиў ёй розныя кветкі, стараючыся дагадзіць ёй мёртвай, як некалі дагаджаў жывой. На каляды ён успомніў, як па-дзіцячаму радавалася Люсіль маленькай ёлачцы ў агеньчыках і падарункам, раскладзеным пад зялёнымі галінкамі. Тады ён убраў яе магілу хвойнымі лапкамі, верасам і востралістам. Потым, тыдзень за тыднем, дні рабіліся даўжэйшымі, і ў продажы з'явіліся новыя кветкі.

Аднойчы ў сакавіку ён прынёс ёй букет фіялак і примул. Неба было сіняе, паветра цёплае, сонечныя

блікі клаліся на мрамур. Чамусьці яму стала прыемна, і ён адразу ж ушкінуў сябе за гэта.

Як заўсёды, ён увайшоў задуменны. «Ты любіла вясну. Кожны год у той дзень, калі ўжо можна было выйсці без паліто, прышпіліўшы да плацця жывую кветку, у цябе быў такі ўрачысты выгляд! Ты была, як багіня! І гэтага я ўжо ніколі не пабачу...» Міжвольна ён павярнуў галаву. Маладая жанчына, адзетая ў чорнае, ішла па дарожцы і спынілася метраў за дзесяць ад яго перад магілай. Яна прынесла кветкі і з любоўю паклала іх на камень, уклечыўшы на прыступку.

Яе твар быў часткова прыкрыты капелюшом. Эцпен чакаў моманту, калі яна паверне галаву. Нарэшце яна паднялася, і відаць было, што яна плакала. Сур'ёзная, з правільнымі рысамі твару. Чорныя валасы абрамлялі высокі лоб. Плашч і доўгая жакетка падкрэслівалі тонкі стан. Яна пайшла не аглядаючыся і, мінаючы магілы і помнікі, выбралася на цэнтральную алею. Калі крокі заціхлі, ён падышоў да таго каменя, перад якім на калянях стаяла жанчына, і прачытаў: *Антуан Канстан. 1891—1928*. Значыць, яна плакала не па сыне, не па бацьку, а па мужу. Потым падумаў: «А можа, каханак?» Але ў гэта не верылася.

У наступны чацвер, без усякіх намераў, проста так, ён з'явіўся дакладна а той жа гадзіне. Яна не прыйшла. Ён заставаўся доўга, нечага чакаў, і настрой у яго быў куды больш маркотны, чым звычайна. Яму стала шкада сябе. Жыццё пустое. Сяброў няма. Люсіль і ён трымаліся далей ад радні, не жадаючы, каб нехта трэці ўмешваўся ў іх інтымныя справы.

«Якая вялікая розніца, — разважаў ён, — паміж тымі нашымі вечарамі і цяперашняй маёй адзінотай! Як сумна абедаць наспех, без апетыту, потым садзіцца ў крэсла чытаць вячэрнія газеты, прымушаць сябе зацікавіцца якой-небудзь кнігай, лажыцца спаць і пакутаваць ад бяссонніцы».

Праца захапляла яго толькі тады, калі ў гэтым прымала ўдзел і жонка. Ён чытаў ёй усё, што пісаў, і ахвотна слухаў яе заўвагі, заўсёды трапныя і разумныя. Але прыходзіў час, і яны замыкаліся ў пакоі. Якой чароўнай была яна ў начным туалете, распусціўшы залацістыя валасы! Няўжо ён ніколі не будзе мець такога шчасця?

Ніколі, ніколі! Ён павінен навекі адмовіцца ад ласкі. Жаніцца яшчэ раз, заляцацца да другой жанчыны? Нават думка аб гэтым здавалася блюзнерскай. Як ён можа паўтарыць другой тыя самыя словы, якія шаптаў незабыўнай Люсілі? Хіба можна ўпускаць чужую жанчыну ў жыллё, поўнае ўспамінаў аб любай Люсілі? Мэбля была застаўлена яе партрэтамі. У шафах паранейшаму віселі яе плаці. Мадам Абан, яе мачыха, прыехаўшы на пахаванне з правінцыі, парала яму здаць усё ў прытулак для бедных.

— Так, так... А то як жа... Што вы будзеце з імі рабіць, галубок?.. Яны толькі смутку дабавяць.

Згадзіцца з такой прапановай ён палічыў злачынствам.

Паблізу пратупала нейкая бабуля. Яна трымала ў руках бляшанку з вадой і, мабыць, збіралася паліваць кветкі. Хмара праплыла перад сонцам. Эцьен здрыгнуўся, зірнуў апошні раз на шэрую мармуровую пліту і накіраваўся да выхаду. Але замест таго, каб выбрацца на цэнтральную алею, ён міжвольна павярнуў убок і прайшоў каля магілы Антуана Канстана. Там ляжаў букет свежых касачоў. Невядомая, відаць, прыходзіла надаўна, можа, нават сёння раніцай.

Два чацвяргі ён яе не бачыў. На трэці, з'явіўшыся, застаў яе каля магілы. У Эцьена склалася ўражанне, што яна зірнула тайком на прынесеныя ім кветкі. Гэта былі цюльпаны, чырвоныя і жоўтыя. «Нічога ў іх няма жалобнага, — падумаў ён. — Абсалютна... Але ты іх любіла. Ты казалася: трэба ажывіць, упрыгожыць пісь-

мовы стол... Ах!.. Я хацеў бы цябе ажывіць, твае цёплыя шчокі, твой чысты лоб!» Потым, у сваю чаргу, кінуўшы позірк на даму ў чорным, ён разгледзеў яе кветкі. Як і ён, яна выбрала на гэты раз яркія колеры, толькі не цюльпаны, а гваздзікі.

З таго часу ён бачыў яе кожны чацвер. Яна прыходзіла то раней за яго, то пазней, не мяняючы дня. «Вядома, я тут ні пры чым», — тлумачыў ён сабе. Аднак заўсёды чакаў яе прыходу з лёгкім хваляваннем. Кожны з іх вельмі старанна выбіраў кветкі і цяпер смялей разглядаў, а што ж прынёс сёння другі свайму блізкаму. Між імі пачалося як бы спаборніцтва: хто праявіць большую пашану да нябожчыка, бо якасць букетаў увесь час паляпшалася. У адзін і той жа дзень яны прынеслі першыя ружы, дама — пунсовыя, Эцьен — светлыя чайныя, потым запалалі гладыёлусы ў самых дзівосных спалучэннях.

Вяртаючыся дадому, ён чакаў, пакуль яна адыдзе далей, каб не было ўражання, што ён ходзіць за ёю следам і набіваецца на знаёмства. Яна гэтага яўна не жадала, бо крочыла шпарка, не аглядаючыся.

Аднойчы ў майскі дзень, калі Эцьен, ідучы да Люсілі, мінаў надмагільныя збудаванні багацеяў, ён пачуў сярдзіты голас і ўбачыў вядомага яму вартаўніка, які трымаў за руку тую самую бабулю, што праходзіла тут не раз, носячы ваду. Старая прабавала вырвацца. Вартаўнік клікаў у сведкі даму ў чорным, што стаяла паблізу, але, заўважыўшы Эцьена, звярнуўся да яго:

— Ага... Вас, месье, гэта таксама датычыцца.

Эцьен, з букетам у руках, падышоў да вартаўніка.

— Што тут такое?

— Ды вось гэтая жанчына крадзе кветкі, і я яе сёння злавіў... Так, так, мадам... Яна брала ў вас і ў вас таксама, месье... Я сачу за ёю некалькі тыдняў, нарэшце злодзей папаўся.

Маладая дама была ўзрушана.

— Адпусціце яе, — папрасіла яна. — Для мяне гэта не мае ніякага значэння. Кветкі павялі: я ж і прыйшла сюды, каб іх перамяніць.

— Павялі... але ж не ўсе, — сказаў вартаўнік. — Яна выбіраць умее, з кожнага букета выцягне што лепшае. Вы адно гляньце нумар сто сёмы, восьмая дзялянка, пабачыце яе гаспадарку. Там поўная шклянка ландышаў, і ўсё задарма, паверце. Адусюль напрыносіла.

— Што ж тут дрэннага? — прамовіла дама. — Яна ж імі не гандлюе.

— Чаму вы гэта робіце? — спытаў, разглядваючы бабулю, Эцъен, і тая апусціла вочы. Выгляд у яе быў даволі інтэлігентны.

— Чаму вы гэта робіце? — паўтарыў ён. — У вас няма грошай купіць кветак? Праўда?

Бабуля падняла галаву:

— Вядома, праўда... А вы як думалі?.. Думаеце, іншая прычына?.. Што б вы, скажам, рабілі, мадам, каб тут у вас была магіла сына... а ваш муж такі скнара, што шкадуе вам пучка фіялак, каліва ландышаў?.. А? Што б вы рабілі?

— Тое самае, што і вы, — смела падтрымала бабулю дама ў чорным.

— Яно так, — сказаў вартаўнік, — але існуюць правілы.

Ён зняў шапку і, адпусціўшы старую, растлумачыў Эцъену:

— Бачыце, месце... Вы, напэўна, служылі ў арміі?.. Правілы ёсць правілы. Я не горшы за іншых... але мой абавязак...

— Абы ніхто не скардзіўся, — заўважыў Эцъен. — Мадам і я прыходзім сюды ў чацвер і мяняем кветкі. А калі з таго, што мы прынеслі тыдзень таму назад, можна яшчэ нешта выбраць, тым лепш!

— Ну што ж, — згадзіўся вартаўнік, — калі вам добра, дык і ўсім добра...

І, павярнуўшыся да злашчаснай бабулі, прамовіў:
— Ідзіце, я вас не трымаю.

Эцьен даў старой трохкі грошай, дама ў чорным таксама нешта дала. Потым Эцьен пайшоў да магілы Люсілі, каб там, як заўсёды, марыць аб мінулым. Але, усхваляваны здарэннем, на гэты раз не мог сабрацца з думкамі. Дарагія вобразы, якія ён прабаваў уявіць, расплываліся і знікалі. Калі дама ў чорным выйшла на алею, ён рашуча дагнаў яе.

— Я вельмі вам удзячна, — сказала яна. — Як добра, што вы з'явіліся! У мужчыны больш аўтарытэту.

— Бедная жанчына! Мы з вамі разумеем, як, можа, ніхто, гэту яе натуральную патрэбу чым-небудзь дагадзіць, прынесці хоць маленькую ахвяру любімай істоце.

— Так, — сказала яна. — Гэта робіцца і для іх і для сябе.

— Каб захаваць іх жывымі ў душы.

Яна зірнула на яго са здзіўленнем і падзякай.

— Вы адчуваеце тое самае, што і я. Між іншым, я даўно заўважыла, з якім замілаваннем... выбіраеце вы кветкі. Вы вельмі любілі сваю жонку, месье Карлю?

— Вы ведаеце маё прозвішча!

— Нейк раз, калі вас не было, я пацікавілася глянуць і даведалася, што яна памерла ў дваццаць сем гадоў... Гэта жахліва.

— Жахліва! Яна была такая цудоўная... прыгожая, ласкавая, разумная...

— Гэтак жа і ў мяне. Я страціла мужа найлепшага ў свеце... Сапраўды, я не ведаю, ці была дзе жанчына, якую любілі б так пяшчотна, так уважліва ахоўвалі... Парой аж занадта... Антуан рабіў для мяне ўсё, і яго смерць — катастрофа, крушэнне маіх надзей.

— Памерці такім маладым! Даруйце, не буду таіцца, што... спачуваючы вам, я таксама прачытаў надпіс. Там было: 1891—1928... Як гэта здарылася?

— Аўтамабільная аварыя... Яго прынеслі да мяне без памяці вечарам... Раніцай я была такая шчаслівая... Яго збіраліся прызначыць начальнікам праўлення. А вечарам...

— Ён быў служачы?

— Не... Буйны завод хімічнай вытворчасці. У трыццаць сем гадоў ён трэцяя асоба на прадпрыемстве. І хутка стаў бы поўным гаспадаром.

— У вас ёсць дзеці?

— Няма. І гэтай уцехі няма.

Яны падышлі да галоўнай брамы. Старшы вартаўнік, кланяючыся ім, ухмыльнуўся.

— Бач ты іх! — сказаў ён свайму памочніку, калі тыя былі ўжо на вуліцы. — Справа наладжваецца... Як ты думаеш?

У наступны чацвер, нібы дамовіўшыся зараней, паля наведвання магіл яны вярталіся разам па той жа алеі. Эцён расказваў пра сваё жыццё. Ён старшы выкладчык у адным з парызскіх ліцэяў, пісьменнік. Яму прапанавалі кіраваць крытычным аддзелам у часопісе.

— Калі памерла мая жонка, я пачаў пісаць п'есу. Але ў мяне не хапае духу займацца драматургіяй.

— А трэба, — адазвалася дама. — Ваша жонка хацела б гэтага.

Ён ажывіўся:

— О! Бясспрэчна! Яна мяне натхняла: яна верыла, што тэатр — маё прызвание.

Мадам Канстан прызналася, што таксама любіць тэатр. Літаратуру вывучала грунтоўна: бакалаўр, і ёсць ужо кандыдацкая па-англійску.

— Выдатна, выдатна!.. А дзелавое асяроддзе вам не надакучыла?

— Не, пакуль быў жывы Антуан. Каб яму дагдзіць, я прымала абы-каго... Яно мне больш даспадобы сустракацца з паэтамі, крытыкамі, але толькі разам з ім...

Ён запытаў, ці бачыла яна на гэтым могільніку помнікі Сэнт-Бёву, Бадлеру. Яна яшчэ не бачыла, і ён узяўся яе праводзіць. Помнікі здаліся ёй брыдкімі.

— О не! — запярэчыў ён. — На кожным адбітак сваёй эпохі.

Прагулка зацягнулася. Яны з такім запалам абмяркоўвалі розныя пытанні, што не заўважылі, як нападзілі хмары і здалёку загрукатаў гром. Набліжалася навальніца. Каля брамы іх захапіў дождж.

— Я вазьму таксі, — сказала яна. — Тут на рагу стаянка.

— І я таксама. Гэта ўжо не лівень, а патап.

Яны пайшлі шпарка, потым, калі намокла адзежа, пабеглі. На стаянцы было ўсяго адно таксі.

— Сядайце хутчэй, — прамовіў ён.

— А вы?

— Я пачакаю. Скора пад'едзе другая машына.

— У такі час? Наўрад. Можна б я вас падвезла?

— Вам куды?

— Дадому. Праспект Моцарта.

— Якое супадзенне! Я жыву па суседству, вуліца Помп. Так што, дазвольце, я вас завязу.

Яны заспрачаліся, кожны хацеў услужыць другому. Нарэшце яна згадзілася і дала свой адрас. Сеўшы разам у машыну, яны адчулі няёмкасць, пасунуліся ў розныя бакі і доўга маўчалі. Яму прыпомніўся выпадак, калі аднойчы вечарам ён праводзіў пяшком знаёмую настаўніцу з ліцэя і Люсіль іх бачыла. Яна вельмі злавалася:

«Каб я вас не сустрэла, ты б мне прызнаўся?»

Ён адказаў: «Вядома. Ёй стала нядобра, і яна прычапілася. Я ж не мог яе пакінуць... Між іншым, яна на дваццаць гадоў старэйшая за цябе».

«Гэта нічога не даказвае. Яна яшчэ мае выгляд».

«Што б ты сказала зараз, — маўкліва запытаў ён у думках. — Мне здаецца, што гэта ты сядзіш каля мяне

і грудзі твае аблягае чорная кофточка... Брыдка! Со-
рамна!.. Такое адчуванне, нібы я ўваскрасаю!.. Ах, як
ты мне патрэбна!» — І ён уздыхнуў.

Дама зірнула на яго спагадліва і журботна:

— Вы няшчасны,— сказала яна.— Мы абое ня-
шчасныя.

— Вы адна жывяце?

— Адна... Ёсць яшчэ старая служанка Амелія. О!
Цудоўная жанчына! Яна ўзгадала майго мужа. Гас-
падыня ў доме... А вы?

— Таксама адзін. Раніцай прыходзіць работніца і
ў пяць гадзін канчае, пакінуўшы халодны абед.

Яму цяжка было гаварыць, хаваючы свае сапраўд-
ныя думкі і стрымліваючы пачуцці, абуджаныя яе
прысутнасцю. Выглянула сонца, і заблішчаў пазалотаю
Дом Інвалідаў.

— Якое хараство! — прашаптаў ён.— Мабыць,
вам, як і мне, балюча і крыўдна, што свет па-ранейша-
му прыгожы нават тады...

Яна яго падтрымала з запалам:

— Якраз гэта я і адчуваю.

Ён запытаў, ці кожны тыдзень яна прыязджае на
таксі.

— Так... у мяне ж кветкі. Калі быў жывы мой
муж, у нас была свая машына, але толькі ён адзін умеў
яе вадзіць.

— Я таксама бяру таксі, і па той жа прычыне...

Ён доўга не адважваўся, нарэшце прамовіў ціха і
асцярожна:

— Яно, можа... нарэшце... Гэта здасца вам дзіўным,
але ж у нас аднолькавы маршрут і той самы дзень... ці
не маглі б мы браць таксі адно на дваіх? Я б заязджаў
па вас.

— Вельмі далікатна з вашага боку... Але я не хачу,
каб Амелія... Бог ведае, што яна падумае, убачыўшы,
што я еду разам з вамі.

— А мы зробім наадварот. Таксі возьмеце вы каля свайго дома і заедзеце па мяне. Я вас буду чакаць.

— Гэта ўжо лепш. Але нябожчыкі... Ці згодзяцца яны, ці дазваляць нам?

— А чаму не? Мы ж гэта, каб выканаць наш агульны абавязак. Мы ж іх любім, шануем...

— Я падумаю. Ва ўсякім разе я не дазволю, каб вы плацілі за таксі.

— Ну, гэта можна ўладзіць. Мы падзелім выдаткі, калі нельга іначай.

— Пабачым,— сказала яна.— Вось я і прыехала. Яна скінула пальчатку і працягнула яму руку, белую, тонкую, з пярсцёнкам на пальцы.

У наступны чацвер яны прыйшлі на могілкі кожны са свайго боку, потым, не дамаўляючыся, сустрэліся на вуліцы, разам дайшлі да стаянкі і селі ў адно таксі. Па дарозе яна сказала: «Я абдумала вашу шчырую прапанову. Мне здаецца, яе можна прыняць. Яно сапраўды неразумна кожны раз плаціць за два таксі. І мне з вамі добра. Праз тыдзень я заеду па вас».

Гэта стала ў іх як абрад. Яна прыежджала на вуліцу Помп з кветкамі на каленях, ён стаяў на ганку з букетам у руцэ. Таксі спынялася, Эцъен садзіўся. Яны вырашылі не даязджаць да брамы могільніка, а выходзіць на рагу, дзе іх не маглі бачыць вартаўнікі. Яны ішлі паасобку, на пэўнай адлегласці, перад гэтым пазмоўніцку шапнуўшы адно аднаму «да скорога пабачэння».

Пасля некалькіх сумесных падарожжаў яны гаварылі ўжо аб усім. Спачатку тэмай для размовы былі кветкі. Абое любілі летнія, асабліва набор палявых — васількі са сцяблінкамі зялёнага аўса. Цяпер яны складалі букеты для сваіх нябожчыкаў, вядома, і, мабыць, крыху для саміх сябе.

Эцъен, які, займаючыся крытыкай, павінен быў многа чытаць, памагаў маладой жанчыне павышаць

адукацыю, даставаў і прыносіў ёй патрэбныя кнігі. Калі яна іх аддавала, ён дзівіўся дакладнасці яе тлумачэнняў. Яна была больш сур'ёзная, чым Люсіль. Але, злавіўшы ў сабе гэту думку, ён тут жа папракнуў сябе.

Па ўзаемнай згодзе яны ўсё лета заставаліся ў Парыжы, калі не лічыць кароткатэрміновых паездак да сваякоў у правінцыю. Гадавіна смерці Люсілі прыпадала на ліпень. Яго глыбока кранула, калі на жалобнай імшы ў касцёле ён убачыў у куточку ў апошнім радзе Габрыелу Канстан. Цяпер ён ужо ведаў імя дамы ў чорным.

— Мне не падабаецца гэта імя,— сказала яму Габрыела,— але ў нашай сям'і яно традыцыйнае.

У жніўні, калі стала асабліва гарача, яна змяніла колер на чорна-белы.

— Антуан не любіў бачыць мяне ў чорным,— растлумачыла яна, крыху саромеючыся.

Аднаго разу вечарам ён запрасіў яе паабедаць за горадам на вольным паветры.

— Антуан з прыемнасцю абедаў у Булонскім Лесе, там сапраўды цудоўна. Парыж, перамешаны з дрэвамі... Часта, вярнуўшыся з канторы, ён раптоўна прапапоўваў: «Слухай... Хадзем у Лес...» Слаўны быў муж!

— Гэта не вельмі цяжка з такой жанчынай, як вы.

— Чаму?

— А таму, што ў вас ёсць усё: прыгажосць, розум, лагодны характар.

— Не спяшайцеся з вывадамі. Вы мяне не знаеце. Беднаму Антуану я калісьці рабіла жудасныя сцэны.

— Няўжо? Нешта не магу вас уявіць у такой ролі.

Яна засмяялася, але, схамянуўшыся, зноў напусціла на сябе смутак.

— Так, так! Бедны Антуан... Ён быў надзвычай раўнівы... Упэўненая ў сваёй вернасці, часам я жартавала з агнём. Мой муж злаваўся; я гэтак жа не давала

спуску. Шкадую, што парой крыўдзіла яго... Але часта ён сам быў вінаваты.

Раптам, у парыве раскаяння, зірнула на Эцьена са страхам, спадзяваннем і любоўю.

— Божа мой, нашто я вам гэта гавару? Забудзьце... Гэты дзівосны вечар абуджае давер'е, нават рызыкаўнае... Мне так быў патрэбен, — прамовіла яна з адчаем, — гэтакі вечар, каб ён быў тут... са мною...

У цемнаце пацяклі слёзы. Яна адварнулася і выццрала вочы.

— Урэшце я маладая, зусім маладая, і жыццё маё скончана... Я самая няшчасная з жанчын.

Эцьен дакрануўся да яе рукі:

— Не, няпраўда, што для вас усё скончана... Жыццё не такое... Вясна вяртаецца... На кожную пару — свае кветкі... Аддавацца цалкам мінуламу — шкодна для здароўя і неразумна. Гэта значыць, пазбаўляць успаміны іх гуманістычнай сутнасці. Толькі так. Бо іх прызначэнне — падтрымліваць нас у жыцці, а не перашкаджаць нам, умацоўваць наш дух, а не расслабляць яго... Паколькі вы і я, мы абое, былі ў шлюбе шчаслівыя, мы ведаем добра, што гарманічны шлюб магчымы... Вы не верыце?

Яна не адымала рукі, глядзела на яго мокрымі ад слёз вачамі, нібы пыталася, потым заківала галавой:

— Не, я не веру... Сумна не тое, што адчуваеш сум, а тое, што можна і не сумаваць... Я дала слова быць вернай.

— Я таксама! — адказаў ён жорстка. — Вось таму і боль, што любім.

Афіцыянт запытаўся, што падаць на дэсерт. Яна заказала трускалкі з цукрам і перавяла размову на тэмы нейтральныя.

Назаўтра яна з'явілася, як заўсёды, каб разам ехаць на могількі. Усю дарогу ім было не па сабе. Шафёр папаўся зласлівы і гаваркі, увесь час бурчаў на прахо-

жых, на паліцыю, на пагоду. Паглыбленыя ў свой роздум, яны даўжэй, чым звычайна, затрымаліся каля магіл. Выйшаўшы з алеі, яны прайшлі каля кучы каменя — міма разбітых абеліскаў і пліт, дзе яшчэ можна было прачытаць: «Вечная па...», «Дарагой жон...» Габрыела спынілася.

— Гэта ўсё з тых участкаў, якія не даглядаюцца, — сказаў Эцъен. — Калі нябожчыка ніхто не наведвае на працягу пэўнай колькасці год і магіла разбураецца, яе ліквідуюць, каб ачысціць месца для іншых.

— Эцъен, — яна ўпершыню назвала яго па імені. — Як гэта сумна! Мёртвыя, у якіх нікога няма, якіх ніхто не шкадуе, паміраюць яшчэ раз.

Ён узяў яе за руку, і яна прытулілася да яго.

Калі яны вярталіся ў таксі, ён успомніў пра кнігу, якую абяцаў ёй даць, і прапанаваў зайсці да яго. За ўсё іх знаёмства яна толькі цяпер пабачыла яго кватэру. Усюды былі фатаграфіі Люсілі: на сценах, на этажэрцы, на пісьмовым сталі.

— Ці адчуваеце вы, што гэты мёртвы дом ажыў з вашым прыходам? — прамовіў Эцъен.

Яна здагадалася, што ён збіраецца прасіць яе стаць яго жонкай, і падумала, што ў пакоі, дзе яўна прысутнічае другая, гэта не зусім зручна.

— Што вы робіце сёння ўвечары? — запытала яна.

— Асаблівых планаў у мяне няма. Хочаце, паабедзем разам?

Яна кіўнула ў знак згоды, працягнула руку, якую ён пацалаваў, і ў момант знікла.

Застаўшыся адна, яна доўга блукала па вуліцы, ані не спяшалася дадому. Усхваляваная, шчаслівая, яна здівілася, што так прагна хапаецца за жыццё.

«Напэўна, — разважала яна, — Антуан не пажадаў бы, каб у мае гады я адмовілася ад кахання... Ён бы мне параіў выйсці замуж яшчэ раз... Я сама, калі б памерла...»

Усё гэта было правільна, але яна ўжо набыла пры-
вычку хадзіць у жалобе, і, пасля такога кароткага
ўдаўства, нялёгка было абвясціць сябрам і радні рашэн-
не цалкам процілеглае. Што скажа Амелія? Асудзіць,
не іначай. Але хіба можна ўвесь век жыць для другіх?
Шлюб павінен быць вельмі скромны, без ніякага шуму,
толькі самае неабходнае. Яна ўявіла сабе плацце, якое
надзене ў гэты ўрачысты дзень: шэрае, з белым адкры-
тым каўнерыкам і яшчэ трохкі белага ў поясе, каб
было прыгажэй.

анівэ быў гадоў на пяць-шэсць старэйшы за мяне,— пачаў Мафра,— але яго кар’ера была такая бліскучая, такая раптоўная, што я прывык лічыць яго хутчэй сваім апекуном, чым сябрам. Я яму за многае павінен дзякаваць. Стаўшы міністрам грамадскіх работ, ён узяў мяне ў сваю канцылярыю, а калі міністэрства распалася, цудоўна ўладкаваў у прэфектуру.

Вярнуўшыся да ўлады, Банівэ атрымаў партфель міністра калоній. Я займаў тады ў Парыжы ніштаватую пасаду і прасіў яго, каб мяне нікуды не пераводзіў. Адносіны паміж нашымі сем’ямі былі найлепшыя, і мы часта разам праводзілі адпачынак: то мы ў іх, то яны ў нас. Нэлі Банівэ мела гадоў пад сорок, прыгажосці не страціла і была ідэальнай жонкай міністра. Муж яе моцна любіў.

Я ўжо гадоў дзесяць, як быў жанаты, і жылі мы з Мадлен, вы гэта ведаеце, вельмі дружна.

Нейк у пачатку чэрвеня Банівэ запрасілі нас паабедаць у адным з рэстаранаў Булонскага Лесу. Нас было шэсць, вечар правялі мы весела, і пад поўнач ніхто не хацеў разыходзіцца. Банівэ, чалавек дасціпны і з гумарам, прапанаваў нам усім паехаць на кірмаш у Нэйі. Дарваўшыся да ўлады, ён любіць прыкідвацца каліфам Гарунам-аль-Рашыдам, гэтакім дабрадзеям, і слу-

хаць, як навокал шэпчуцца: «Гляньце, гляньце, Банівэ!»

Тры немаладыя пары, што ў дзіцячых гульнях сталіся аднавіць чары юнацтва, былі даволі сумным відовішчам. Мы выйгралі ў розных латарэях макароны, шклянныя караблікі, цукровых звяроў; мужчынская кампанія збівала ў ціры люлькі з круцёлак і яечныя шкарлупіны, што падскаквалі ў вадзяных фантанчыках. Потым мы дабраліся да адмысловай чыгункі, якая пасля аднаго-двух кругоў на вольным паветры хавалася ў штучным тунелі. Нэлі Банівэ прапанавала праехацца ў цягніку. Мадлен гэта забава не надта падабалася, ды і сядзенні здаліся бруднымі, але яна не хацела псаваць святочнага настрою, і мы купілі білеты. У мітусні пры пасадцы наша група раскалолася, і я апынуўся ў адным купэ з Нэлі Банівэ. Нас было двое, і нікога больш.

Цягнік-малютка шпарка мчаўся па крывой, і паварты былі разлічаны так, каб пасажыры навальваліся адзін на аднаго.

Мадам Банівэ пры першым штуршку ледзь не трапіла ў мае абдымкі. У гэты момант цягнік уляцеў у тунель, адразу стала цёмна, і я дзіву даюся, як гэта магло здарыцца за некалькі секунд. Наша цела не заўсёды падпарадкоўваецца розуму. Я ўвесь час адчуваў Нэлі ў сябе на каленях і лашчыў яе, як дваццацігадовы салдат лашчыць дзяўчыну, якую ён прывёў з сабой на кірмаш. Я шукаў яе губы, нічога не ўсведамляючы, яна не супраціўлялася, і, калі нарэшце пацалаваў яе, мы выехалі са змроку ў святло. Рэзка, як па камандзе, мы абое адсунуліся і, вытрашчыўшы вочы, аслупяnelя, пазіралі адно на аднаго.

Помніцца, я тады сіліўся разгадаць, што напісана ў яе на твары. Нэлі Банівэ прывяла ў парадак валасы, спакойна глянула на мяне і не сказала ні слова. Збянтэжанасць хутка развеялася. Цягнік ужо спыняўся

каля платформы, і праз хвіліну мы далучыліся да Банівэ, Мадлен і двух другіх нашых спадарожнікаў.

— Гэты кірмашовы атракцыён не для нашага ўзросту,— з нудотай заўважыў Банівэ,— ці не пара дадому?

Мадлен падтрымала яго, мы накіраваліся ў Порт-Мэйі, а ўжо адтуль хто куды. Цалуючы Нэлі руку на развітанне, я прабаваў зірнуць ёй у вочы. Яна весела размаўляла з Мадлен і адышла, так мне нічога і не намякнуўшы.

Заснуць я не мог. Гэта нечаканая прыгода парушыла роўную плынь майго жыцця. Я наогул не быў бабнікам, а тым больш пасля таго, як ажаніўся. Я любіў Мадлен ад усяго сэрца, і наша ўзаемнае давер'е было моцным і шчырым. Да Банівэ я адчуваў прыхільнасць і глыбокую ўдзячнасць. Але ўсё ж нейкі чорт мяне падбухторваў сустрэцца з Нэлі, каб хутчэй дазнацца, што азначаў яе позірк, пасля той фатальнай хвіліны. Здзіўленне? Гнеў? Вы ведаеце, якая фанабэрыя часам можа таіцца ў самым скромным мужчыне. Я ўявіў сабе працяглае, маўклівае пачуццё, якое раптам абудзілася, дзякуючы выпадку. Побач са мной на суседнім ложку мірна спала Мадлен.

На другі дзень я быў вельмі заняты і не было мне калі асабліва думаць аб учарашнім дзівосным здарэнні.

На трэці дзень мяне паклікалі да тэлефона.

— Вас пытаюць з міністэрства калоній,— пачуўся голас у трубцы.— Не адлучайцеся, з вамі будзе гаварыць міністр... Хвіліначку...

У мяне заныла сэрца. Ніколі Банівэ не званіў мне сам. Запрашэнні і адказы на іх звычайна паступалі ад нашых жонак. Ніякага сумнення, дадуць мне дыхту за кірмашовую прыгоду.

— Ало! — пачуўся раптам голас Банівэ...— А, гэта вы, Мафра?.. Вы маглі б з'явіцца зараз жа да мяне ў

кабінет?.. Так, тэрмінова... Я вам растлумачу асабіста... Добра, чакаю!

Я павесіў трубку... Значыць, Нэлі належала да коды тых агідных істот, што знарок спакушаюць мужчын (бо яна першая, даю вам слова, павалілася мне на колёнкі), а потым прыстаюць да мужа і скардзяцца: «Ведаеш, дарэмна ты так верыш Бернару... Ён табе зусім не друг...» У, ненавіснае племя!

Шукаючы таксі, каб адправіцца да Банівэ, я прабаваў угадаць, што мяне чакае. Дуэль? Я б згадзіўся ахвотна. Ва ўсякім разе гэта самы прасты выхад, але пасля вайны на дуэлях не б'юцца. Не, хутчэй за ўсё, Банівэ пачне мяне ўпікаць і дасць зразумець, што між намі ўсё скончана. Гэта быў бы канец не толькі важнай для мяне дружбы, але і ўсёй маёй кар'еры, як-ніяк, а Банівэ — чалавек магутны. Ёсць чуткі, што ён зойме пасаду прэм'ера.

І што тады сказаць Мадлен, як растлумачыць ёй гэты недарэчны разрыў?

Гэтыя думкі і розныя іншыя, яшчэ болей злавесныя, прыгняталі мяне па дарозе ў міністэрства. Я пачаў разумець тых няшчасных людзей, што ў цяжкім становішчы, не маючы мужнасці цярпець да канца, шукаюць збавення ў самагубстве.

Мне прыйшлося некаторы час пачакаць у прыёмнай сярод шматлікіх наведвальнікаў і сакратароў. Маё сэрца моцна калацілася. Каб супакоіцца, я пачаў разглядаць насценную фрэску: «Анаміты збіраюць ураджай». Нарэшце сакратар назваў маё імя. Я ўстаў. Перада мной былі дзверы ў кабінет міністра. Што мне рабіць? Даць яму выказацца? Ці папярэдзіць прыкрою сцэну шчырым прызнаннем і споведдзю?

Банівэ падняўся насустрач і паціснуў мне руку. Я быў збянтэжаны яго ласкавацю. А можа, ён усё ж такі здагадаўся, што здарэнне было выпадковае і ненаўмыснае?

— Перш за ўсё, — пачаў міністр, — прашу праба-чыць, што выклікаў вас так спешна, але зараз вы самі зразумеце, што рашэнне трэба прымаць неадкладна. Справа вось у чым... Нэлі і я ў наступным месяцы збіраемся ў доўгае падарожжа па Заходняй Афрыцы... Я — з інспекцыйнымі мэтамі, яна — як турыстка для новых уражанняў... Я возьму з сабой апроч служачых міністэрства таксама некалькі журналістаў, таму што пара нарэшце французам пазнаёміцца са сваімі ўладаннямі... Дагэтуль я не думаў гаварыць вам пра свой намер, паколькі вы не чыноўнік нашага міністэрства і не журналіст, апроч таго, у вас ёсць служба. Але ўчора ўвечары Нэлі сказала мне, што наша падарожжа амаль супадае з вашым водпускам і што ёй прыемней бавіць час з вамі і вашай жонкай, чым з нашымі афіцыйнымі кампаньёнамі, і што, яна спадзяецца, магчымасць пабачыць Афрыку на такіх выгадных умовах павінна спакусіць вас. Так што мяркуюце... Калі вы згодні, мы вас уключым у групу ўдзельнікаў... Толькі мне трэба ведаць гэта зараз жа, бо ў маёй канцылярый канчаюць складаць маршрут і спіскі.

Я падзякаваў і папрасіў даць мне некалькі гадзін, каб параіцца з жонкай. Спачатку я быў гатовы згадзіцца. Але, застаўшыся адзін, уявіў сабе ўсю непрыстойнасць і агіднасць гэтай напалову любоўнай інтрыжкі ды яшчэ пад пільным наглядом Мадлен і ў якасці госця Банівэ. Нэлі была прыгожая, але я сурова яе асуджаў.

Снедаючы дома, я расказаў жонцы аб нечаканай прапанове, утаіўшы, вядома, прычыны, якімі яна была выклікана. Я шукаў спосабу ветліва адмовіцца. Мадлен у момант прыдумала шэраг раней узятых абавязкаў, і мы не паехалі ў Афрыку.

Я ведаю, што з гэтага часу Нэлі Банівэ гаворыць пра мяне з іроніяй і нават з некаторай варожасцю. Наш друг Ламбер-Леклерк нейк раз пры ёй назваў мяне

магчымым кандыдатам на пасаду прэфекта дэпарта-
мента Сены. Яна зрабіла грымасу і са здзекам прамо-
віла:

— Мафра? Ды вы што! Ён вельмі мілы, але пазбаў-
лены ўсякай інцыятывы. Не ведае сам, чаго хоча.

— Нэлі гаворыць праўду,— пацвердзіў Банівэ.
І я не папаў у кандыдаты.

КАФЕДРАЛЬНЫ САБОР

18.. годзе нейкі студэнт спыніўся на вуліцы Сэнт-Анарэ перад вітрынай гандляра карцінамі. Там было выстаўлена палатно Эдуарда Манэ «Шартрскі кафедральны сабор». Манэ ў той час прызнавалі толькі некаторыя аматары. Але ў студэнта быў добры густ, і характэрна гэтай карціны яго глыбока ўразіла. Некалькі дзён ён хадзіў любавачца ёю. Нарэшце адважыўся ўвайсці ў магазін і запытаў цану.

— Так і быць,— сказаў гандляр,— яна тут вісіць даволі доўга. Уступлю яе вам за дзве тысячы франкаў.

У студэнта не знайшлося такой сумы, але ён быў не з бедных. Яго радня ў правінцыі мела дастатак. Адпраўляючы хлопца ў Парыж, адзін з яго дзядзькоў сказаў: «Маладому чалавеку хочацца пажыць. Калі будзе пільная патрэба, пішы». Ён папрасіў у гандляра тыдзень тэрміну, каб выкупіць карціну, і напісаў свайму дзядзьку.

У студэнта была каханка — асоба даволі вульгарная, недалёкага розуму, але вельмі прыгожая. Яна была замужам за чалавекам намнога старэйшым і нудзілася без пэўных заняткаў. Вечарам таго ж дня, калі студэнт даведаўся пра цану «Сабора», жанчына гэтая сказала яму:

— Заўтра з Тулона да мяне прыедзе ў госці мая

пансіёнская сяброўка. У майго мужа няма часу гуляць з намі. Я разлічваю на вас.

Назаўтра сяброўка сапраўды з'явілася і не адна, а прывяла з сабой яшчэ адну сяброўку. Студэнт быў вымушаны некалькі дзён вадзіць усіх трох і паказваць ім Парыж. Ён іх паіў, карміў, наймаў рамізніка, плаціў за білеты ў тэатр і хутка растраціў усё, што яму было прыслана на месяц. Ён пазычыў грошай у таварыша і зусім ужо засмуткаваў, як раптам прыйшло ад дзядзькі пісьмо, і ў ім дзве тысячы франкаў. Гэта быў ратунак. Ён расплаціўся з даўгамі і купіў сваёй каханцы падарунак. «Кафедральны сабор» быў прададзены калекцыянеру, які пазней завяшчаў свае карціны Луўру.

Мінула шмат гадоў. Студэнт стаў славутым пісьменнікам, пасівеў, пастарэў, захапляецца малюнкамі прыроды і характвам жанчын. Часта на вуліцы, выходзячы са сваёй кватэры, ён сустракае пажылую даму, якая жыве ў суседнім доме. Дама гэта — яго былая каханка. Твар яе заплыў тлушчам, прыгожыя вочы выцвілі, і пад імі вісяць мяшкі, на верхняй губе расце шэрая шчэць. Яна ідзе грузна, і ногі ў яе як налітыя воскам. Пісьменнік вітаецца, але праходзіць міма, бо ведае, што яна злая, і яму сорамна нават падумаць, што ён яе калісьці кахаў.

Часам ён заходзіць у Луўр і падымаецца ў залу, дзе красуецца «Кафедральны сабор», доўга глядзіць на яго і ўздыхае.

каробачцы паміж дзвюма шклянными пласцінкамі, абклеенымі з бакоў паперай, варушылася і працавала цэлае племя дробненькіх карычневых пачвар. Прадавец насыпаў мурашкам трохкі пяску, і яны пракапалі ў ім хады, адусюль накіраваныя ў адзін пункт. Там, у самым цэнтры, амаль нерухома сядзела крыху большая мурашка. Гэта была Каралева, і ўсе астатнія з пашанай кармілі яе.

— З імі няма ніякага клопату, — сказаў прадавец. — Даволі раз у месяц пакласці ім кроплю мёду ў гэтую дзірачку... Толькі адну кроплю... А мурашкі ўжо самі перанясуць яе і падзеляць.

— Усяго адну кроплю ў месяц? — здзівілася маладая жанчына. — Няўжо адной кроплі мёду хопіць гэтым істотам на цэлы месяц?

На ёй быў вялікі капялюш з белай саломкі і муслінавае плацце ў кветачкі, без рукавоў. Прадавец маркотна паглядзеў на яе.

— Адной кроплі хопіць, — паўтарыў ён.

— Цудоўна, цудоўна! — усклікнула ў захапленні маладая жанчына.

І купіла празрысты мурашнік.

* * *

— Друг мой, вы яшчэ не бачылі маіх мурашак?
Беленькая ручка з наманікюранымі пальчыкамі

трымала шкляную каробачку з жывымі істотамі. Мужчына, які сядзеў каля маладой жанчыны, любаваўся яе плячамі і зграбнай шыйкай.

— Як з вамі цікава, дарагая... Вы ўносіце ў жыццё навізну і разнастайнасць... Учора вечарам Бах... Сёння мурашкі...

— Вы толькі гляньце, мой дарагі! — сказала яна з дзіцячым запалам, які яму так падабаўся (і яна гэта ведала)... — Вы бачыце вунь тую вялізную мурашку? Гэта Каралева... Работніцы ёй прыслужваюць... Я іх сама кармлю... І паверце, дарагі, ім хапае адной кроплі мёду ў месяц... Ды гэта ж паэзія!..

* * *

Праз тыдзень і мужу яе і каханку надакучыў мурашнік. Маладая жанчына сунула яго за люстэрка на каміне. У канцы месяца яна забыла пакласці ў каробачку кроплю мёду. Мурашкі доўга паміралі ад голаду. Да самага канца яны хавалі трохкі мёду для Каралевы, і яна загінула апошняя.

прыемнасцю пайду з вамі сёння ўвечары, — сказала яна. — Такі цяжкі быў тыдзень! Столькі работы і адны расчараванні!.. Але вы тут, і на душы весялей... Слухайце... Давайце паглядзім цудоўны фільм...

— І не думайце цягнуць мяне ў кіно, — сказаў ён, нахмурыўшыся.

— Які жаль!.. Мне так хацелася пабачыць гэты фільм разам з вамі... Але нічога... Я ведаю на Манпарнасе куточак, дзе танцуюць цудоўныя марцініканцы...

— Ну, вось яшчэ! — сярдзіта запярэчыў ён. — Хоціць негрыцянскай музыкі, Ірэн! Я ёю сыты па горла.

— І што збіраецеся вы рабіць?

— Вы самі ведаеце... Паабедаць у ціхім рэстаранчыку, пагаварыць, прыйсці да вас, расцягнуцца на канапе і аддацца марам.

— Не, ні ў якім разе! — адмовілася яна ў сваю чаргу. — Не!.. Вы вялікі эгаіст, мой дарагі... Вы ў здзіўленні?.. Ды вам жа ніхто ніколі не казаў праўды... Ніхто... Вы прывыклі, каб жанчыны слухаліся вас, каб вашы жаданні былі для іх законам... Вы, як сучасны султан... Ваш гарэм адкрыты... Раскінуўся на дзесяць краін... Але гэта гарэм... Жанчыны — вашы рабыні... І тая, што належыць вам, асабліва... Калі вам хочацца ляжаць і марыць, яны павінны глядзець вам у рот. Калі вам хо-

чацца танцаваць, яны павінны быць нападгатове. Калі вы напісалі некалькі радкоў, яны павінны іх хваліць. Калі вам хочацца пазабаўляцца, яны павінны быць, як тая Шэхеразада... Не, мой дарагі, з мяне даволі! Няхай хоць адна жанчына не будзе нявольніцай вашых капрызаў!..

Яна спынілася і загаварыла мякчэйшым тонам:

— Як гэта сумна, Бернар!.. Я так радавалася, што вас бачу... Я спадзявалася, што мне з вамі будзе добра, а вы з'явіліся і думаеце толькі аб сабе... Пакіньце мяне... Прыходзьце тады, калі цвёрда засвоіце, што на свеце не толькі вы адзін...

* * *

Усю ноч Бернар не мог заснуць і, засмучаны, думаў. Ірэн мела рацыю. Ён быў агідны. Ён не толькі падмануў і кінуў Алісу — жанчыну мілую, верную і паслухмяную, ён нават карыстаўся ёю без любові. І што ў яго за натура? Адкуль гэта прага перамагчы і валодаць? Гэта няўвага да іншых? «На свеце не толькі вы адзін», — гучала як дакор. Прыпамінаючы мінулае, ён выразна ўявіў сваю цяжкую маладосць, недаступных жанчын. Было нешта ад рэваншу ў яго эгаізме, а нахабства развілося з баязлівасці. Дзе ж яны, высакародныя пацуці?

«Высакародны... — разважаў ён, — і слова нейкае пошлае! Трэба загартоўваць волю. У каханні — хто не ўмее ўзяць верх, таго растопчуць. Але ўсё ж часам так прыемна... уступіць, быць слабейшым, шукаць сваё шчасце ў шчасці другога».

Зрэдку, раздзеленыя ўсё даўжэйшымі інтэрваламі, вярталіся ў гараж запозненыя машыны.

«Шукаць сваё шчасце ў шчасці другога? А што ж? Хіба гэта немагчыма? Хто прымушае яго быць жорсткім? Хіба кожны чалавек не мае права ў любую хвілі-

ну перайначыць сваё жыццё? І, стаўшы іншым, хіба ён знойдзе сабе лепшага сябра, чым Ірэн? Ірэн... такая прывабная ў сваім адзіным выхадным плаці, у зацыраваных панчохах, у паношаным плашчыку... Ірэн, такая прогожая і такая бедная. І такая велікадушная ў сваёй беднасці. Колькі разоў ён бачыў, як яна памагала рускім студэнтам, бяднейшым за яе, ратавала іх ад галоднай смерці. Шэсць дзён у тыдзень яна працуе ў магазіне, а яе ж да Рэвалюцыі выхоўвалі, як прынцэсу. І ніколі не скардзіцца... Ірэн... І ён мог таргавацца з ёю за дробязь? Адмовіць ёй у мілых забавах? Сапсаваць ёй цэлы вечар?»

З грукатам, аж задрыжалі шыбы, прамчаўся апошні аўтобус. І болей ніякі шум не парушаў начной цішыні. Бернар усё яшчэ змагаўся з бяссонніцай. Раптам душа яго азарылася ў натхненні. Ён прыняў важнае рашэнне: прысвяціць сябе шчасцю Ірэн. Ён будзе ёй лепшым другом, ласкавым, пакорным. Так, пакорным. Гэта думка супакоіла нервы, і ён неўзабаве заснуў.

* * *

Назаўтра раніцай ён прачнуўся ў вясёлым настроі, ускочыў і пачаў адзявацца, напяваючы песню. Такого не было з ім з часоў юнацтва.

«Сёння ж вечарам пайду да Ірэн і папрашу прабачэння».

Калі ён завязваў гальштук, зазваніў тэлефон.

— Ало! — пачуўся мілагучны голас Ірэн. — Гэта вы, Бернар? Слухайце... Я не магла заснуць. Мяне грызла сумленне... Я вас учора моцна пакрыўдзіла!.. Даруйце мне... Сама не ведаю, як гэта я...

— Наадварот, гэта я, Ірэн, усю ноч даваў клятву, што перамянюся.

— Ніякіх перамен! Не рабіце глупства... Ах, Бернар, якраз за гэта і люблю я вас: за вашы капрызы,

упартасць, за характар распешчанага дзіцяці. Яно так прыемна быць з чалавекам, які патрабуе ахвяр... Я хацела вам толькі сказаць, што сёння ўвесь вечар вольная і не прапаную вам нічога канкрэтнага. Зараней згаджаюся на ўсё...

Бернар паклаў трубку, і на душы ў яго стала маркотна.

Даніэль са здзіўленнем зірнуў на сваю жонку. Рэдкая з'ява, каб яна прыходзіла да яго раніцай.

— Вы хочаце мне нешта сказаць? — запытаў ён.

— Даніэль, зрабіце мне, калі ласка, прыемнасць — схадзіце са мной сёння вечарам на канцэрт... Рубінштэйн іграе «Прэлюдыі» Шапэна, і я была б рада паслухаць іх разам з вамі. Вось ужо тры месяцы, як вы са мной вечарамі нікуды не ходзіце.

— Вось ужо тры месяцы, — незадаволена прамовіў Даніэль, — як вы мяне ні разу аб гэтым не прасілі.

— Я не прасіла, бо не хацела, каб мяне зняважылі, адмаўляючы. Я дала сабе слова, Даніэль, не навязвацца, чакаць, пакуль вы мяне самі паклічаце, але сёння Анна, для якой я ўзяла крэсла побач, пазваніла мне, што не можа, бо хворая. Вось ужо дзве гадзіны, як я шукаю, кім бы яе замяніць, і ўсё марны клопат... Вы ўяўляеце, як гэта сумна і брыдка прасядзеццэ увесь вечар адной каля пустога крэсла!

— Прапануй якому-небудзь мужчыне, — параіў Даніэль.

— Вы ж ведаеце, я паклялася з іншымі мужчынамі кампаніі не вадзіць. Вы мой першы і мой апошні.

— Што тыя клятвы! — нахмурыўся Даніэль.

Хвіліну падумаўшы, ён няўпэўнена прагаварыў:

— Яно, вядома, я хацеў бы зрабіць вам прыемнае, але ў мяне ёсць іншыя абавязкі. Паспрабую ад іх вызваліцца. Калі ўдасца, пайду з вамі на канцэрт.

— Ах, як добра, што вы згадзіліся!

— Ды не, я вам нічога канкрэтна не абяцаю, я толькі сказаў, што паспрабую, — прабурчаў Даніэль.

Ён выйшаў у кабінет і ўзяўся за тэлефон: «Габелен, 43-14». Гэта быў нумар Беатрысы дэ Сольж, якая ўжо некалькі тыдняў была яго каханкай. Ён заляцаўся да яе горача, з няспрытнасцю пераспелага мужчыны.

— Гэта вы? — прашаптаў Даніэль. — Скажыце, гэта цвёрда, што сёння вечарам вы са мной пойдзеце? Не адмовіцеся ў апошні момант, як пазаўчора?..

— Ой, які вы нудны! — пачулася з тэлефона. — У вас зусім няма такту. Пара ведаць, што мне падабаецца толькі тое, што я вырашаю ў апошні момант. Вы што, хочаце сапсаваць мне настрой?

— Прабачце, прабачце, — замітусіўся Даніэль. — Наадварот. Няўжо вы дагэтуль не пераканаліся, што вашы жаданні для мяне закон? Але на сённяшні вечар мне трэба ведаць вашы планы, бо я сам павінен даць адказ.

— Вы жудасны чалавек, — пачулася з тэлефона. — Адкуль я магу ўсё зараней ведаць!.. Вось што... Пазваніце мне праз гадзіну... Пастараюся прыняць нейкае рашэнне.

У сталовай, снедаючы разам з Даніэлем, жонка запытала ў яго: ці можа яна разлічваць напэўна. Ён адказаў не без гумару, што яшчэ не высветліў, не паспеў дамовіцца па тэлефоне.

У гэты самы час Беатрыса дэ Сольж званіла П'еру Прад'е, маладому дэпутату, якога яна сустрэла ў Жэ-неве і паспела пакахаць.

— Гэта вы, Прад'е? — запытала яна. — Ах, не, гэта вы, мадмуазэль Друэ?.. Мне б хацелася пагаварыць з панам Прад'е... Не, не, калі ён загадаў, каб яго не тры-

вожылі, у такім разе не трэба... Не, не, я разумею... Ён будзе злавацца... Я б толькі хацела ведаць, ці збіраецца ён са мной паехаць на вячэрні сеанс?.. Што?.. Збіраецца... Гэта ў яго запланавана... А вы ўпэўнены, што ён не пераменіць свайго намеру, як гэта было ўчора?.. Не ведаецца... Так, так... Натуральна... А зараз, канкрэтна, ён вам нічога не гаварыў?.. Дзякую, мадмуазэль Друэ... Да пабачэння...

Калі крыху пазней Даніэль пазваніў з кабінета, пакаёўка Беатрысы дэ Сольж яму растлумачыла, што мадам у засмучэнні і вельмі шкадуе, што вечарам не будзе мець часу, бо ёй трэба абавязкова прысутнічаць на сямейным абедзе.

Даніэль накіраваўся да сваёй жонкі — праверыць, ці дома яна. Жонка ляжала на канапе і чытала кнігу.

— Дарагая, — звярнуўся ён да яе, — я вельмі рад, што мне ўдалося нарэшце вызваліцца. Мы разам паслухаем канцэрт. Як гэта цудоўна!

— Які вы мілы, харошы! Мне так прыемна!

— І мне таксама.

Калі ён выйшаў, жонка надоўга паглыбілася ў шчаслівыя мары. Яна моцна ўпікнула сябе за нядобрыя думкі аб сваім мужу.

БЕДНАЯ МАМА

ертран Шміт прагля-
даў сваю пошту. Яго жонка Ізабела, стоячы побач, з ці-
кавасцю назірала, як мяняўся яго твар: рабіўся то
хмурным, то радасным, у залежнасці ад таго, што ён
у пісьмах вычытваў.

— Ага! — прамовіў ён. — Пісьмо з Пон-дэ-Лёра...
Нешта адтуль вельмі рэдка...

Ён адшукаў подпіс:

— Жэрмена Герэн?.. Ну так! Яна... Маці Дэнізы
Гальман... Чаго ж яна ад мяне хоча?

Мадам Герэн паведамыла аб смерці сваёй маці, ба-
ранесы Дакенвіль, Руан, вуліца Даміет, на васьмідзеся-
тым годзе жыцця: «Мне хацелася самой паведаміць
вам гэту сумную навіну, вам, другу маёй дарослай да-
чэшкі, які некалі ведаў і маю бедную маму. Я ўспамі-
наю той час, калі Дэніза вадзіла вас на вуліцу Даміет,
і маёй беднай маме было так прыемна слухаць, як вы
двое дружна шчабечаце. Дэніза цяпер цудоўная дзяў-
чына. Вы... Не збіраюся казаць кампліментаў, а толькі
спашлюся на тое, як высока цаніла вас мая бедная ма-
ма і не рабіла з гэтага сакрэта... Перада мной цяпер усё
спустошана. Больш як трыццаць гадоў я кожны ты-
дзень прыязджала ў Руан, каб яе пабачыць. Яна такая
старэнькая, але мела светлы розум і магла даць добрую
параду. Я, мабыць, не перанесла б свайго болю, каб не

падтрымка майго вернага Жоржа і не любоў маіх мілых дзетак... Калі выпадкова вам давядзецца быць у нашай Нарманды і вас не палохае балбатня пажылой жанчыны, заходзьце да мяне, калі ласка, і я вам пакажу некаторыя сувеніры, пакінутыя маёй беднай мамай...»

— Вы яе ведалі, гэтую баранесу Дакенвіль? — запытала Ізабела.

— Бадай-што не... Помню, нейк раз ці два ў Руане заходзіў туды з Дэнісай. Непрытульны, страшэнна запущаны дом...

— Тады чаму яе дачка вам піша, і ў такім сентыментальным тоне?

— Каб ёй паспачувалі. Яна адна з тых істот, што нават няшчасце выкарыстоўваюць для самарэкламы... І тым больш камічна, што пры жыцці яна гэту «бедную маму» адно што не біла, так люта з ёю абыходзілася.

— Чаму люта?

— Дакенвілі разарыліся; у мадам Герэн, якая, раз за разам, двойчы выходзіла замуж, было шмат грошай... Яна падкідвала сёе-тое сваёй маці, але скупа, толькі на пражыццё, і за гэтую сваю падачку крыўдзіла яе і зневажала, як хацела... Жахлівая рэч!..

Крыху падумаўшы, Бертран дадаў:

— І не толькі зневажала, а нахабна выкарыстоўвала ў сваіх інтарэсах.

— Як гэта?

— Даўняя гісторыя... Першы раз мадам Герэн выйшла замуж за нейкага беднага хлопца, па прозвішчу Герпэн, бацьку Дэнізы... Яна яго абдурвала спачатку з афіцэрам, потым з Герэнам, тады халасцяком... А каб спатканні не кідаліся ў вочы, трэба было напусціць туду... Бедная мама, выдрэсіраваная як мае быць, прыкрывала грахі сваёй дачушкі і, я амаль упэўнены, наладжвала любоўныя гульні ў сваім доме. Карацей кажучы, стала зводніцай.

— Жанчынам падабаецца зводзіць, разводзіць, — летуценна прамовіла Ізабела. — Не адна яна.

— Але ў баранесы Дакенвіль такое патуранне было ў характары. Яшчэ ў маладосці, яе празвалі «Падатлівыя ножкі»... Мой дзед, чалавек строгіх звычаяў, пляваўся, гаворачы аб ёй. Ну, гэта ўжо занадта. Проста яна была дурная, як бот.

— Але ж, Бертран, трэба напісаць нейкае слова спачування.

— Вы думаеце? І што мне сказаць?.. Мне гэтая смерць, як пазалеташні снег...

— Ну так, я разумею, але ж нельга адступаць ад формы.

Бертран уздыхнуў, сеў за стол і ўзяў лісток паперы:

«Шаноўная пані, — напісаў ён, — ваша пісьмо кранула мяне да глыбіні душы. Як гэта далікатна з вашага боку падумаць пра мяне ў вашым бязмежным горы і самой паведаміць аб гэтай сумнай падзеі! О так, я са смуткам успамінаю мае нячастыя візіты на вуліцу Даміет. Хараство навакольных мясцін, грацыёзная, зусім яшчэ юная жывасць вашай беднай мамы, яе дабрата да мяне, тады яшчэ дзіцяці, — усё гэта пакінула ў маёй памяці цудоўныя, незабыўныя вобразы. Я ведаю, як самаахвярна вы былі прывязаны да сваёй маці, і спадзяюся, што сардэчная прыхільнасць вашага мужа і дочак паможа вам ізноў прывыкнуць да жыцця. Калі мне давядзецца праязджаць цераз Пон-дэ-Лёр, абавязкова зайду да вас, і мы пагаворым аб нашым мінулым. Застаюся, шаноўная пані, з самымі пачцівымі і найлепшымі да вас пачуццямі...»

Ён працягнуў лісток Ізабеле:

— Чытайце. Па-мойму, гэта чысты здзек.

Ізабела шпарка прагледзела пісьмо і, вяртаючы яго Бертрану, сказала са здавальненнем і зусім сур'ёзна:

— Гэта якраз тое, што трэба.

ЗЯЛЁНЫ ПОЯС

ертран, — запытала Ізабела, — вы будзеце сёння ўвечары дома к чаю? Вы б мне зрабілі прыемнасць. Я чакаю гэту бедную Наталі, і мне адной цяжка яе прымаць. Між іншым, яна піша ў сваім лісце, што хацела б з вамі параіцца.

Я зірнуў у свой бланкет і з прыкрасцю адмахнуўся:

— Гэта парушае ўсе мае планы.

— Даруйце, што дакучаю, Бертран, але вы не ўяўляеце, як мяне пужае гэта сустрэча... Мы не бачылі Наталі з таго часу, як памёр яе муж, і тое, што з ёю здарылася, мне здаецца такім жахлівым, што я проста не разумею, як яна перажыла... Можна ашалець з гора... Сямейная драма, беднасць... Ці не замнога для адной маленькай істоты!.. Шчыра кажу, няма ў мяне належных слоў... Не ведаю, чым яе ўцешыць!..

— І я таксама... А вам не здаецца, што найлепшы сродак у такіх выпадках гаварыць як мага менш?.. Я думаю, што, убачыўшы вас, яна пачне плакаць... Вы гэтак жа будзеце плакаць... Абдыміце яе, далейшае падкажа інстынкт.

Праз хвіліну ён дадаў:

— Уяўляю, якая гэта будзе для вас пакута. Пастараюся ў гэты час быць каля вас.

Вечарам, за некалькі хвілін да вызначанага тэрміну, ён увайшоў у пакой Ізабелы.

— Ніяк не супакою нерваў, — сказала яна. — Прабавала чытаць, але ўсе мае думкі аб гэтай няшчаснай... Гляджу на дзверы, праз якія яна зараз увойдзе, падбіраю словы і тут жа іх губляю. Мне так нядобра!.. Сама не свая...

— Вазьміце сябе ў рукі. Ніколі не трэба зараней рыхтавацца да выключных абставін. Кідайцеся ў цяжкую размову, як спрактыкаваны плывец у халодную ваду, — так раіў Стэндаль... Чай згатаваны?

— Так, я прасіла Марыю, каб яна прынесла нам чай хвілін праз пяць пасля яе прыходу... Я спадзяюся, што з'яўленне чужога чалавека спыніць рыданне і слёзы і пасля лягчэй будзе гаварыць.

Бертран узяў кнігу, разгарнуў яе, потым, уздыхнуўшы, адклаў. Абое маўчалі. Кароткі, нясмелы званок парушыў цішыню. Ізабела паднялася.

— Гэта Наталі, — прашаптала яна.

— Сядзіце, не ўставайце, — прамовіў Бертран. Яна пачула звонкі голас у пярэдняй.

— О, як у вас тут цёпла! Я скіну паліто.

Дзверы адчыніліся. На парозе паказалася Наталі. Яе твар трошкі схуднеў, трошкі пабляднеў, але амаль не змяніўся — быў такі ж малады і прыгожы.

— Добры дзень, — радасна прывіталася яна. — О! Бертран!.. Які вы слаўны!.. Я ніяк не спадзявалася, што вы захочаце мяне пабачыць... Як у вас тут цёпленька, Ізабела!..

Калі праз гадзіну, праводзіўшы гасцю, Бертран вярнуўся, Ізабела сказала яму з абурэннем:

— Ніхто б не даў веры! Як вы лічыце, дарагі? Я ж дрыжала толькі ад адной думкі... А яна хоць бы слова аб сваім горы, аб сваім няшчасці...

— Хіба што туманныя намёкі, — пацвердзіў Бертран. — Часам уставіць нешта накшталт «у маім становішчы» і адразу ўбок. Нічога канкрэтнага. Дзіўлюся, нашто ёй спатрэбілася мая прысутнасць... Яна хацела

нейкай парады, вы казалі?.. Але ж яна ў мяне нічога не спытала.

— Я тут ні пры чым, Бертран. Яе просьбу я перадала правільна. Не магу апамятацца!.. Вам даводзілася бачыць такое? Развяла нудную балбатню пра рукавы з напускам... Гэта праўда, што вам такія рукавы падабаюцца? Знайшлі што хваліць!.. А я думала, што вы прыхільнік строгіх плаццяў.

— Ды я зусім не хваліў... Вы маўчалі... Трэба ж было нейк заняць час.

— Я двойчы прабавала напамніць ёй пра мужа, і кожны раз яна спыняла мяне раўнадушнай фразай і пачынала гаварыць аб сваім намеры паехаць у Грэцыю, зрабіць марскую прагулку ў асобнай каюце. Відаць, яна яго ніколі не кахала.

— Хто ведае? — прамовіў Бертран.

— А яе дзеці?.. Вы чулі, што яна сказала, калі я заўважыла, што дзеці будуць ёй уцехаў? «Вы так думаеце? — запытала яна. — Вы любіце дзяцей?.. А я — не... Заходжу ў дзіцячую. Калі яны гуляюць, то на мяне ніякай увагі... І мне тады робіцца сумна». Я не ведала, што адказаць... Затое пра вашу апошнюю кнігу яна гатова была гаварыць бясконца.

— А хіба гэта дрэнна? — заступіўся Бертран. — Відаць, яна яе з цікавасцю прачытала.

— Якраз гэтага я і не магу ёй дараваць... Як можна з цікавасцю чытаць кнігу, калі сэрца павінна разрывацца з распачы?.. І потым, нарэшце, гэты зялёны пояс!.. Вы звярнулі ўвагу?

— Звярнуў. Даволі прыгожа, між іншым, — палоска яркага колеру на чорным фоне.

— Прыгожа?.. Што вы, Бертран? Можа, і так, але ж гэта скандал!.. Як? Страціць такога выдатнага мужа пры такіх трагічных абставінах і праз тры месяцы парушыць жалобу!.. О! Я разумею, што вы не прывыклі надаваць значэння драбніцам... Я таксама... Але ўсё ж

трэба хоць трохкі захоўваць прыстойнасць... Ярка-зялёны пояс!.. Я вачэй не магла адарваць.

— Мілая Ізабела, — прамовіў Бертран, узяўшы яе за руку. — Што вы так сябе мучыце, перажываючы чужую бяду!..

— Яна не заслугоўвае спагады... Вы ўяўляеце, у яе нават быў апетыт! Я ёй шклянку чаю не адразу адважылася прапанаваць... А яна ела ўсё: пячэнне, торт. «Вашы бутэрброды з сырчыкам вельмі смачныя». Бацьце, ёй бутэрброды смачныя... Я разгубілася, не знайшла, што адказаць.

Бертран усміхнуўся:

— Хто б паверыў, дарагая, што сёння раніцай я застаў вас амаль у слязах і толькі што, чакаючы яе, вы дрыжалі ад страху!.. Мая думка правільная: ніколі не варта загадваць наперад... Мары і рэчаіснасць не супадаюць, і ў жыцці часта бывае куды прасцей, чым нам уяўляецца.

Праз некалькі дзён яны даведаліся, што Наталі памерла, прыняўшы тры цюбікі вераналу.

ва гады назад, калі я

цяжка хварэла, кожную ноч мне сніўся аднолькавы сон. Мне здавалася, што я гуляю ў сельскай мясцовасці, і перада мной здалёк вырысоўваўся белы дом, нізкі і доўгі, а вакол яго маладыя ліпы. Злева ад дома абсаджаны таполямі луг прыемна парушаў аднастайнасць малюнка, і верхавіны стромкіх таполяў калыхаліся над ліпамі.

У сне гэты белы дом прыцягваў мяне як магніт і я набліжалася да яго. Белы шлагбаум перагароджваў дарогу. Потым трэба было ісці па алеі, якая паступова і вельмі хораша закруглялася. Абапал алеі зелянелі дрэўцы, а пад імі безліч веснавых кветак: прымулы, барвенак і анемоны, якія адразу ж вялі, калі я іх зрывала. У канцы алеі — прагал і там белы дом, перад домам — шырокі газон, пастрыжаны па-англійску, амаль голы, усяго што усеяны, як макама, дробнымі фіялкамі.

Дом быў пабудаваны з белага каменю, дах — чарапічны. Невялічкі ганак, і там дзверы са светлага дубу са скульптурнай разьбой на панелях. Мне хацелася зайсці ў гэты дом, але ніхто не адклікаўся. Мяне гэта пужала, трывожыла, я званіла, я крычала і нарэшце прачыналася.

Такі быў мой сон, і ён паўтараўся некалькі месяцаў запар з такой дакладнасцю і падабенствам дэталей, што

я пачала думаць — ці не бачыла я калі-небудзь у дзяцінстве гэты парк і гэты асабняк. Аднак нічога не магла ўспомніць, і жаданне знайсці гэты дом, паглядзець на яго стала такім моцным, што аднаго разу ўлетку, калі я навучылася сама вадзіць малалітражку, вырашыла правесці канікулы на дарогах Францыі і знайсці дом, які бачыла ў сне.

Не буду расказваць вам аб сваім падарожжы. Я аб'ездзіла Нармандыю, Турэнь, Пуату і, вядома, нічога не знайшла. У кастрычніку я вярнулася ў Парыж, і ўсю зіму не выходзіў з маёй галавы белы дом. Гэтай вясной я аднавіла свае вандраванні на гэты раз па суседству з Парыжам. Аднойчы, калі я праязджала нізінай каля гарадка Ліль-Адан, у мяне раптам соладка заняла сэрца, я адчула тое радаснае хваляванне, што ахоплівае вас, калі пасля доўгай разлукі вы сустракаецеся з людзьмі ці мясцінамі вельмі дарагімі для вас.

Хоць я і ніколі не была тут, аднак, зірнуўшы направа, адразу пазнала пейзаж. Вяршыні таполяў падымаліся над ліпавым паркам. І праз кволае лісцейка малых ліп прасвечваў знаёмы мне асабняк. Я была ўпэўнена, што гэта іменна ён, той самы дом, які мне сніўся. Я ведала, што, метраў цераз сто, шашу перасякае вузкая дарога. Так яно і было. Я павярнула машыну і праз некалькі хвілін апынулася перад белым шлагбаумам.

Там пачыналася алея, па якой я так часта хадзіла.

Едучы ў засені дрэў, я любавалася стракатымі кілімамі знаёмых мне кветак — барвенак, прымулы, анемоны... Выбраўшыся на прагал, я ўбачыла зялёны газон і ганак з адмысловымі дзвярамі. Я выйшла з машыны, узбегла на ганак і пазваніла.

Больш за ўсё я баялася, што ніхто не адклікнецца, але амаль у тую ж хвіліну выйшаў слуга, заклапочаны стары чалавек у чорным пінжаку. Ubачыўшы мяне, ён страшэнна здзівіўся і доўга моўчкі мяне разглядваў.

— Можна мне звярнуцца да вас з просьбай не зусім звычайнай, — прамовіла я, крыху разгубіўшыся. — Я не ведаю гаспадароў гэтага дома, але палічыла б за шчасце, калі б яны мне дазволілі пабываць у іх.

— Асабняк здаецца ў наймы, мадам, — адказаў слуга са смуткам. — Мне даручана паказваць яго наведвальнікам.

— Здаецца ў наймы? Якая нечаканая ўдача!.. Ча-му ж гаспадары самі не жывуць у такім прыгожым доме?

— Гаспадары ў ім жылі, мадам. Яны яго пакінулі, бо ў маёнтку завялася здань.

— Здань? Ну, гэта мяне ані не турбуе. Вось не думала, што ёсць яшчэ ў Францыі куткі, дзе вераць у нячыстую сілу...

— Я б не паверыў, мадам, — прамовіў зусім сур'ёзна слуга, — каб гэтая здань, ад якой збеглі мае гаспадары, не намазоліла вочы мне самому... Тут у парку, начамаі...

— Выдумалі байку! — усміхнулася я.

— Байка, кажаце? — пакрыўдзіўся стары. — Каму-каму, а вам няма чаго смяяцца, мадам, бо гэтая здань — вы.

і зналі вы цудоўнага аўстрыйскага паэта Рызенталя? — запытаў ён.

— Я сустракаў яго толькі адзін раз, — адказаў я. — Мне помніцца, ён тады гаварыў пра Расію, нейк вельмі прыгожа сплятаючы наіўнае з таямнічым. Вакол яго расказаў нібы калыхаўся лёгкі туман, які надаваў апісаным ім персанажам контуры прыблізныя і формы, што выходзілі за мяжу чалавечага... Нават голас яго быў дзіўны і як бы прыкрыты адлегласцю... Так, сапраўды, бачыць яго мне давялося ўсяго адзін раз, і ўсё ж я палюбіў яго больш, чым многіх прывычных і блізкіх мне людзей... Хутка пасля гэтай кароткай сустрэчы я прачытаў паведамленне аб яго смерці. Сумна мне стала, але я не здзівіўся, бо выгляд у яго быў, як у жывога нябожчыка. Потым, даволі часта, вандруючы ў самых розных краінах, у Францыі, у Германіі, у Італіі, усюды я знаходзіў сяброў Рызенталя: то мужчыну, то жанчыну, якім ён напоўніў сэнсам жыццё, прасвятліў розум і якія, дзякуючы яму, мелі больш далікатнасці і чуласці, чым іншыя чалавечыя істоты.

— Я вельмі рад, што мы аднолькавай думкі, — прамовіў ён, — бо я таксама быў другам Рызенталя. Як і вы, я з ім бачыўся толькі гадзіну, але забыць яго ўжо не мог. Гады тры таму назад, праязджаючы праз маю мясцовасць, ён мяне ўспомніў, прыслаў пісьмо і спыніў-

ся ў мяне на адзін дзень. Пачыналася восень, і было халаднавата. Я жыву каля падножжа высокіх гор. Рызенталь, чалавек зябкі і кволы, быў адзеты па-летняму і адчуваў сябе дрэнна без цёплай вопраткі. «Ці не маглі б вы,— сказаў ён, усміхнуўшыся,— мне пазычыць паліто?» А вы бачыце, што я намнога таўсцей і ростам вышэйшы за нашага друга. Я пайшоў шукаць сваю карычневую палярыну, у якой звычайна выходзіў узімку на паляванне. Рызенталь, усцешаны, паказаў мне, што можа з галавой укруціцца ў пышныя падвойныя складкі матэрыі, і, накінуўшы на сябе палярыну, доўга прагульваўся разам са мной пад кронамі дрэў.

Мой дом, сад, асенняе, чуць пажоўклае лісце, высокія горы навокал — днём, а ўвечары — камін, у якім зырка палалі сухія дровы, так яму спадабаліся, што ён вырашыў застацца ў мяне яшчэ на адзін дзень. Уночы ён разаслаў палярыну на сваім ложку, а назаўтра раніцай апрануў яе як рабочы халат. Вечарам ён сказаў мне, што яму не хочацца выязджаць адсюль, а я, са свайго боку, нічога так не жадаў, як затрымаць пры сабе як мага даўжэй гэтага арыгінальнага і мілага чалавека. Вось так, дзень за днём, мінула два тыдні, а ён усё гасцяваў у мяне, не разлучаючыся з палярынай. Нарэшце Рызенталь паехаў, пакінуўшы мне на памяць паэму, напісаную ў гэтыя дні. Праз некалькі месяцаў я даведаўся, што ён памёр.

Пасля яго смерці, на другі год, таксама ранняй вясенню да мяне з'явіўся новы госць — французскі пісьменнік, празрысты, адшліфаваны стыль якога мне вельмі падабаецца. Асабіста мы з ім тады былі яшчэ мала знаёмыя. Ён гэтак жа спыніўся ў маім гарадку толькі на адзін дзень, спяшаючыся па нейкіх справах у Вену. За ядою гутарка ў нас не клеілася, ішла вельмі туга. Мне ўжо здавалася, што сяброўства, на якое я разлічваў, не мае пад сабой грунту, рассыпаецца, як пясок, што людзі мы розныя, і з жалем рабіў вывад, што так

і дзвядзецца нам расстацца, не абмяняўшыся словам шчырым і значным. Паснедаўшы, мы выйшлі на прагулку ў крануты восенню сад. Госць пачаў скардзіцца на сырасць, і я прынёс яму палярыну Рызенталя.

І тут здарылася дзіўнае. Накінуўшы на плечы гэтую адзежыну, ён зрабіўся адразу нейкім іншым, не такім, як быў. Яго лагічныя развагі, праўдзівыя і горкія, раптам страцілі рэзкасць, памякчэлі, напоўніліся ціхай журботай. У ім абудзілася давер'е, і размова наша набыла характар інтымны, нагадваючы споведзь дзвюх блізкіх душ. Калі надышоў вечар, дружба між намі ўмацавалася канчаткова. І, як некалі Рызенталь, мой асенні госць, завітаўшы на дзень, правёў у мяне цэлых два тыдні.

Вы ўяўляеце, што, пасля гэтага, карычневая палярына стала для мяне як бы рэліквіяй, якой я прыпісаў, не надта верачы, вядома, таямнічую ўласцівасць тварыць дабро.

Тою ж зімой я закахаўся ў дзяўчыну рэдкай красы, родам з Вены, Ингеборг фон Дзітрых. Яна належала да збяднелай дваранскай фаміліі, сама сабе зарабляла на жыццё, працуючы ў выдавецтве. Я хацеў ажаніцца з ёю, прабаваў пасватацца, але яна, як большасць маладых дзяўчат, узгадаваных пасля вайны, трымала сябе з падкрэсленай незалежнасцю і, не адмаўляючыся ад знаёмства са мною, гаварыла, што сама думка звязаць сябе шлюбам ёй агідная. Мне было балюча бачыць гэту яе самастойнасць у вялікім горадзе, дзе не раз да яе чапляліся людзі без сораму і сумлення. Так прайшло некалькі цяжкіх месяцаў.

Вясной Ингеборг згадзілася наведаць мой дом у Вінервальдзе. У першы ж вечар, пасля абеду, мы выйшлі ў сад, і я ёй сказаў: «Калі ласка, зрабіце мне прыемнасць... Дазвольце, замест вашага манто, накінуць вам на плечы маю палярыну... Вы не сентыментальная, я знаю... Гэта жаданне можа паказацца вам недарэч-

ным... Але што вам значыць?.. Вы ж у мяне ніколі не былі; калі ласка, апраніце, прашу вас».

Яна пасмяялася з мяне і, жартуючы, з чароўнай грацыяй дала згоду.

Ён перастаў расказваць, бо ў вячэрнім змроку ў глыбіні алеі выплыла зграбная постаць у карычневай палярыне і накіравалася да нас.

— Дазвольце вас пазнаёміць з маёй жонкай, — прамовіў ён.

ПАСЛЯ КАНІКУЛ

ашына мчалася на вакзал, і малому Алену было весела. Ён ніколі не выязджаў з дому, і думка, што цяпер ён будзе жыць у гарах, паступіўшы ў школу-інтэрнат, яму падабалася. Таварышы сказалі яму, што там працуюць менш, чым у ліцэі. Ален бачыў дырэктара, калі той прыязджаў у Парыж, і знайшоў, што ён добры, памяркоўны.

— Ведаеш, тата, ён мне сказаў, што зімой пасля абе-ду заняткаў у іх няма і вучні бегаюць на лыжах альбо катаюцца на каньках.

— Спадзяюся, ты возьмешся і за латынь, — уздыхнуў пан Шміт, — нельга адставаць.

На пероне, убачыўшы паравоз і новыя бліскучыя вагоны, Ален ад радасці заспяваў. Ён ганарыўся сваім гарнітурам бэжавага колеру, скураным чамаданчыкам, цёмнымі шарсцянымі пальчаткамі, а больш за ўсё тым, што адпраўляецца ў падарожжа адзін разам з бацькам.

— А што мы, тата, рабіць будзем у цягніку?

— Я з сабой узяў работу, малыш... Ну, а ты? Калі хочаш, я куплю табе ілюстраваны часопіс... Кнігі пры табе няма?

— Няма, але гэта нічога... Я пагуляю ў калідоры...

Ён знік і хутка вярнуўся, вельмі ўсхваляваны:

— Тата! Тут ёсць мне таварыш!.. Жан-Луі Дзюжарык... Цераз тры купэ... з мамай.

— Што? Едзе вучыцца?

— Ага, але не ў тую школу, куды я, а ў нейкую манастырскую.

— Шкада, што не да пана Бензо, вас было б там двое французаў. Ну, але зрэдку вы зможаце пабачыцца... А пакуль што ідзі да яго, гуляйце разам і не дурейце.

Бертран Шміт любіў дзяцей, але не цяпеў, каб яны адрывалі яго ад работы. Ален, заўважыўшы, што бацька паглыбіўся ў сваё, каб не замінаць яму, паспешна выйшаў. Цягнік набіраў хуткасць. Пан Шміт час ад часу кідаў безуважны позірк на двух хлапчукоў, якія хадзілі паводдаль у калідоры. Кожнаму з іх было гадоў па дванаццаць. За вокнамі праносіліся ўзгоркі, рэчкі і безупынна мільгалі тэлеграфныя слупы. Праз гадзіну Ален вярнуўся, маркотны і ўзрушаны:

— Тата, ты ведаеш, што мне сказаў Жан-Луі? Што яго вельмі крыўдзяць у школе. Што старэйшыя вучні злыя... Адбіраюць у яго ўсё — кнігі, цукеркі — і, калі ён не даецца, б'юць яго кулакамі, прыціскаюць да сцяны і душаць.

— А чаму ён не абараняецца?

— Бо ён сярод іх адзін француз, адзін... Ён так прасіў, каб мама не пасылала яго ў манастырскую школу, а пакінула дома, у Парыжы, але яна не хоча, бо выйшла замуж другі раз за палкоўніка Кірыліна, рускага, у якога страшэнна закахалася... і Жан-Луі ў доме лішні.

Шміт са здзіўленнем зірнуў на сына:

— Хто табе гэта раскажаў?

— Жан-Луі.

— Жан-Луі не павінен гаварыць пра сваіх бацькоў такім тонам.

— Якім тонам, тата? Ён мне сказаў, што вельмі любіць сваю маму, што яна таксама яго любіла і, калі яго тата памёр, даглядала яго вельмі добра... Але ж цяпер яна закахалася.

— Не ўжывай слоў, якіх не разумееш... Хто такая? Што за мадам Дзюжарык?

— Што ты, тата! Яна цяпер не мадам Дзюжарык, а мадам Кірыліна. Яна вельмі прыгожая... Хочаш, я цябе праводжу ў яе купэ? Гэта блізка.

— Ну добра, добра, малыш.

— Як ты думаеш, тата, калі ў пана Бензо ёсць старэйшыя вучні, яны будуць мяне біць?

— А ты дай ім здачы. Наколькі я ведаю, пан Бензо чалавек энергічны і ўмее трымаць дысцыпліну ў сваёй школе... Ідзі да свайго сябра, гуляйце.

У Дзіжоне Шміт выйшаў на перон і ўбачыў свайго сына з таварышам. Жан-Луі быў худзенькі зграбны хлопчык з вялікімі вачамі, сумнымі і глыбокімі.

— Тата, пазнаёмся. Гэта Жан-Луі.

Бертран Шміт паспрабаваў даць яму некалькі парад:

— Калі старэйшыя цябе не ўзлюбілі, не ўцякай ад іх, а старайся пасябраваць... Не думаю, што яны такія ўжо нягоднікі.

— Хто? Гэтыя дзецюкі? — прамовіў Жан-Луі. — Яны нападаюць на мяне, як звяры... Калі што скажаш не па-іхняму, б'юць і гоняць прэч...

Паравоз даў гудка, і Ален прыбег у вагон да бацькі.

— Ты ведаеш, тата, што мне гаварыў Жан-Луі на пероне, калі ты падышоў да нас? Ён гаварыў: «Які я няшчасны! Чым ехаць у гэту праклятую бурсу, лепш кінуцца пад цягнік. Але ў мяне не хапае смеласці... Ален, зрабі мне паслугу, штурхні мяне пад колы, а мая спадчына няхай застанецца табе». Ведаеш, у яго пасля смерці бацькі ёсць спадчына, багатая... Але я не згадзіўся.

— Я думаю... Твой гэты прыяцель, відаць, крыху чокнуты...

— Няпраўда, ён зусім не чокнуты. Ведаеш, тата, ён кажа, што, каб яго мама ўяўляла сабе, як яму там кеп-

ска жывецца, вечныя бойкі са старэйшымі, як ён плача ўночы, лежачы ў ложку, яна б не адважылася зноў пасылаць яго ў такую школу.

— Праводзь мяне да гэтай дамы.

Мадам Кірыліна была жанчына красы надзвычайнай. Ціхім, мілагучным голасам яна выказала некалькі цікавых, крыху журботных думак наконт дзяцінства. Бертран як сеў, так і застаўся.

Увайшоў праваднік, узяў чатыры білеты і запрасіў пасажыраў к сталу. Яны снедалі разам. Дзеці моўчкі слухалі, як бацькі ўспаміналі назвы розных кніг, пералічвалі імёны кампазітараў... Хлопчыкі адчувалі сябе забытымі. Часам Жан-Луі паглядаў на Алена, і яго вочы, здавалася, гаварылі: «Бачыш, вось яна якая...» Падняўшыся з-за стала, Бертран машынальна зайшоў у купэ мадам Кірылінай, а дзеці выскачылі гуляць у калідор.

— У нашых сыноў шмат агульнага, — прамовіла яна. — Спадзяюся, што ім можна будзе там пабачыцца.

Ён хвіліну вагаўся.

— Даруйце, — сказаў ён, — што ўмешваюся не ў сваю справу, але дзяціная шчырасць не тоіць сакрэтаў... Я выпадкова даведаўся, і мой абавязак... Вы, мабыць, не ўсведамляеце, які настрой у вашага сына... Ён прызнаўся майму... Даруйце, я не знаходжу слоў... Дзіця, вядома...

Мадам Кірыліна была ашаломлена. За акном вагона пачалі вырысоўвацца горы, замест камяніц пайшлі драўляныя хаткі, замест дубоў — кашлатыя елкі, у люстраныя рэчкі ўліваліся шумныя патокі.

— Божа мой! — прашаптала яна. — Гэта жахліва... Беднае дзіця... Я адчувала, што ён не любіць гэтай школы, але думала, што ён лянуецца, не хоча вучыцца... А самае галоўнае, рэўнасць... Ён ненавідзіць майго мужа, і без усякай прычыны, бо што я магу зрабіць адна ў доме? Нават і яму будзе потым моцная апора.

— Безумоўна,— сказаў Бертран.— Але ж ён яшчэ малы... Не разумее.

Яе вочы напоўніліся слязамі.

— Што ж мне рабіць? — забедавала яна.— Вы лічыце, што я павінна адвезці яго назад у Парыж, не пакідаць там? Мой муж разгневаецца... Ён кажа, што я надта пешчў Жана-Луі, а яго трэба загартоўваць... Памойму, думка слушная. Жан-Луі — хлопчык вельмі ўражлівы, выдумляе абы-што... Пасля нашага шлюбу лічыць, што ён — ахвяра... Гэта няпраўда, няпраўда, але калі дзіця ўваб'е сабе нешта ў галаву...

Мадам Кірыліна з сынам выйшлі на дзве-тры станцыі раней. Ален глядзеў у акно і доўга маўчаў.

— Тата,— сказаў ён нарэшце,— калі старэйшыя вучні будуць мяне біць і я прышлю табе тэлеграму, ты прыедзеш, забярэш мяне, праўда?

ДОБРЫ ВЕЧАР, ДАРАГАЯ

ы куды, Антуан? —

запытала мужа Франсуаза Кеснэ.

— Пайду на пошту. Здам заказное і выведу пагуляць Маўглі... Дождж перастаў. Хмары над Ментонай распаўзліся. Бярэцца на пагоду.

— Доўга не баўся. Я запрасіла на абед Сабіну Ламбер-Леклерк з мужам... Ну так, я прачытала ў «Эклерэры», што яны прыехалі ў Ніццу на некалькі дзён. Вось я і напісала Сабіне...

— Ах, Франсуаза! Навошта?.. Палітыка, якую праводзіць яе муж, мне агідная, і сама Сабіна...

— Не бурчы, Антуан... Ты ж не скажаш, што Сабіна табе не падабаецца!.. Да таго як мы пажаніліся, яе лічылі тваёй нявестай...

— Вось іменна... І яна мне ніколі не даруе, што я аддаў перавагу табе. А потым я гадоў пятнаццаць яе не бачыў; цяпер яна, мабыць, дзябёлая матрона...

— І зусім яна не матрона, — адказала Франсуаза. — Сабіна толькі на тры гады старэй за мяне. І ва ўсякім разе шкадаваць позна ўжо... Сабіна і яе муж будуць тут а восьмай гадзіне.

— Ты хоць бы параілася са мной... Чаму ты так зрабіла?.. Ты ж ведаеш, што мне гэта непрыемна.

— Шчаслівай прагулкі! — весела пажадала яна і выскачыла з пакоя.

Гэта сутычка з жонкай сапсавала Антуану настрой. Яе звычайны манеўр — ухіляцца ад спрэчак. Ідучы па дарожцы над морам сярод пахілых вуглаватых сосен, ён разважаў:

— Разбэсцілася Франсуаза... Проста нельга цярпець... І добра ж ведае, што я не жадаю сустракацца з гэтай парай. Пра свой намер мне ні слова... Усё часцей і часцей яна ўжывае тактыку гатовага факта... І навошта было запрашаць Сабіну Ламбер-Леклерк? Відаць, ёй нудна са мной і дзецямі... Але каму захацелася пасяліцца тут, у гэтай глушы? Хто мяне прымусіў пакінуць Пон-дэ-Лёр, свае справы, сваіх блізкіх і ў маладзья гады супроць сваёй волі зашыцца ў гэтым кутку?..

Калі ён пачынаў успамінаць асабістыя крыўды, ім канца не было. Аднак Антуан моцна любіў сваю жонку; ён быў перапоўнены пачуццямі і любіў яе, я сказаў бы, эстэтычна. Мог цэлы вечар нястомна любавацца яе зграбным носам, яе светлымі вясёлымі вачамі, тонкімі рысамі твару. Але як яна часам умела яго даводзіць! Выбраць мэблю, плацце, кветкі, — на гэта Франсуаза была мастак. Што датычыцца людзей, тут у яе не хапала такту. Антуану было вельмі балюча, калі яна зневажала каго-небудзь з яго сяброў. Ён адчуваў і сваю адказнасць і сваё бяссілле. Потым доўга асыпаў яе папрокамі, яна моршчылася, але не звяртала асаблівай увагі, ведаючы, што вечарам каханне возьме верх і ёй будзе ўсё даравана. Потым ён прызнаў яе такой, як яна ёсць. А гадоў праз дзесяць пасля жаніцьбы пераканаўся, што яна ўжо не зменіцца.

— Маўглі, сюды!..

Ён зайшоў на пошту. Па дарозе назад яго думкі аб Франсуазе сталі яшчэ болей змрочнымі. Хоць бы яна была верная. У гэтым ён не сумняваўся, аднак яе кацтва і нават неасцярожнасць надта ўжо кідаліся ў вочы. А ці быў бы ён шчаслівейшы з Сабінай Ламбер-

Леклерк? Ён увяіў сабе сад у Пон-дэ-Лёры, дзе яго, ма-
ладага хлопца, прымала Сабіна. Увесь горад сцвяр-
джаў, што яны жаніх і нявеста, і самі яны, нічога аб
гэтым не гаварыўшы, былі ўпэўнены, што пажэняцца.

«У Сабіны быў агнявы тэмперамент»,— падумаў ён,
успомніўшы, як некалі на танцах яна тулілася да яго.

Яна была першай дзяўчынай, з якой ён трымаўся
смела, мабыць, таму, што адчуваў узаемнасць. Яна бы-
ла жаданай і любай. Потым з'явілася Франсуаза, і та-
ды ўсе іншыя дзяўчаты перасталі для яго існаваць...
Цяпер ён прывязаны да Франсуазы. Дзесяць гадоў ся-
мейнага жыцця. Трое дзяцей. Канец мелодыям вясны.

Сустрэўшы яе ў гасцінай, прыгожую, свежую, у мус-
лінавым плацці ў яркія кветкі, ён забыў пра свой гнеў.
Гэта яна, Франсуаза, стварыла іх дом, іх сад, якімі так
захапляюцца госці. Гэта яна, Франсуаза, угаварыла
яго кінуць завод і выехаць з Пон-дэ-Лёра незадоўга да
эканамічнага крызісу. Так што, калі ўсё па справядлі-
васці ўзважыць, то яна прынесла яму болей шчасця,
чым гора.

— Мішлін і Бако абедаюць з намі? — запытаў ён.

Ён гэтага хацеў. Прысутнасць дзяцей развеяла б ня-
ёмкасць сустрэчы з чужымі людзьмі.

— Не,— адказала яна.— Дзеці лішнія. Будзе пры-
стойней, калі нас сядзе чацвёрта... Ідзі папраў гальштук,
Антуан.

«Прыстойнасць» — вось яшчэ слова, якога ён цяр-
пец не мог. «Што ж тут прыстойнага? — разважаў Ан-
туан Кеснэ, завязваючы гальштук перад люстэркам.—
Сабіна пачне да ўсяго прыдзірацца, Франсуаза будзе
какетнічаць з Ламбер-Леклеркам, міністр пыхліва вы-
маўляць свае догмы, а я сам, нікому не патрэбны, буду
сядзець паміж імі, як сыч».

— Прыстойнасць!..

Пад'ехаў аўтамабіль. Рэзка прытарможання колы
заскрыгталі на гравійцы. Антуан і Франсуаза Кеснэ

прыціхлі з выглядам нядбайнай дзелавітасці. Праз хвіліну Ламбер-Леклеркі увайшлі ў дом. У Сабіны былі чорныя, крыху кучаравыя валасы, гладкія плечы і прыгожыя вочы. Яе муж страшэнна аблысеў, тры валаскі тырчалі на яго чэрапе, як бар'еры на іпадроме. Відаць было, што ён не ў гуморы. Мабыць, гэты званы абед для яго быў, як костка ў горле.

— Добры вечар, дарагая, — прамовіла Франсуаза, абдымаючы Сабіну. — Добры вечар, пан міністр...

— Ах, не, дарагая! — адазвалася Сабіна, — ты не называй майго мужа «міністрам», называй яго проста — Альфрэд, а мяне — Сабіна. Добры вечар, Антуан...

Вечар быў такі цёплы, такі празрысты, што Франсуаза загадала падаць каву на тэрасе. Гаворка за абедам не клеілася. Жанчынам рабілася нудна. Антуан, незадаволены сабой, ні на кога не зважаючы, упарта спрачаўся з Ламбер-Леклеркам, а той, лепш інфармаваны, разбіваў яго па ўсіх пунктах.

— Вы аптыміст, бо ў вашых руках улада, — наступаў Антуан. — А ў сапраўднасці становішча Францыі трагічнае...

— Што вы, галубчык!.. Не, не... Пытанне фінансаў ніколі не бывае трагічным. Бюджэт Францыі мае дэфіцыт ужо шэсць стагоддзяў, і гэта вельмі добра. Час ад часу трэба працэджваць капіталы, аблапошваць ранце... Іначай тупік... Уявіце сабе мільёны ў банку пры складаных працэнтах з часоў кардынала Рышэлье...

— А як жа англійскі бюджэт!.. Пазітыўны баланс... — грымеў Антуан. — Ёсць нават лішкі... І ад гэтага англічанам, наколькі я ведаю, горш не жывецца.

— Галубчык мой, — тлумачыў Ламбер-Леклерк, — я ніяк не разумею празмернай запальчывасці, з якой французы параўноўваюць дзве краіны з неаднолькавай

гісторыяй, рознымі звычаямі і рознымі патрэбамі... Калі б Францыя пажадала мець збалансаваны бюджэт, мы б яго далі заўтра... Але яна яго не хоча... Альбо, калі вас больш задавальняе такая формула, яна яго не асабліва хоча, беручы пад увагу спосабы дасягнення гэтай мэты... Падрыхтоўка бюджэту — пытанне не фінансавое, а палітычнае... Скажыце мне, з якой большасцю вы мяркуеце кіраваць, і я вам скажу, які бюджэт вы можаце скласці... Апарат міністэрства фінансаў з гатоўнасцю падрыхтуе вам бюджэт сацыялістычны, бюджэт радыкальны, бюджэт рэакцыйны... Патрэбен толькі загад!.. Усё гэта прасцей простага, і сумнявацца можа толькі прафан.

— Вось яно як!.. Прасцей простага! І вы б асмеліліся сказаць такое вашым выбаршчыкам!

Франсуаза адразу здагадалася па ледзь улоўных адзнаках, па раптоўнай жорсткасці позірку мужа, што ў ім закіпае гнеў. Яна ўмяшалася:

— Антуан, ты павінен пайсці з Сабінай да манастыра, паказаць ёй віды...

— А мы ўсе чацвёрка пойдзем.

— Не, не,— запярэчыла Сабіна. — Франсуаза прапануе разумна... Трэба аддзяліць мужоў ад жонак... Весялей будзе.

Яна паднялася. Антуан быў вымушаны суправаджаць яе, люта глянуўшы на Франсуазу. Тая і вокам не павяла, быццам не заўважыла.

«Здарылася тое, чаго я найбольш баяўся,— думаў ён.— Вытурылі мяне на добрыя паўгадзіны аднаго з гэтай жанчынай... Яна, напэўна, скарыстае момант і будзе патрабаваць ад мяне тлумачэння, якога чакае ўжо дзесяць год... Забаўна!.. Уліп, называецца... І няўжо Франсуазе хочацца, каб гэты міністр, надзьмуты, як індук, пусціўся да яе ў залёты?»

— Як цудоўна пахне! Што гэта? — запытала Сабіна Ламбер-Леклерк.

— Гэта цытрусавыя. Альтанка, дзе мы былі, абсаджана апельсінамі, лімонамі, гліцыніямі і ружамі... Але нашы ружы здзічэлі, прыйдзецца зноў іх прышчапляць... Калі ласка, уніз па гэтай дарожцы...

— А вы самі не здзічэлі тут, Антуан, адзінокі, забыты?

— Я?.. Я заўсёды быў дзікуном... Вы што-небудзь бачыце ў цемры? З абодвух бакоў гэтага абкладзенага кафлямі басейна — зараснікі цынерарый... Прынцып планіроўкі саду — супрацьпаставіць колерам цёмным — фіялетаваму, сіняму — ярка-жоўтыя сонечныя плямы... Ва ўсякім разе такой была задума Франсуазы... Тут на схіле ёй захацелася стварыць некранутыя нетры — жаўтазель, масцікавае дрэва, папараць, царская карона...

— Мне прыемна пабыць з вамі адной, Антуан... Я шчыра люблю вашу жонку, але ж мы былі вялікімі сябрамі перад тым, як вы з ёю сустрэліся... Вы яшчэ не забылі?

На ўсякі выпадак ён пайшоў павольней, каб не быць да яе надта блізка.

— Як можна, Сабіна!.. Вядома, успамінаю... Не, ідзіце прама, ніякага павароту, зараз будзе масток... Вось і манастыр... Што за кветкі паміж пліт? А гэта браткі, звычайныя браткі...

— А вы помніце баль у клубе, мой першы баль?.. Вы мяне прывезлі дадому ў машыне вашага дзеда... Мае бацькі ўжо спалі; мы разам увайшлі ў маленькую гасціную, і вы, не сказаўшы ні слова, абхапілі мяне, і мы, шчаслівыя, закружыліся ў танцы.

— У той вечар я, здаецца, вас пацалаваў?

— Здаецца!.. Мы цалаваліся цэлую гадзіну!.. Гэта было так прыемна!.. Вы былі маім героем.

— Падмануў я вас, ашукаў!..

— Наадварот, у пачатку вайны вы былі такім майце маладцом!.. Вы мне так падабаліся!.. Я помніла ўсе вашы

ўзнагароды. Я і цяпер іх помню, магу вам назваць... Потым, калі вас паранілі на фронце і, папраўляючыся, вы абручыліся з Франсуазай Паскаль-Бушэ, шчыра прызнаюся, удар быў цяжкі. Што ж тут дзіўнага!.. Я вамі так захаплялася! Калі я ўгледзела, што вы жэніцеся з дзяўчынай, якую я добра ведала, якая была маёй школьнай сяброўкай у Сэн-Жане, з дзяўчынай прыгожанькай, але крыху дурнаватай (прабачце мне, Антуан), я здзівілася, я засмуцілася... І не толькі я — увесь горад...

— Але чаму?.. Франсуаза і я — мы людзі аднаго кола, добра падабраная пара... Палюбуйцеся, Сабіна: гэта сцяна, усыпаная агнямі — скала Манака... Не нахіляйцеся!.. Тэраса крутая і над самым морам... Асцярожна, Сабіна!..

Міжвольна ён прытрымаў яе за талію.

У тое ж імгненне яна павярнулася і гораца пацалавала яго ў губы.

— Тым горш, Антуан... Я тады страшэнна раўнавала... Як цяжка не сустракацца з чалавекам, якога любіш!.. А помніце, як мы цалаваліся, гуляючы ў тэніс?.. О! Вас гэта шакіруе!.. Пазнаю характар Кеснэ. Я ўпэўнена, што вы былі верным мужам...

— Самым верным... Ні разу не саграшыў...

— За дзесяць гадоў? Бедны Антуан!.. І вы былі шчаслівы?

— Вельмі шчаслівы.

— Тады ўсё к лепшаму, даражэнькі Антуан... А толькі цікава тое, што выгляд ваш зусім не сведчыць аб шчасці.

— З чаго вы ўзялі?

— Сама не знаю... Нейкая ёсць у вас узбуджанасць, раздражнёнасць, ад незанятасці ці што... І ўсё ж, Антуан, вы той самы Кеснэ з Пон-дэ-Лёра, чалавек энергічны, гаспадар... І вы жывяце тут, далёка ад прывычнай справы, ад вашых сяброў... Я добра ведаю, што вы

ўсё падпарадкавалі густам вашай жонкі. Але не можа быць, каб вы не шкадавалі аб гэтым?

— Магчыма, спачатку, калі выехаў, і сумаваў крыху. Але я знайшоў сабе тут іншае поле дзейнасці. Я заўсёды захапляўся гісторыяй... Я працую... Апублікаваў некалькі кніг, якія мелі пэўны поспех.

— «Пэўны поспех»? Яны мелі надзвычайны поспех, Антуан, гэта — выдатныя кнігі... Асабліва ваш «Людо-вік Адзінаццаты»...

— Вы іх чыталі?

— Каб я ды не чытала! Мо сто разоў... Спачатку таму, што, як і вы, люблю гісторыю... А потым шукала ў іх вас. Я ніколі не была раўнадушной да вас, Антуан... Вы — цудоўны пісьменнік... Не, не, я не перабольшваю. Мне было нават прыкра, калі за абедам Франсуаза не прамовіла ні слова пра творчы бок вашага жыцця... Разы два мой муж прабаваў загаварыць аб вашых кнігах, Франсуаза яго спыніла. Па-мойму, яна павінна ганарыцца вашымі кнігамі...

— А чым тут асабліва ганарыцца?.. Яно то праўда, што яна не цікавіцца маімі работамі гэтага кірунку. Яна больш чытае раманы. Затое ў сваёй галіне сапраўдны мастак: умее трапна выбраць гарнітур, навесці парадак у садзе... Уявіце сабе, тут кожная кветачка, кожны кусцік, дагледжаны ёю асабіста... З таго часу як крызіс закрануў Пон-дэ-Лёр і нашы прыбыткі на многа ўпалі, Франсуаза ўсё робіць сама.

— «Франсуаза ўсё робіць! У Франсуазы выключны густ!» І што смяшней за ўсё, ён у гэта верыць!.. Ах, які вы непераборлівы чалавек, Антуан! Я ж ведала Франсуазу дзяўчынкай... Тады ў яе не было ніякага густу... альбо не, была прагнасць да розных цацак, бляшак, аздоб... Нешта манернае, штучнае... Гэта вы яе выхавалі, прывучылі да хараства ліній строгіх, натуральных, да парадку... І што самае галоўнае, гэта вы далі ёй сродкі, каб яна магла жыць, не абмяжоўваючы

сябе... Яе вячэрняе плацце — прыгожае, якраз па фігуры, але не забывайце, мілы мой, што гэта плацце ад Скіпарэлі... А там лёгка праявіць густ.

— Вы памыляецеся, Сабіна... Гэта плацце Франсуаза пашыла сама разам са служанкай.

— Дзівя што! Хто вам дасць веры! Даражэнькі Антуан, не раскажвайце падобных баек жанчыне... Ёсць тэхнічныя тонкасці — розныя вытачкі, складкі... Апроч таго, атэлье Скіпарэлі ахоўвае свае сакрэты: спалучэнне залацістых гузікаў са стракатым барвенкам могуць вынайсці толькі там... Але гэта не мае значэння...

— На жаль, гэта мае большае значэнне, чым вы думаеце... Я вам сказаў, прыбыткі нашы зусім не тыя, што былі раней... Далёка не тыя! Пон-дэ-Лёр не дае мне нічога, і Бернар піша, што гэты спад можа цягнуцца некалькі год... Ну, кнігі мае разыходзяцца нядрэнна... Я надрукаваў некалькі артыкулаў... Але гэтага мала, каб бедная Франсуаза магла заказваць плацці ў модных атэлье.

— Тады гэта цуд, даражэнькі Антуан... Цуд, недаступны розуму... З пашанай схіляю галаву... Між іншым, я заўсёды адчувала прыхільнасць да Франсуазы... Толькі ніяк не магла зразумець, чаму яе людзі не любяць.

— А хіба яе не любяць людзі?

— Ненавідзяць... Вы што, не ведалі? Мяне страшэнна здзівіла, што і ў Ніццы яе асуджаюць гэтак жа, як і ў Пон-дэ-Лёры.

— За што ж яе асуджаюць?

— О! Усё тое самае. Эгаістка... З мужчынамі — катетка, з жанчынамі — хітруля. За крывадушнасць... Нарэшце, адсутнасць такту... Я яе заўсёды абараняла. Яшчэ школьніцай, калі мы жылі разам у інтэрнаце Сэн-Жана, я казала: Франсуаза Паскаль-Бушэ куды лепшая, чым здаецца на выгляд... Непрыемны голас і фальшывы тон, вось што ў ёй абурае...

— Вы знаходзіце, што ў яе непрыемны голас?

— Антуан!.. Вядома, пражыўшы дзесяць гадоў сумесна, вушы прывыкаюць... Зрэшты, гэта не яе віна, і я не папракаю... Але што цяжэй за ўсё дараваць, дык гэта тое, што, падхапіўшы сабе такога мужа, як вы, яна...

— Што яна?

— Ды так, нічога...

— Вы не маеце права, Сабіна, пачынаць фразу з намёкам і абрываць яе. Ці не шагнулі вам вашы інфарматыры, што ў Франсуазы былі палюбоўнікі?

— Вы сур'ёзна пытаеце, Антуан?

— Зусім сур'ёзна, магу вас запэўніць...

— Вы ведаеце добра, мой мілы, што гэтак гавораць пра ўсякую прыгожую жанчыну... Хто яго знае?.. Бывае дым і без агню... Франсуаза неасцярожная. Прыпамінаю, што ў Пон-дэ-Лёры сцвярджалі нават, што яна кахала вашага брата.

— Бертрана?

— Ну так, Бертрана.

— Чыстае ідыётства... Бертран увасабленне сумленнасці.

— Я ім гэта сто разоў паўтарала... Франсуаза і не здагадваецца, што я самы шчыры яе абаронца... А што там за матылькі беленькія мільгаюць у месячным святле?

— Гэта павой.

— Цудоўна! Евангельскія ліліі даліны, ці ж няпраўда?

— Я б гэтага не сказаў... А ці не пара нам вярнуцца?.. Мабыць, нас чакаюць...

— Куды вы так спяшаецеся, Антуан?.. Я б ахвотна правяла з вамі ўсю ноч у гэтым садзе.

— Я, здаецца, азяб.

— Дайце мне вашу руку... О, ды яна як лёд!.. Дазвольце, я прыкрыю вас лёгенька сваім плашчом?..

І мы б маглі гэтак жыць, сэрца к сэрцу, увесь век... Вы аб гэтым не шкадуеце, Антуан?

— Што я магу вам сказаць, Сабіна?.. А вы? Вы шчаслівая?

— Вельмі шчаслівая... Гэтак жа, як і вы, даражэнькі Антуан, гэта значыць, з адчаем у сэрцы... Гэта сцежка вядзе ўгору, праўда?.. Ад вас мне няма чаго таіць... Я доўгі час сабе жадала смерці... Цяпер яно лепш... Я супакоілася... Вы таксама.

— Якая вы здагадлівая, Сабіна!

— Не забывайце, што я вас калісьці любіла, Антуан... Гэта абвастрае зрок... Падтрымайце мяне, калі ласка... Гэты пад'ём даволі круты... Скажыце мне, Антуан, калі вы нарэшце агледзеліся? Калі вы ўбачылі Франсуазу такой, як яна ёсць? Бо як жаніліся, вы былі сам не свой, яна вам свет завязала.

— Баюся вам прарэчыць, Сабіна, але нязгоды між намі і цяпер няма... Зразумейце мяне правільна... Я і сёння адчуваю вялікую прыхільнасць да Франсуазы... «Прыхільнасць» — слова смешнае, слабае, — я люблю Франсуазу... Але, як вы толькі што трапна казалі, першыя два гады пасля нашага шлюбу, я быў сам не свой ад пачуццяў, каханне наша было моцным, непарушным і, маю ўсе падставы сцвярджаць, узаемным.

— Вось як!..

— Што «вось як»?.. О не, Сабіна, вы заходзіце надта далёка... Але вам не ўдасца знішчыць маіх успамінаў... Франсуаза дала мне такія доказы кахання, што сляпы і той бы пераканаўся. Яна жыла для мяне, а я — для яе... Удваіх мы былі шчаслівыя і не шукалі нікога... Вы мне не верыце?.. Але я кажу праўду, Сабіна... Я кажу тое, што ведаю... Я быў з ёю... а вы не былі.

— Бедны мой друг, я з ёю была раней за вас... Я знаю вашу жонку з дзяцінства. Яе сястра Элен і яна вучыліся разам са мной... Помню, як Франсуаза, з ра-

кеткай у руцэ, стаяла на двары Сэн-Жана і гаварыла нам, Элен і мне: «Я павінна выйсці замуж за старэйшага Кеснэ, і я выйду за яго абавязкова».

— Гэтага не можа быць, Сабіна. Сям'я Паскаль-Бушэ і мая радня ніколі не былі ў дружбе; Франсуаза мяне не ведала. Я пазнаёміўся з ёю выпадкова ў 1917 годзе, калі прыехаў у водпуск на папраўку.

— Выпадкова?.. Ну вось... Вы і ў гэта паверылі. Але ж мне Элен усё дакладна растлумачыла. Справа ў тым, што, калі пачалася вайна, пан Паскаль-Бушэ, яе бацька, дайшоў да галечы. Гуляка быў і калекцыі збіраў, а гэта дарагі занятак. Дочкі празвалі яго пашой, і ён гэтага заслугоўваў. Гнаўся за раскошай. Рэстаўрацыя замка Фларэ яго канчаткова даканала... «Дочанькі мае,— сказаў ён Элен і Франсуазе,— тут у нашай акрузе толькі два шлюбы могуць выратаваць нас: адзін з дэ Тыянжам, другі з Кеснэ». Спрытныя дочанькі злавілі і таго і другога.

— Хто вам расказаў гэту гісторыю?

— Самі сёстры. Хто ж яшчэ?..

— І вы мяне не папярэдзілі?

— Не магла ж я выдаць сяброўку... І потым я не хацела перашкаджаць... Гэта быў яе адзіны шанс. Таму што Франсуазу ні ў Луўе, ні ў Пон-дэ-Лёры ніхто, апроч такога наіўнага донкіхота, як вы, не ўзяў бы замуж. Нармандскія сем'і не любяць банкрутаў.

— Але ж пан Паскаль-Бушэ ніколі не быў банкрутам...

— Гэта праўда, але чаму?.. У часе вайны яго падтрымліваў урад, дзякуючы яго другому зяцю Марысу дэ Тыянжу, які быў дэпутатам... Пасля вайны, вы гэта лепш за мяне ведаеце, вашаму цесцю быў вымушаны памагаць ваш дзед. А на гэта ён якраз і разлічваў... А!.. Ізноў гэты цудоўны водар... Мы набліжаемся да тэрасы... Пачакайце хвілінку, Антуан,— я задыхаюся.

— Вы многа гаварылі падымаючыся.

— Пакладзіце мне на сэрца руку... Чуеце, як б'еца ў грудзях, ледзь не выскачыць... Вазьміце... Вось мая хустачка... Вытрыце губы, Антуан... Жанчыны — жудасныя істоты, адразу ж заўважаць чырвоны след... Не, сваю хустачку схавайце, а то яна вас выдасць... Каб вы былі больш спрактыкаваным мужам, вы б гэта ведалі даўным-даўно... І вось што... Абмахніце левае плячо, там, мабыць, засталася трэшкі пудры... Так, добра... Цяпер мы можам выйсці на святло.

Праз некалькі хвілін госці паехалі. Жанчыны пажадалі адна адной здароўя і развіталіся, як родныя сёстры.

НАРАДЖЭННЕ МАЙСТРА

астак П'ер Душ якраз канчаў нацюрморт — кветкі ў аптэчным слоіку і баклажаны на талерцы, — калі ў майстэрню ўвайшоў пісьменнік Поль-Эміль Глез. Некалькі хвілін Глез глядзеў, як працуе яго друг, потым рашуча сказаў:

— Не!

Мастак перастаў падпраўляць баклажан і ў здзіўленні падняў галаву.

— Не, — паўтарыў Глез. — Не! Так ты ніколі не будзеш мець поспеху. Ёсць у цябе майстэрства, ёсць у цябе талент, і чалавек ты сумленны. Але твой жывапіс, галубчык, занадта просты, нават банальны. Ён не крычыць, не лезе ў вочы. У Салоне, дзе пяць тысяч палотнаў, твае карціны не прыцягнуць увагі сонных развак... Не, П'ер Душ, поспеху мець ты не будзеш. А шкада.

— Але чаму? — уздыхнуў чэсны мастак. — Я маю тое, што бачу. Стараюся выявіць тое, што адчуваю.

— Справа не ў гэтым, мой бедны друг. У цябе ёсць жонка, галубчык, жонка і трое дзяцей. Кожнаму з іх трэба па тры тысячы калорый у дзень. А карцін куды больш, чым пакупнікоў, і дурняў куды больш, чым знаўцаў. То якім жа спосабам, П'ер Душ, ты мяркуеш выбіцца з натоўпу нікому не вядомых няўдачнікаў?

— Працай, — адказаў мастак, — і шчырасцю.

— Гэта несур'ёзна. Ёсць толькі адзін спосаб разбудзіць сонных дурняў, П'ер Душ, — адважыцца на што-небудзь небывалае. Абвясці ўсім, што ты едзеш на Паўночны полюс паляваць сярод ільдоў. Выйдзі на вуліцу ў вопратцы егіпецкага фараона. Альбо яшчэ лепш — ствары якую-небудзь новую школу. Выцягвай, як білецкі з капелюша, розныя вучоныя словы: экстэрыярызацыя, дынамізм, падсвядомасць, абстракцыя — і складай маніфесты. Адмаўляй рух ці, наадварот, спакой, белае ці чорнае, круг ці квадрат. Выдумавай які-небудзь «неагамерычны» жывапіс, які прызнае толькі жоўты колер і чырвоны, жывапіс «цыліндрычны», «актаэдрычны», «чатырох вымярэнняў»...

У гэты момант дзівосны і тонкі пах духоў абвясціў аб з'яўленні пані Каснеўскай. Гэта была прыгожая полька, сінімі вачамі якой захапляўся П'ер Душ. Выпісваючы дарагія часопісы з раскошнымі рэпрадукцыямі шэдэўраў, намалёваных трохгадовымі дзецямі, яна не сустракала там прозвішча чэснага Душа, а таму лічыла яго жывапіс нікуды не вартым. Выцягнуўшыся на канапе, яна зірнула на пачатае палатно, трасянула пасамі льяных валасоў і ўсміхнулася з лёгкай пагардай:

— Учора я была на выстаўцы негрыцянскага мастацтва эпохі росквіту, — паведаміла яна сваім пявучым, раскацістым голасам. — Ах! Якая экспрэсія! Якая выразнасць! Якая сіла!

П'ер Душ прынёс і паказаў ёй гатовы партрэт, які яму самому падабаўся.

— Нядрэнна, — працадзіла яна праз зубы. І пайшла... пахучая, пявучая, імклівая і расчараваная.

Шпурнуўшы палітру ў кут, П'ер Душ паваліўся на канапу.

— Пайду ў страхавыя агенты, у банк, у паліцыю, абы куды! — заявіў ён. — Мастацтва — самы нікчэмны

занятак. Каб мець поспех у разявак, трэба быць махляром альбо шэльмай. А крытыкі, замест таго каб падтрымліваць майстроў, расхвальваюць дзікунства. Хоціць з мяне! К чорту!

Выслухаўшы гэты крык душы, Поль-Эміль Глез закурыў цыгарэту і надоўга задумаўся.

— А можаш ты, — запытаў ён нарэшце, — аб'явіць урачыста і зусім сур'ёзна Каснеўскай і некаторым іншым, што апошнія дзесяць гадоў распрацоўваеш новы творчы метады?

— Хто? Я?

— Пачакай... Я апублікую ў часопісах парачку артыкулаў для нашай «эліты» і паведамлю, што ты занімаеш ідэааналітычную школу жывапісу. Да гэтага часу партрэтчысты ў сваім невуцтве вывучалі чалавечае аблічча. Глупства! Сапраўдная сутнасць чалавеча — гэта твая вобразы, якія ён абуджае ў нас. Напрыклад, партрэт палкоўніка: блакітны з золатам фон, а на ім пяць вялізных пагонаў, у адным кутку — конь, у другім — крыжы. Партрэт фабрыканта: заводская труба і здаравенны кулак на сталі. Разумееш, П'ер Душ, якую ты навіну нясеш свету? Скажы мне, можаш ты намаляваць за месяц дваццаць ідэааналітычных партрэтаў?

Мастак журботна ўсміхнуўся:

— За адну гадзіну намалюю. Але сумна тое, Глез, што, каб я быў чалавекам іншым, твая выдумка, можа, і ўдалася б.

— Паспрабуем.

— Я не ўмею трапаць языком.

— Вось што, галубчык... Калі цябе папросяць растлумачыць, ты, не спяшаючыся, запалі сваю люльку, пусці ў твар таму, хто пытае, воблака дыму і, памаўчаўшы, скажы так: «Вы бачылі калі-небудзь, як цячэ рака?»

— А што гэта значыць?

— Нічога,— адказаў Глез.— Вось таму і палічаць, што ты — сіла. Пачнуць цябе раскрываць, вывучаць, захапляцца табой, а потым, калі ты ўжо будзеш на вяршыні славы, мы і прызнаемся, што ўсё гэта містыфікацыя. Цікава, як яны будуць сябе адчуваць?

* * *

Мінула два месяцы. Выстаўка карцін Душа ператварылася ў сапраўдны трыумф. Пахучая, п'явучая, імклівая, чароўная пані Каснеўская не адыходзіла ад свайго новага куміра.

— Ах! — паўтарала яна.— Якая экспрэсія! Якая выразнасць! Якая сіла! І якім чынам, дарагі друг, вы дабіліся такога цудоўнага сінтэзу?

Мастак, не спяшаючыся, запаліў сваю люльку, выпусціў воблака дыму і, памаўчаўшы, сказаў:

— Мадам, вы бачылі калі-небудзь, як цячэ рака?

Губы прыгожай полькі задрыжалі, абяцаючы яму пахучае і п'явучае шчасце.

Малады бліскучы Струнскі ў паліто з трусіным каўняром тлумачыў групе наведвальнікаў:

— Здрава! Здрава! Магутна! Скажыце мне, Душ, як вы натрапілі на такое адкрыццё? Ці не з маіх артыкулаў?

П'ер Душ доўга маўчаў, потым выпусціў яму ў твар воблака дыму і прамовіў з надзвычайнай сур'ёзнасцю:

— Дарагі мой, вы бачылі калі-небудзь, як цячэ рака?

— Здрава сказана! Магутна! — аслупянеў Струнскі.

Тым часам вядомы гандляр карцінамі, закончыўшы агляд майстэрні, падхапіў мастака пад руку і зацягнуў яго ў куток.

— Душ, дружа мой,— сказаў ён,— а вы — хітрун! На гэтым можна выскачыць. Так і быць, бяру вашу

— прадукцыю. Толькі не ўздумаіце без майго дазволу мяняць манеру. Купляю пяцьдзесят карцін у год... Згодны?

Нічога не адказаўшы, П'ер Душ спакойна курыў.

Мала-памалу майстэрня апусцела. Наведвальнікі выйшлі, і Поль-Эміль Глез зачыніў дзверы. З лесвіцы, паступова аддаляючыся, даносіўся гул захаплення. Застаўшыся з мастаком вока на вока, пісьменнік весела засунуў рукі ў кішэні.

— Ну як, галубчык, — запытаў ён, — абкруцілі мы іх вакол пальца? Чуў, што гаварыў гэты сапляк з трусіным каўняром? А прыгожая полька? А тры дзяўчынкі-красуні? Яны гатовы былі маліцца на цябе: «Ой, як нова! Ой, як свежа!» Ах, дарагі П'ер, ведаў я, што чалавечай дурасці канца няма, але тое, што адбылося сёння, перавысіла мае самыя горшыя меркаванні.

І яго ахапіў шалёны, нястрымны смех. Мастак нахмурыў бровы і, бачачы, што той аж заходзіцца з роту, раптам выпаліў:

— Ідыёт!

— Ідыёт? — ускіпеў раз'юшаны пісьменнік. — Ды такая штука яшчэ нікому не ўдавалася з часоў Біксіу!..

Мастак з гордасцю агледзеў дваццаць ідэаналітычных партрэтаў і, канчаткова пераканаўшыся, зірнуў на свайго прыяцеля:

— Я не жартую, Глез, ты — ідыёт. У гэтых карцінах нешта ёсць.

Уражаны пісьменнік вытрашчыў вочы.

— Ах, вось ты як! — закрычаў ён. — Ты што, забыў, хто табе падсунуў гэты новы творчы метад?

П'ер Душ, памаўчаўшы, выпусціў са сваёй люлькі воблака дыму і сказаў:

— Ты бачыў калі-небудзь, як цячэ рака?

епшыя пісьменнікі на-

шага часу захапляліся Крысціянам Менетрые. Праўда, і ворагаў прыдбаў ён шмат, паколькі іх заўсёды плодзіць чужая ўдача і асабліва таму, што ўдача гэта прыйшла да Менетрые позна, тады ўжо, калі сябры і крытыка прывыклі лічыць яго паэтам для нямногіх, вартым пашаны, але не здольным распальваць страсці, і ўвага да яго твораў набыла характар спакойны і бяскрыўдны. Яго жонка, Клер Менетрые, асоба з прэтэнзіямі, гарачая і энергічная, вывела Крысціяна ў людзі ў 1927 годзе, угаварыўшы кампазітара Жана Франсуа Мантэля напісаць оперу «Мерлін і Вівіяна» на сюжэт драматычнай паэмы свайго мужа. Але найбольшая заслуга ператварэння Крысціяна Менетрые ў папулярнага драматурга належыць акцёру Леону Ларану. Гісторыя гэта мала вядомая, і, можа, будзе цікава яе прыпомніць, паколькі яна асвятляе некаторыя слаба даследаваныя праявы творчага працэсу...

Леон Ларан, які так многа зрабіў для адраджэння французскага тэатра ў перыяд паміж дзвюма войнамі, на першы погляд здаваўся чалавекам далёкім ад акцёрскай прафесіі. Ніякага зазнайства, заўсёды гатовы з поўнай аддачай узяцца за пастаноўку добрай п'есы, ён глядзеў на тэатр, як на храм. Яго культурнасць проста здзіўляла. Ён меў бездакорны густ і мог даска-

нала разабрацца ў самым складаным і нязвычайным. Кіруючы ўласнай трупай, ён адважыўся паставіць «Праметэя» Эсхіла, «Вакханак» Эўрыпіда і «Буру» Шэкспіра. Яго Праспера і Арыэль у выкананні Элен Месьер — цудоўныя, незабыўныя вобразы. Ён асвяжыў Мальера, Мюсэ, Марыво арыгінальным прачытаннем і рэжысёрскай трактоўкай яшчэ тады, калі Камедзі-Франсэз соладка спала, чакаючы, пакуль яе пабудзіць Эдуард Бурдэ. Нарэшце, ён умеў вышукваць сярод пісьменнікаў нашага часу тых, хто быў гатовы падтрымаць слаўныя традыцыі тэатра паэтычнага. Французскай драматургіі ён даў школу і сцэну.

Я сказаў, што на першы погляд у ім не было нічога акцёрскага. Гэта праўда. Тонам, манерай, падборам слоў ён хутчэй нагадваў маладога настаўніка альбо ўрача. Але такое ўражанне трымалася нядоўга. Некалькі хвілін ігры — і вы пераконваліся, што перад вамі артыст магутнага дару і шырокага дыяпазону, які мог зрабіцца велічным Аўгустам у «Цынне», пацешным абатам у «Дарма слова не давай!» альбо трагікамічным донам Базілію ў «Севільскім цырульніку».

Крысціян Менетрые ім захапляўся, не прапускаў ніводнай прэм'еры з яго ўдзелам, але, напэўна, ніколі б не пазнаёміўся з Ларанам, бо яны абодва саромеліся, каб не ўмяшалася ў справу рашучая Клер. Клер Менетрые ў дачыненні да выдатнага артыста цалкам падзяляла пачуцці мужа і выказала пажаданне, каб Крысціян напісаў п'есу. Яна меркавала, і зусім слушна, што спрактыкаваны артыст знойдзе спосаб яго прымусяць, і ўжыла ўсе захады, каб прывабіць Ларана ў свой дом. Гэта ёй удалося. Бледныя шчокі і ясныя вочы колеру марскай вады надавалі Клер прывабнасці, а жаночае хараство было той сілай, якая заўсёды ўзрушвала Леона Ларана. Зрэшты, пазнаёміўшыся, мужчыны адразу ж знайшлі ўдзячную тэму для дыскусій — «тэатр». У Крысціяна на гэты конт было

мноства ідэй, і большасць іх супадала з думкамі мастацкага кіраўніка трупы.

— Вялікая памылка рэалістаў, — сказаў Крысціян Менетрые, — у тым, што яны выносяць на сцэну бытавую гутарку... А гэта якраз і не цікава глядачу ў тэатры. Не трэба забываць, што драма бярэ свой выток з абрадаў, а таму працэсіі, выходы і хоры займаюць у ёй значнае месца... І нават камедыя... Гавораць, што Мальер вывучаў мову насільшчыкаў па мосце Понт-о-Шанж. Гэта магчыма, гэта напэўна так, але ён вывучаў, каб потым яе стылізаваць.

— Згодзен, — сказаў Леон Ларан. — Цалкам згодзен. І гэта яшчэ адзін довад, Менетрые, каб я вам праіў заняцця пісаннем для тэатра... Вашы лірычныя строфы, адмысловая вобразнасць, пры ўсёй іх як быццам неадпаведнасці, — цудоўны матэрыял для акцёра... Зрабіце нам статуі — мы дадзім ім жыццё.

Леон Ларан гаварыў кароткімі фразамі, і яго прыгожы голас надаваў ім непаўторнае гучанне.

— Але ж я пішу для тэатра, — запярэчыў Крысціян.

— Не, дарагі мой!.. Не!.. Вы пішаце паэмы-дыялогі для дамашняга ўжытку, а не для публікі.

— Калі ж мяне не іграюць.

— Скажыце лепш, што вы ніколі не ставілі сваёй мэтай, каб вас ігралі... Вы і дагэтуль не ўяўляеце законаў сцэнічнага мастацтва. А без іх тэатра няма... Напішыце п'есу для мяне... Так, дарагі мой, для мяне, такога, які я ёсць. Тады вы пабачыце рэпетыцыі... І гэта будзе вам навука!.. Вось што, у вас ёсць (і гэта, па-мойму, адзіны ваш недахоп) некаторая афектацыя, уласцівая сімвалістам... Але, як толькі тэксты вашы прагучаць, вы самі лёгка адрозніце сапраўднае ад фальшывага. Сцэна для аўтара тое самае, што для прамоўцы пласцінка з запісам яго голасу. Ён знаходзіць свае памылкі і выпраўляе іх.

— Гэта самае я гавару яму кожны дзень,— заўважыла Клер.— Драматургія — яго прызвание.

— Не ведаю, не ведаю,— прамовіў Крысціян.

— А вы паспрабуйце... Паўтараю яшчэ раз: напішыце п'есу для мяне.

— А на які сюжэт?

— У вас жа іх сотні,— здзівіўся Леон Ларан.— Што вы? Калі я заходжу да вас, вы мне ў некалькі хвілін расказваеце цалкам першы акт і амаль заўсёды выдатна. Сюжэт! Вам толькі трэба сесці за стол і запісаць тое, што вы мне ўжо казалі... Гэта ж вельмі проста! І я абяцаю вам наперад, што сыграю ўсё, што вы для мяне напішаце.

Крысціян Менетрые задумаўся:

— Ну добра. Здаецца, у мяне ёсць ідэя. Вы не ведаеце, як турбуе мяне зараз пагроза вайны, колькі сіл я прыкладаю, і між іншым дарэмна, каб звярнуць увагу французаў на яўныя намеры вар'ятаў, што кіруюць Германіяй...

— Я чытаў вашы артыкулы ў «Фігаро»,— пацвердзіў Леон Ларан.— Здрава і карысна... Але злабадзённы спектакль, разумеете...

— Я ж вам не прапаную п'есу пра нашу сучаснасць. Не! Я хачу зрабіць перамяшчэнне. Вы помніце становішча афінцаў у момант, калі Філіп, цар македонскі, абвясціў, што яму не хапае жыццёвай прасторы, і заняў, адзін за адным, некалькі дробных грэчаскіх гарадоў. «Сцеражыцеся!— папярэдзваў Дэмасфен афіцэраў.— Сцеражыцеся! Калі вы не заступіцеся за Чэхаславакію, ён і вас праглыне праз некаторы час!» Але афінцы былі даверлівыя, легкадумныя, а Філіпу памагала «пятая калона»... Дэмасфена спасцігла няўдача... І вось аднойчы прыйшла чарга да Афін... Гэта ўжо змест другога акта.

— Здрава! — бліснуў вачыма Леон Ларан.— Выдатна! Вось ён, наш сюжэт! Пачынайце работу!

— Не спяшайцеся. Не адразу. Мне трэба перачытаць дзесяткі кніг. Але я выразна бачу вас у ролі Дэмасфена на трыбуне. Вы ж, мабыць, будзеце іграць Дэмасфена.

— Ну вядома.

Узрадаваная Клер аж да пяці гадзін раніцы слухала дыскусію наконт п'есы. І калі госць нарэшце развітаўся, галоўныя эпізоды былі ўжо намечаны. Крысціян нават знайшоў бліскучую канцоўку. Пасля розных ускладненняў высветлілася, што толькі раптоўная смерць Філіпа цудам ратуе Афіны ад гібелі. Але Дэмасфен не верыў у трываласць цудаў, не спадзяваўся на ласку нябёс, а заклікаў афінцаў адважна абараняць свой горад. «Так,— гаварыў ён,— гэта праўда... Філіп Македонскі памёр... Але як завецца сын Філіпа?» І нехта з натоўпу адказваў: «Аляксандр...»

— Дасканала!— сказаў узрушаны артыст.— Дасканала! Я іх чую... Я ўжо вымаўляю гэтыя словы... Менетрые, калі вы праз месяц не напишаце гэту п'есу, вы не драматург.

Роўна праз месяц п'еса была гатова. Сёння мы ведаем, што твор гэты ў поўнай меры апраўдаў надзеі Клер і Ларана. Аднак, калі Леон Ларан, пасля трыумфальнай чыткі ў тэатры, з'явіўся да Менетрые, каб дамовіцца аб размеркаванні роляў, тэрмінах і рэпетыцыях, ён быў стрыманы і на выгляд заклапочаны. Крысціян, вельмі чулівы, як і ўсякі мастак, калі справа датычыцца яго творчасці, адразу зразумеў, што актёр нечым не задаволены.

— Не,— заявіў ён Клер, калі выйшаў Ларан,— не, настрой у яго няважны... Чаму? Ён мне не сказаў. Ён мне нічога не сказаў. Але тут нешта ёсць... І не тое, што яму не падабаецца п'еса. Наадварот, ён яшчэ раз пахваліў сваю ролю ў сцэне сустрэчы з кіраўнікамі, і гэта было шчыра. Толькі ён нешта ўтойвае... А што? Не магу здагадацца.

Клер усміхнулася:

— Крысціян, вы — геній, я ў захапленні ад вашага таленту, але вы найўны як дзіця ў справах элементарных адносін між людзьмі... Нават не бачыўшы Ларана, я магу запэўніць вас, што ведаю прычыну. У вашай п'есе ёсць...

— Што там ёсць?

— Лепей сказаць, няма. У вашай п'есе, дарагі мой, няма ролі для Элен Месьер... Вось і ўвесь сакрэт. Ва ўсякім разе я вас папярэдзіла.

Крысціян з нецярпліваасцю пачаў тлумачыць:

— Адкуль там можа ўзяцца роля для Месьер? Сімпатычная актрыса, цудоўная ў п'есах Мюсэ і Марыво, што яна можа рабіць у палітычнай трагедыі?

— Ах, мой любы, як вы блытаеце пытанні! Справа не ў тым, што можа рабіць Элен у палітычнай трагедыі, а ў тым, каб Леон Ларан мог спакойна жыць са сваёй каханкай.

— Элен Месьер — каханка Леона Ларана?

— Вы што, з неба зваліліся, мой друг? Яны жыўць разам ужо чатыры гады.

— Не ўсё ж мне ведаць. І прычым тут мая п'еса? Вы думаеце, што Ларан хацеў бы?..

— Я думаю, што Ларан не толькі хацеў бы, а нават будзе патрабаваць ролі для Месьер. І яшчэ дадам, што не прадбачу асаблівых цяжкасцей, каб яго задаволіць. Варта ўключыць персанаж, які...

— Ні за што!.. Гэта парушыць кампазіцыю твора.

— Добра, Крысціян... Пагаворым як-небудзь потым.

І такая размова адбылася, бо Ларан прыходзіў змрочны, марудзіў з пастаноўкай, спасылаючыся на складанасць увасаблення, на раней узятыя абавязкі і розныя іншыя перашкоды. У Крысціяна, які гарэў жаданнем хутчэй пабачыць сваю п'есу на сцэне, таксама пачалі здаваць нервы.

— Слухайце, мой друг,— звярнулася да мужа Клер,— вы не будзеце пярэчыць, калі я адна пабуду з Ларанам? Мне ён адважыцца даверыць тое, што яго мучыць, і я вам абяцаю справу ўладзіць... Вядома, пры ўмове, што вы напішаце ролю.

— Але як? Не магу ж я перайначваць закончаны твор, і тым болей твор мастацкі, для таго, каб...

— Ах, Крысціян! Гэта так лёгка, і ў вас такая багатая фантазія... Напрыклад, у другім акце, дзе вы паказваеце, як македонцы арганізоўваюць у Афінах «пятую калону», чаму б ім не выкарыстаць для гэтай мэты адукаваную куртызанку, прыцельку афінскіх арыстакратаў, банкіраў, дзяржаўных дзеячаў. Вось вам і персанаж, прычым абсалютна праўдзiвы.

— Так, магчыма... І нават можна было б... Парада слухная... Яно сапраўды цікава паказаць тайныя спосабы прапаганды, старыя, як само чалавецтва...

Клер ведала, што ўсякае зерне, папаўшы ў мыслі Крысціяна, абавязкова прарасце. Яна затрымала Ларана, і гутарка між імі дала плённыя вынікі.

— Ах! Якая шчаслівая ідэя! — прызнаўся ён з палёгкай. — Вы ведаеце, я не асмельваўся прасіць аб гэтым вашага мужа, чалавека бескампраміснага ў пытаннях творчасці. Але п'еса без жанчын наўрад ці будзе мець поспех у публікі. Сам Шэкспір у «Юлію Цэзары»... Карнель у трагедыі пра Гарацыяў не абышоўся без Сабіны, Расін у міф пра Федру дадаў і Арысію... А яшчэ, мадам, скажу вам шчыра, я не люблю ставіць п'есы, у якіх не прымае ўдзелу Элен... Не люблю. Яна такая маладая, такая прыхільная да мяне... але ёй хочацца танцаваць, боязна заставацца адной... І калі я буду пакідаць яе на ўвесь вечар, дык у яе завядуцца кампаньёны, і гэта, павінен прызнацца, будзе мяне вельмі трывожыць. А калі ваш муж напіша для яе невялічкую ролю, усё стане на сваё месца, і праз тыдзень я пачну рэпетыцыі.

Так зарадзіўся вобраз Мірыны. Крысціян, ствараючы яго, уяўляў сабе некаторых жанчын Арыстафана, нахабных і разумных, і адначасова каетлівых красунь Марыво, у п'есах якога бліскуча выступала Элен Месьер. Прадуктам гэтай парадаксальнай мешаніны, нечакана для самога аўтара, быў характар свежы і на рэдкасць прывабны. «Залатая роля!» — пахваліў Ларан. Клер запрасіла Элен Месьер на абед, каб Менетрые прачытаў ёй свой новы варыянт. Гэта была аба-яльная асоба, мініяцюрная, з доўгімі апушчанымі вейкамі, з грацыяй асцярожнай кошкі, гаварыла яна мала і ні разу не сказала глупства. Элен спадабалася Крысціяну.

— О, актрыса з душком! — прамовіў ён. — Небяспечная штучка! Такая сапраўды можа арганізаваць «пятую калону».

— А вы не закахаліся ў яе, Крысціян?

— Ды не. Важна, што яна кахае Ларана. І не толькі кахае, ён яе стварыў, ён даў ёй жыццё. Яна яму аба-вязана ўсім.

— Вы думаеце, што адчуванне такой залежнасці робіць яе больш ласкавай? Я скептычна гляджу на жанчын і хутчэй паверу ў падсвядомую злапамятнасць. Але якая вам справа да гэтага. Роля ёй даспадобы, і ўсё ідзе як не трэба лепей.

Сапраўды, некалькі дзён усё ішло як мае быць. Потым ізноў Ларан спахмурнеў.

— Што ў яго яшчэ? — запытаў Крысціян.

— На гэты раз нічога не ведаю, — адказала Клер. — Але я магу даведацца.

Ларан не прымусіў сябе прасіць. Ён растлумачыў:

— О не, роля цудоўная, і Элен на сёмым небе... Але ж... вы разумееце, мы жывём разам і наймаем у тэатр адно таксі; ехаць паасобку — абсурд... Калі ж Элен будзе выступаць толькі ў другім акце, што ж ёй тады рабіць у сваёй прыбіральні цэлую гадзіну? Ёй

альбо стане нудна, чаго яна цярпець не можа, альбо да яе з'являцца візіцёры, і тады, я ведаю сваю натуру... гэта сапсуе мне ігру... а яшчэ больш, пашкодзіць сэрцу... Праўда, маё сэрца пана Менетры не цікавіць, а вось мая ігра...

— Карацей кажучы,— падагуліла Клер,— вы жадаеце, каб Мірына дзейнічала і ў першым акце.

— Ад вас нічога не схаваеш, мадам.

— Калі яна расказала Крысціяну пра гэта новае патрабаванне, той пачаў крычаць: «Прымушаць пісьменніка! Навязваць яму!..» Клер нядрэнна разбіралася ў сістэме мужавых думак. Перш за ўсё трэба было супакоіць яго сумленне.

— Чакайце, Крысціян, усе драматургі працавалі ў залежнасці ад абставін. Шэкспір, як вам вядома, улічваў фізічныя асаблівасці сваіх актёраў, Расін пісаў для Шанмеле. Гэта засведчыла ў сваіх «Пісьмах» мадам дэ Сэвінье.

— Яна ненавідзела Расіна.

— Яна яго добра ведала.

Мірына з'явілася і ў першым акце. Мабыць, няма патрэбы гаварыць, што праблема таксі, вельмі важная для сумеснай дастаўкі каханкаў у тэатр, была не менш важная і для адначасовага іх вяртання дадому, так што ў канчатковым варыянце п'есы Мірына трапіла і ў трэці акт. Клер зноў была прымушана ўмяшчацца:

— А чаму б, Крысціян, гэтую Мірыну, пасля паражэння афінцаў, не павярнуць на шлях дабрачыннасці. Зрабіце яе патрыёткай, адпраўце да партызан. Ададайце нарэшце ў палюбоўніцы Дэмасфену.

— Ох, Клер, паслухаць вас, дык я напушчу туды сентыментальнасці, як у галівудскіх фільмах. Даволі, хопіць, я не дабаўлю ні радка.

— Чаму вы лічыце гэта банальным і нерэальным? Хіба жанчына лёгкіх паводзін не можа стаць патры-

ёткай? У жыцці такое бывае скрозь. Кастыльёне спакусіла Напалеона Трэцяга ідэяй аб'яднання Італіі... Трэба толькі разумна і нечакана падрыхтаваць перамену ў Мірыне... Вы ж распісваць мастак. Ну, а без палюбоўніцы Дэмасфен можа абысціся, я сказала гэта жартам.

— Чаму жартам?.. Успомніце некаторых дзеячаў французскай рэвалюцыі...

Клер, праявіўшы вытрымку, прымузіла Крысціяна нарэшце згадзіцца, і роля Мірыны, павялічаная і ўдасканаленая, стала адной з галоўных у п'есе.

Надышоў дзень прэм'еры. Гэта быў трыумф. Увесь Парыж глядзеў на герайну вачамі Ларана. Публіка, падзяляючы ў душы палітычныя трывогі Менетры, прагнучы бачыць патрыятычны спектакль, падобны на «Персаў» Эсхіла, зрабіла аўтару авацыю. Спецыялісты высока ацанілі майстэрства, з якім ён, не ўпадаючы ў пародыю, на антычным матэрыяле адлюстравваў сучаснасць. Сам Фабер, не надта прыхільны да сваіх калег, прыветліва сустрэў Клер за кулісамі.

— Не іначай, як вы прыклалі сваю лапку да гэтай Мірыны, смуглявая чараўніца! — прабурчаў ён добрачыліва. — Нічога не скажаш! Жанчына як жанчына, сапраўдная жанчына... І ваш праведны муж сам без дапамогі ніколі б яе не выдумаў. У жаночых справах ён не акадэмік... Можа, няпраўда?

— Прыемна чуць, што вам спадабаўся вобраз Мірыны, — усміхнулася Клер, — але я тут ні пры чым.

Назаўтра Рабер Кемп у сваёй рэцэнзіі гаварыў толькі пра Мірыну. «З гэтага часу, — пісаў ён, — імя Мірыны стане такім жа славутым, як імя малераўскай Агнесы альбо Селімены».

Клер сядзела каля мужа і, з асалодай чытаючы хвалебны артыкул, шаптала:

— Падумаць толькі, каб не праблема таксі, не існавала б і Мірыны!

Астатняе належыць гісторыі літаратуры. Трагедыя «Філіп» была перакладзена на многія мовы і дала пачатак новым плыням у развіцці тэатральнага мастацтва. Засталася невядомай толькі адна дэталі. Нядаўна, пасля таго як Элен Месьер кінула Леона Ларана і выйшла замуж за рэжысёра з Галівуда, Ларан звярнуўся да Клер, якая, аўдавеўшы, стала наследніцай твораў Менетрые, з просьбай выкрасліць ролю Мірыны.

— Ва ўсякім разе, — сказаў ён, — мы з вамі ведаем, што ў п'есу яна трапіла выпадкова і ў першым варыянце яе не было. Дык чаму ж не аднавіць аўтарскую задуму?.. Тады роля Дэмасфена набыла б аскетычную суровасць, а гэта на карысць вобразу і мне бліжэй. Ну, і эканомія сродкаў. Не трэба шукаць гераіні.

Але Клер адмовіла далікатна і рашуча:

— Што вы, Ларан! Няўжо вам так цяжка знайсці актрысу? Пры вашых здольнасцях вы створыце яшчэ адну Мірыну. Даруйце, я не магу дазволіць папраўляць п'есу майго мужа... Не будзем разлучаць тых, каго зблізіў Крысціян.

І Мірына, дачка натхнення і неабходнасці, паранейшаму ўпрыгожвае сцэну.

ФІЯЛКІ Ў СЕРАДУ

х, Жэнні, пабудзьце яшчэ!

Жэнні Сарб'е на званым сьнеданні трымалася бліс-куча. Анекдоты і гісторыі, расказаныя з артыстычным запалам і скампанаваныя, як у лепшых белетрыстаў, чаргаваліся безупынна. Госці Леона Ларана, узруша-ныя, зачараваныя, пераможаныя, здавалася, жылі па-за межамі часу ў палоне шчаслівых хвілін.

— Не, ужо амаль чатыры гадзіны, і сённяя якраз серада... Вы ж ведаеце, Леон, што ў гэты дзень я нашу фіялкі свайму кавалеру.

— Які жаль! — прамовіў ён гучным абрывістым голасам, што так падабаўся на сцэне.— Знаю, знаю ва-шу вернасць!.. Прымушаць не буду.

Яна пацалавала жанчын, мужчыны пацалавалі ёй руку. Развітаўшыся, Жэнні выйшла, і ўсе хорам пачалі яе хваліць.

— Гэта проста дзіва! Колькі ёй гадоў, Леон?

— Пад восемдзесят. Калі я быў дзіцем і мая маці вадзіла мяне на класічныя ранішнікі ў Камедзі-Франсэз, Жэнні была ўжо славутай мальераўскай Селіменай. А я, самі бачыце, не юнак.

— Талент не мае ўзросту,— прамовіла Клер Мене-трые...— А што гэта за гісторыя з фіялкамі?

— О, ды тут цэлы раман, які яна мне аднойчы рас-казала і нідзе ёю не запісаны... Але я не адважваюся

выступаць пасля яе. Параўненне будзе не ў маю карысць.

— Вядома! Параўнанні — рэч шкодная. Але мы вашы госці, вы абавязаны нас займаць і павінны замяніць Жэнні Сарб'е, якая нас кінула.

— Добра! Я паспрабую... Раскажу вам гісторыю з фіялкамі ў сераду. Баюся толькі, што вы знойдзеце яе занадта сентыментальнай для сучаснага густу...

— Давайце, давайце! — падбадзёрыў Бертран Шміт.— Наш час прагне шчырых эмоцый. Ён толькі зверху прыкрыты грубасцю, нутро ў яго далікатнае.

— Вы так думаеце? Ну, што ж!.. Я наталю вашу смагу... Вы ўсе тут мала пажылі яшчэ, каб помніць веліч і красу даўнейшай Жэнні Сарб'е. Яе пышныя рыжаватыя валасы, што хвалямі спадалі на мармуровыя плечы, яе пільны, прытоены позірк, рэзкі, нават жорсткі голас, які раптам ламаўся, увесь наліты пачуццямі, выдзялялі і падкрэслівалі сілу яе духу, яе гордае хараство.

— Цудоўны маналог, Леон!

— Магчыма. Толькі з моды выйшаў... Дзякую за падтрымку... У кансерваторыі ў 1895 годзе яна атрымала прэмію і адразу ж была запрошана ў Камедзі-Франсэз. На жаль, я ведаю па сабе, як цяжка трымацца ў гэтым славутым тэатры. Рэпертуарныя амплуа строга замацаваны за пэўнымі асобамі, якія іх раўніва ахоўваюць. Самая здольная служанка можа дзесяць гадоў чакаць, пакуль ёй дадуць нешта вартае з Мальера альбо Марыво. Жэнні Сарб'е, абаяльная, прыгожая, наткнулася на каменную сцяну жанчын, праслаўленых, учэпістых. Усякая другая пакарылася б і тапталася на месцы альбо праз два гады перакачавала б у тэатр на Вялікіх Бульварах. Але не такой натуры была наша Жэнні. Яна дала бой. На гэта яна мабілізавала ўсё: свой талент актрысы, культуру, прывабнасць, свае цудоўныя валасы.

Вельмі хутка яна паднялася ў тэатры на самы высокі ўзровень. Дырэктар быў ад яе ў захапленні. Драматургі патрабавалі, каб асабліва адказныя ролі даручаліся ёй і нікому больш. Крытыкі, як згаварыўшыся, курылі ёй фіміям. Нават грозны Сарсэ пісаў: «Яе міміка і жэсты могуць зачараваць і кракадзіла».

Мой бацька, які ведаў яе ў той час, казаў мне, што яна страшэнна любіла сваю прафесію, была ўзброена тэарэтычна і шукала новых, асабліва выразных спосабаў паказу. У той час тэатр спаўзаў на пазіцыі найўнага рэалізму. Калі ў якой-небудзь п'есе Жэнні павінна была атруціцца, яна наведвала бальніцы і вывучала спецыфіку смерці ад яду. Для выяўлення належных пачуццяў яна рабіла эксперыменты з сабой. У справах мастацтва яна не саромелася, як Бальзак, які для сваіх раманаў выкарыстоўваў сябе альбо пачуцці любімай жанчыны.

Можаце сабе ўявіць, колькі было паклоннікаў у дзяўчыны дваццаці двух год у росквіце яе прыгажосці і славы. Прабавалі падступіцца і артысты, і пісьменнікі, і банкіры... Адзін з банкіраў, Анры Сталь, стаў яе абраннікам. І не таму, што ён быў багаты. Яна жыла ў сваёй сям'і і была забяспечана. А таму, што ў яго таксама была немалая прывабнасць, а галоўнае, ён абяцаў з ёю ажаніцца... Вы ведаеце, што шлюб гэты адкладваўся, бо не давалі згоды бацькі жаніха, і толькі праз тры гады Жэнні выйшла замуж за Сталю. Пражылі яны разам нядоўга. Яе незалежны характар не мог мірыцца з сямейнымі абавязкамі... Але гэта ўжо іншая гісторыя. Вернемся да Камедзі-Франсэз, да дэбютаў нашай паважанай сяброўкі... і фіялак.

Уявіце сабе артыстычнае фае ў вечар аднаўлення з удзелам Жэнні «Багдадскай прынцэсы» Дзюма-сына. П'еса гэта мае значныя недахопы — і ў мяне, прыхільніка яго моцна скампанаваных п'ес, такіх, як «Паўсвет», «Друг жанчын», «Франсіён», развязны Дзюма

«Чужаземкі» і «Багдадскай прынцэсы» выклікае ўсмешку. Але ўсе, хто бачыў Жэнні ў ролі прынцэсы, сцвярджаюць, што яна стварыла праўдзівы вобраз. Пра гэта я з ёю гаварыў не раз. Цікава тое, што яна паверыла ў вобраз. «У тых гады,— казала яна мне,— я даволі арганічна думала так, як геранія Дзюма-сына, і мне здавалася вельмі дзіўным выстаўляць напаказ прыпоўным святле самае заповітнае, свае душэўныя перажыванні». Дабаўце яшчэ, што ў гэтай ролі яна магла распусціць валасы і паказаць свае цудоўныя плечы. Адным словам, гэта было ўвасабленне хараства.

Дык вось, пасля авацый, у антракце яна адпачывала ў фае. Вакол яе натоўп. Шчаслівая Жэнні сядзела на ўслоне каля Анры Сталя і з натхненнем шчабятала пра сваю перамогу.

— Вось так, даражэнькі Анры!.. Цяпер мая лодка на вадзе. Ёсць чым дыхаць... Тры дні назад вы мяне бачылі. Дрэнна іграла, праўда?.. Плюхалася, як у лужыне... Танула... Рот быў залеплены... І вось гэты вечар... Збіраю ўсе сілы, скачок — і я на паверхні!.. Скажыце, Анры, а што, калі я правалюся ў апошнім акце, не выцягну да канца? Божа мой, божа мой!

Увайшоў білецёр і падаў ёй кветкі.

— Ад каго?.. А! Ад Сэн-Лу... Ваш сапернік, Анры... Занясіце ў маю прыбіральню.

— Тут вам пісьмо, мадмуазэль,— сказаў білецёр.

Яна разгарнула лісток і гучна засмялася:

— Гэта ад ліцэіста... Ён мне піша, што ў сваёй школе яны заснавалі Жэнні-клуб.

— Тады ўвесь Жакей-клуб перабяжыць у Жэнні-клуб,— пажартаваў Анры.

— Ліцэісты мне падабаюцца больш, чым аматары верхавой язды. О! І гэты канчае паэзіяй... Слухайце, мой друг:

Даруйце мне, што вершам вам пішу,
Прабачце за радкі, што я няўмела склаў.

Я шчыра вас люблю і вельмі вас прашу,
Каб наш дырэктар гэтага не знаў.

Міла... да немагчымасці!..

— Вы будзеце яму адпісваць?

— Вядома, не! Такое мне на дзень разоў дзесяць прыносяць. Адурэць можна, адпісваючы... Але гэта мяне акрыляе... Паклоннікі ў шаснаццаць гадоў... яны будуць захапляцца мною доўга.

— Наўрад!.. У трыццаць гадоў яны будуць натарыусамі.

— А чаму натарыусам нельга мною захапляцца?

— І гэта яшчэ вам,— сказаў білецёр, падаючы ёй букецік фіялак цаною ў два су.

— О! Любата!.. Гляньце, Анры... А запіска ёсць?

— Не, мадмуазэль, запіскі няма... Дзяжурны гаварыў, што кветкі яму паклаў студэнт з Політэхнічнага вучылішча, у форму быў адзеты.

— Віншую, мая дарагая,— прамовіў Анры Сталь...— Закруціць галовы гэтым іксам у квадраце — справа нялёгкая.

Яна доўга нюхала фіялкі.

— Цудоўна пахнуць... Адзіныя знакі ўвагі, ад якіх мне радасна... Я не люблю сытай бывалай публікі, што прыходзіць паглядзець, як я паміраю ў поўнач, гэтак жа, як у поўдзень бяжыць у Пале-Раяль паслухаць, як страляюць з гарматы.

— Публіку вабіць вострае,— заўважыў Анры.— Так заўсёды было... Крывавыя баі гладыятараў... Каб актрыса праглынула сто іголак, вось быў бы поспех!

Яна засмяялася:

— А каб швейную машынку праглынула — яшчэ больш было б славы.

— На сцэну! — паклікалі з-за куліс. Яна ўстала:

— Я гатова... Іду глытаць свае сто іголак.

Вось так, расказвала Жэнні, і пачалася гэта прыгода.

У наступную сераду зноў у апошнім антракце білецёр з усмешкай перадаў Жэнні букецік фіялак.

— Ого! — павесялела яна.— Няйначай, ад таго самага студэнта.

— Ад яго, мадмуазэль.

— А які ён на выгляд?

— Не ведаю, мадмуазэль. Пайду запытаюся ў дзяжурнага.

— Не трэба. Гэта не мае значэння.

Праз тыдзень яна не іграла ў сераду, але з'явіўшыся ў чацвер на рэпетыцыю, знайшла ў сваёй прыбіральных крыху завялы букецік фіялак. Выходзячы, яна запыталася ў вартаўніка:

— Скажыце, Бернар, мне гэтыя фіялкі ад таго самага маладога чалавека?

— Ад таго самага, мадмуазэль... Ужо трэці раз.

— А які ён сабою, гэты студэнт?

— Сімпатычны... Вельмі сімпатычны... Худаваты крыху, шчокі ўпалыя, кругі пад вачамі... Цёмныя вусікі прабіваюцца. Пенснэ. І яно так смешна — мундзір са шпагай... Пабажуся, мадмуазэль, хлопец — закаханы па вушы... Працягвае мне букецік і кажа: «Паважанай панне Жэнні Сарб'е» — і пачырванеў... як ружа.

— А чаму ён прыходзіць заўсёды ў сераду?

— А хіба вы не ведаеце. Серада — выхадны дзень у Політэхнічным. Кожную сераду партэр і галёрка перапоўнены студэнтамі. І кожны з дзяўчынай.

— І ў майго ёсць дзяўчына?

— А як жа, мадмуазэль, але гэта яго сястра... Страшэнна падобная...

— Бедны хлопчык! Каб я была смялейшай, я б вас папрасіла прывесці яго ў фае хоць адзін раз, каб ён мне сам перадаў свае фіялачкі.

— Яшчэ чаго! Не раю вам, мадмуазэль. Гэтыя тэатральныя кавалеры, калі з імі не цацкацца, — мілыя

людзі, ніякай шкоды ад іх. Яны любяць актрыс здалёку, на сцэне, і гэтым задавальняюцца... А калі іх хоць капельку прылашчыць, яны адразу пачынаюць чапляцца, і тады проста жах... Дай ім кончык пальца, схопяць далонь, працягні далонь, руку адарвуць... Вам смешна, мадмуазэль, а я маю горкі вопыт. Я ўжо гадоў дваццаць служу тут. Нагледзеўся!.. Бачыў каля дзвярэй і закаханых дзяўчатак... І ашалелых дзецюкоў... І лысых, і сівых... Заўсёды прымаў ад іх і кветкі, і лісты, але каб пускаяць іх наверх — нізашто.

— Ваша праўда, Бернар... Будзем раўнадушнымі, асцярожнымі і жорсткімі.

— Гэта не жорсткасць, мадмуазэль, а жыццёвая мудрасць.

Мінула некалькі тыдняў. Кожную сераду Жэнні акуратна атрымлівала букецік фіялак. У тэатры ўжо ўсе ведалі гэту гісторыю. Адна з сябровак сказала Жэнні:

— Бачыла твайго студэнта... Нішто сабе з твару, рамантычны... Гатовы тыпаж на ролю ў камедыі Мюсе «З каханнем не жартуюць».

— А як ты пазнала, што ён мой?

— Якраз сышла ўніз у той момант, калі ён, саромеючыся, прасіў дзяжурнага перадаць табе кветкі: «Паважанай панне Жэнні Сарб'е, калі ласка...» Мне ён спадабаўся. Далікатны хлапчына, разумны, баіцца быць смешным і не ўмее схаваць свайго захаплення... Я нават пашкадавала, што ён не да мяне прыходзіць... Я б яго так не выпусціла, аддзякавала б... Заўваж, ён нічога не просіць, нічым цябе не турбуе... Каб я была табою...

— Ты б яго прыняла?

— Так, але ненадоўга... Не першы тыдзень ён сюды ходзіць. Хутка канікулы. Ты паедзеш... Ніякай рызыкі, што ён прывяжацца...

— Твая праўда,— згадзілася Жэнні.— Гэта проста глупства не заўважаць паклоннікаў, калі іх многа і яны маладыя, каб потым, гадоў праз трыццаць, бегаць за імі, калі яны ўжо засвецяць лысінамі і ў большасці адвернуцца.

У той жа вечар, выходзячы, яна сказала вартаўніку:

— Бернар, у наступную сераду, калі студэнт з Політэхнічнага прыйдзе з фіялкамі, скажы, каб ён мне іх сам прынёс пасля трэцяга акта... Я іграю ў «Мізантропе». Пераапрацаваць мне не трэба... Я буду ў прыбіральных і прыму яго... Не! Я буду чакаць яго ў калідоры каля лесвіцы... Альбо, можа, у фае.

— Добра... А мадмуазэль не баіцца?..

— Чаго баяцца? Дзеён праз дзесяць я еду на гастролі, а гэтага хлопца з вучылішча не пусцяць.

— Добра, мадмуазэль... Але ўсё ж, на мой погляд...

У прызначаную сераду Жэнні міжвольна іграла Селімену з асаблівым запалам, каб спадабацца незнаёмай. У антракце, зацікаўленая і ўзрушаная, села ў кутку фае і чакала. Навокал шпацыравалі прывычныя наведвальнікі. Рэжысёр нешта тлумачыў Бланш П'ерсон, тагачаснай саперніцы Жэнні. Але чорны з пазалотай мундзір нідзе не паказваўся. Узнерваваная, нецярплівая, яна пабегла да білецёраў:

— Мяне ніхто не пытаў?

— Ніхто, мадмуазэль.

— Сёння серада, і павінны быць фіялкі. Можа, Бернар забыў іх перадаць?.. Непаразуменне нейкае...

— Непаразуменне!.. Якое непаразуменне, мадмуазэль?.. Калі жадаеце, я схаджу да дзяжурнага.

— Схадзіце... Альбо лепш, не трэба. Выходзячы, я пабачу Бернара сама.

Яна пачала здзекавацца з сябе: «Ну і жывёліны ж мы! Месяцаў шэсць я амаль не звяртала ўвагі на яго бескарысную адданасць і раптам, не знайшоўшы пад-

нашэння ад занядбанага мною паклонніка, растрывожылася, як нявеста, страціўшы жаніха. Ах, Селімена, пашкадуеш ты Альцэста, калі ён з вялікім болям адыдзе ад цябе!»

Пасля спектакля яна спуściлася ў дзяжурку:

— Ну што, Бернар? Як мой кавалер? Вы не пасылалі яго да мяне?

— Усё роўна як назнарок, мадмуазэль... Сёння ён не прыходзіў. Першы раз, калі вы мелі ласку згадзіцца прыняць яго, у першую сераду цераз паўгода — на табе, не з'явіўся.

— Дзіўная рэч! Можна, яго хто папярэдзіў і ён спахлоаўся?

— Напэўна, не, мадмуазэль. Апроч вас і мяне, пра гэта ніхто не ведаў... Вы ж нікому не гаварылі? Ну, а я тым болей... Я нават сваёй жонцы ні слова.

— Тады як вы гэта тлумачыце?

— А ніяк не тлумачу, мадмуазэль... Бываюць выпадкі... Можна, надакучыла... Альбо захварэў... Бліжэйшая серада пакажа.

Але ў наступную сераду не было ні студэнта, ні фіялак.

— Што рабіць, Бернар? Як на вашу думку, мо яго таварышы знойдуць яго?.. Альбо запытацца ў інспектара вучылішча?

— А якім гэта чынам, мадмуазэль? Мы ж нават не ведаем яго імя.

— Праўда... Як гэта сумна, Бернар! Прапалі мае надзеі!..

— Ды не, мадмуазэль... Такі быў год удачны для вас!.. А хутка гастролі — новы поспех... Нічога не прапала, усё наперадзе.

— Разумныя словы. Няўдзячная я, нядобрая... Але ж я так прывыкла к фіялкам у сераду!

Назаўтра яна выехала з Парыжа. Анры Сталь з пацівасцю суправаджаў яе. У кожнай гасцініцы яе пакой

быў повен руж. Вярнуўшыся ў Парыж, яна забыла свайго рамантычнага студэнта.

Прыкладна цераз год яна атрымала пісьмо ад палкоўніка Жэнеўрыера з просьбай прыняць яго па асабістай справе. Пісьмо было карэктнае і сур'эзнае. Адмовіць яна не магла. Жэніні прызначыла яму сустрэчу ў суботу пасля поўдня. Ён прыйшоў адзеты ў цывільнае, у чорным гарнітуры. Яна прыняла палкоўніка з грацыёзнай непасрэднасцю, уласцівай ёй і на сцэне і ў жыцці. Натуральнасць яе паводзін як бы моўчкі пыталася: «Што яму трэба тут, гэтаму незнаёмаму госцю?»

Яна чакала.

— Шчыра вам дзякую, мадмуазэль, што маю магчымасць пабачыцца з вамі. І калі я дазволіў сабе прасіць спаткання з вамі, на гэту смеласць штурхаў мяне не інтэрас мужчыны, а пачуцці бацькі... Я прыйшоў у чорным. Гэта жалоба па маім сыне, лейтэнанце Андрэ Жэнеўрыеры, забітым на Мадагаскары два месяцы таму назад.

Жэніні зрабіла рух, нібы хацела сказаць: «Спачуваю вам ад усяго сэрца, але...»

— Вы не ведалі майго сына, мадмуазэль, я знаю... Затое ён вас ведаў і захапляўся вамі... Вы мне можаце не даць веры, але ўсё, што я вам скажу, — чыстая праўда. Вы — тая адзіная жанчына на свеце, якую ён шанаваў і ўсім сэрцам любіў...

— Баюся паверыць, палкоўнік... Ён вам прызнаўся?

— Не мне, а сваёй сястры, ад якой не таіў нічога... Усё пачалося ў той дзень, калі яны разам пайшлі на спектакль «Гульня любві і выпадковасцей». Вярнуўшыся, мае дзеці толькі пра вас і гаварылі: «Якая мяккасць і чысціня! Жывая паэзія!» — і яшчэ шмат чаго пахвальнага, у чым я ані не сумняваюся, але якому запал маладосці, юнацкае імкненне да ідэалу... Ах, мой небарака сын быў летуценнік, фантазёр.

— Божа мой! — крыкнула Жэніні.— Значыць, гэта ён мне?..

— Ён, мадмуазэль. Мой сын Андрэ. Той самы студэнт політэхнічнага вучылішча, які некалькі месяцаў кожную сераду прыносіў вам букет фіялак... Мне ўсё дачка расказала... Спадзяюся, што гэтыя скромныя дары захаплення не былі вам прыкрымі?.. Ён так вас любіў, вас ці, можа, ваш вобраз, створаны ім... Сцены яго пакоя былі ўвешаны вашымі партрэтамі... Колькі клопату мела сястра, дастаючы вашу новую фатаграфію, каб парадаваць брата!.. У вучылішчы таварышы насміхаліся з яго: «Ты б ёй напісаў, пакутнік!»

— Чаму ж ён не пісаў?

— Ён пісаў, мадмуазэль, і я прынёс вам цэлую кучу неадпраўленых пісем, знойдзеных пасля яго смерці.— Палкоўнік дастаў з кішэні ёмісты пакет і перадаў Жэніні. Яна мне аднойчы паказвала. Почырк шпаркі, дробны, невыразны... Лініі матэматыка, а стыль паэта.

— Захавайце гэтыя лісты, мадмуазэль, яны належаць вам... І даруйце мне за раптоўны візіт... Я лічыў сваім абавязкам, як сынаву памяць... У яго пачуццях да вас не было нічога непачцівага і легкадумнага. Вы былі для яго ўвасабленнем дасканаласці і характава... І магу вас запэўніць, Андрэ быў варты сваёй вялікай любві.

— Але чаму ён не шукаў сустрэчы са мной? Чаму я сама нічога не зрабіла, каб з ім пабачыцца?.. Ах, як я злую на сябе! Як я злую!

— Хай вас не мучыць сумленне, мадмуазэль... Вы ж не маглі ўгадаць... Скончыўшы вучылішча, Андрэ папрасіў, каб яго накіравалі на Мадагаскар; прычынай такога рашэння былі вы, вядома... Ён сказаў сястры: «Альбо разлука вызваліць мяне ад гэтага безнадзейнага каханья, альбо я стану героем, і тады...»

— А хіба не геройства,— прамовіла ўзрушаная

Жэнні, — такое пастаянства пачуццяў, такая адданасць і скромнасць!

Потым, калі палкоўнік падняўся, яна парывіста шапіла яго за рукі:

— Мне здаецца, што я не зрабіла нічога дрэннага, і ўсё ж такі... І ўсё ж я адчуваю, што на мне таксама ляжыць нейкі абавязак перад яго пакрыўджаным ценем... Мне балюча!.. Слухайце, палкоўнік, скажыце мне, дзе ваш сын пахаваны?.. Даю вам слова, што да самай сваёй смерці я кожную сераду буду прыносіць букет фіялак на яго магілу.

— Вось чаму, — закончыў сваё апавяданне Леон Ларан, — на працягу ўсяго жыцця наша Жэнні, якую лічаць чэрствай, расчараванай, а некаторыя нават цынічнай, кожную сераду пакідае сваіх сяброў, работу, свае амурныя справы і адна ідзе на могільнік Манпарнас да нябожчыка лейтэнанта, якога ніколі не бачыла... Я думаю, вы цяпер пераканаліся ў справядлівасці маіх слоў. Гэта гісторыя надта сентыментальная для нашага часу.

Некалькі хвілін усе маўчалі, потым Бертран Шміт сказаў:

— На свеце заўсёды знойдзецца крыху рамантыкі для тых, хто яе варты.

майстэрні жывапісца

Бельтара кожную трэцюю суботу збіраліся: дэпутат Ламбер-Леклерк (цяпер ужо намеснік міністра фінансаў), раманіст Сіўрак і Фабер, аўтар п'есы «Кароль Калібан», з поспехам пастаўленай у тэатры Жымназ.

Аднойчы вечарам Бельтара пазнаёміў сяброў з маладым правінцыялам, сваім дваюрадным братам, якому вельмі хацелася стаць літаратарам.

— Гэты хлопец, — сказаў ён ім, — напісаў раман, па-мойму не горшы, чым у іншых. Прашу цябе, Сіўрак, прачытай, калі ласка. Мой брат нікога не ведае ў Парыжы, ён інжынер і жыве ў Баё.

— Шчаслівы чалавек! — прамовіў Фабер. — Вы напісалі кнігу, вы жывяце ў правінцыі і вы нікога не ведаеце? Лічыце, што вам пашанцавала; пане мой. Пачнуць спрачацца, хто першы выявіў скрыты талент, — і, калі вы зможаце ўдала стварыць вакол сябе легенду, праз год вы станеце больш славытым, чым сам Сіўрак, наш друг. Адно я вам, галубчык, параю: не высоўвайцеся... Баё! Гэта так добра — Баё... І зусім не таму, што ў вас няма асабістага абаяння, пане мой, а проста — чалавечая прырода церпіць геніяў толькі на адлегласці.

— Прыкіньцеся хворым, — аўтарытэтна параіў Ламбер-Леклерк. — На хваробе многія зрабілі бліскучую кар'еру.

— І чым бы ты ні займаўся, — дадаў Бельтара, — не кідай сваёй спецыяльнасці. Спецыяльнасць — найлепшы назіральны пункт для творчасці. Калі ты замкнешся ў сценах кабінета, ты будзеш пісаць кнігі на прафесійным узроўні, складзеныя як мае быць і нудныя да немагчымасці.

— Дурань! — пачуўся рэзкі голас Сіўрака. — «Спецыяльнасць — найлепшы назіральны пункт...» Як можаш ты, разумны чалавек, паўтараць падобныя штампы? Калі пісьменнік не знаходзіць матэрыялу ў сабе, ніякі «пункт» яму не паможа. Хіба Пруст выходзіў з дому? А Талстой выязджаў з Яснай Паляны? Калі ў яго пыталіся, хто такая Наташа, ён адказваў: «Наташа — гэта я». А Флабер...

— Выбачай, — не згадзіўся Бельтара. — Талстога акружала вялізная сям'я, і ў гэтым адна з крыніц яго сілы. Пруст наведваў рэстаран «Рыц», меў шмат сяброў, у якіх заўсёды мог пачарпнуць патрэбную інфармацыю. Што датычыцца Флабера...

— Ніхто не спрачаецца, — перабіў Сіўрак, — але ўяві сабе Пруста без велікасвецкіх тэм... У яго б знайшлося, што сказаць... Ён аднолькава цікава гаворыць і пра сваю хваробу, і пра сваю спальню, і пра сваю старую служанку. Між іншым, я магу прывесці прыклад, які цябе цалкам пераканае, што нават самага дасціпнага розуму, пастаўленага ў найлепшыя ўмовы для назірання, мала, каб стварыць мастацкую рэч. Наш друг Шалон... У каго было больш часу і магчымасцей назіраць за рознымі пластамі грамадства? Шалон бачыў, і вельмі блізка, пісьменнікаў, мастакоў, камерсантаў, акцёраў, палітычных дзеячаў, дыпламатаў, быў сведкам самых патаемных сцэн чалавечай камедыі. А якія вынікі? На жаль, мы гэта ведаем!

— Шалон! — умяшаўся Ламбер-Леклерк, — а што з ім здарылася? Хіба ў каго з вас ёсць весткі пра Шалона?

— Мы заходзім у адну і тую ж кнігарню, — растлумачыў Сіўрак, — і я там зрэдку яго сустракаю, але ён робіць выгляд, што мяне не бачыць.

Малады правінцыял нахіліўся да гаспадара і ціха запытаў, хто такі Шалон.

— Сіўрак, — папрасіў Бельтара, — раскажы гэтаму хлопцу пра кар’еру Шалона. Для юнакоў прыклад павучальны.

* * *

Сіўрак выпрастаўся, сеў на край канапы і загаварыў. Голас у яго быў скрыпучы, кожны склад ён нібы адкусваў зубамі. Апавяданне ён пачаў так:

— Не ведаю, малады чалавек, ці чулі вы пра клас рыторыкі ў ліцэі Генрыха Чацвэртага, выпуск 1893 года. Гэты ліцэй, што суседзіць з Пантэонам, даў не менш выдатных выхаванцаў, чым Эколь Нармаль, адкуль выйшлі — Тэн, Прэво-Парадол, Сарсэ і Эдмон Абу. Клас рыторыкі быў, як мне гаворыць кожны раз пры сустрэчы адзін з нашых былых настаўнікаў, «аранжарэяй славурых людзей», паколькі там вучыліся адначасова Бельтара, Ламбер-Леклерк, Фабер і я. Ламбер-Леклерк, як і тады ўжо, рыхтаваўся да грамадскай дзейнасці: разам з Фаберам пасля заняткаў любіў ацірацца на скачках...

— Ты хоць чын мой паважай! — нахмурыўся намеснік міністра.

— Тваё правасхадзіцельства быў адзіным сярод нас, хто з юнацкім запалам прадчуваў сваю будучыню. Бельтара схільнасці да малявання не выяўляў, Фабер і не марыў прабівацца ў драматургі. Наш выкладчык літаратуры стары Гамелен казаў яму: «Мой бедны Фабер, вы не адолееце французскай мовы да канца дзён сваіх». Думка слухная, але цяперашняя некультурная публіка з ёю не згаджаецца. Што датычыцца мяне, то

найбольшай маёй эстэтычнай асалодай было маляваць Венеру на палях шшыткаў. Шалон дапаўняў нашу групу.

Гэта быў бялявы хлопец з тонкімі, прыгожымі рысамі твару. Працаваў ён мала, чытаў многа, умеў цудоўна выбіраць паэтаў і гальштукі і, дзякуючы свайму бездакорнаму густу, набыў між намі вялікі аўтарытэт. У той час, прачытаўшы «Гісторыю трынаццаці» Бальзака, мы вырашылі заснаваць, чацвёрта нас і Шалон, «Саюз пяці». Кожны з «пяці» павінен быў падтрымліваць чатырох астатніх ва ўсім і заўсёды. Мы дамовіліся, што грошы, прызнанне, сувязі, усё, што мог прыдбаць адзін з «пяці», павінна было служыць нашым агульным інтэрасам. Гэта быў цудоўны праект, але ён так праектам і застаўся, бо, скончыўшы ліцэй, мы разышліся. Яго правасхадзіцельства і я падаліся ў юрысты, Фабер, якому трэба было зарабляць на жыццё, уладкаваўся да свайго дзядзькі ў банк. Бельтара пачаў займацца медыцынай. Ваенная служба разлучыла нас яшчэ больш, а потым перашкаджалі розныя акалічнасці. Шэсць гадоў мы амаль нічога не ведалі адзін пра аднаго.

На выстаўцы 1900 года я ўпершыню ўбачыў карціну Бельтара. Мяне вельмі здзівіла, што ён стаў мастаком, а яшчэ больш тое, што ў яго быў талент. Нас заўсёды глыбока хвалюе, калі мы адкрываем нешта выдатнае ў чалавеку, з якім сябравалі з дзяцінства. Тое, што ў генія былі таварышы, уявіць лёгка, але цяжэй паверыць, што сярод тваіх таварышаў быў геній. Я яму напісаў. Ён запрасіў мяне да сябе. Яго майстэрня мне спадабалася, я пабываў там некалькі разоў і, пасля доўгага абмену пісьмамі і тэлеграмамі, арганізаваў абед «пяці». За абедам кожны расказаў, чым ён займаўся, скончыўшы ліцэй.

Шэраг даволі цікавых абставін прымусіў трох з нашай кампаніі адмовіцца ад кар'еры, выбранай для нас

бацькамі. Каханкай Бельтара стала адна натуршчыца, з якой ён зрабіў для ўласнай забавы некалькі ўдалых эскізаў. Гэта жанчына зблізіла яго з мастакамі. Ён працаваў, меў поспех і, праз некалькі месяцаў, зусім адварнуўся ад медыцыны.

Потым, апынуўшыся на поўдні, на сваёй радзіме, ён намаляваў безліч партрэтаў марсельскіх купцоў і, асабліва, іхніх жонак, зарабіўшы на гэтым тысяч дваццаць франкаў, што дало яму магчымасць, вярнуўшыся ў Парыж, працаваць для сябе. Ён мне паказаў карціны, у якіх «сцвярджаўся характар», як гаварылі тагачасныя крытыкі.

Фабера, які на вечары ў дзядзькі пазнаёміў гасцей з урыўкам са свайго сцэнічнага твора ў выкананні ама-тараў, расхваліў адзін стары пісьменнік, друг іхняй сям'і. Гэты добразычлівы чалавек, узяўшы над ім шэфства, парэкамендаваў Адэону паставіць яго першую п'есу «Стэп». Ламбер-Леклерк быў сакратаром у сэнатара ад дэпартамента Ардэш, які абяцаў зрабіць яго супрэфектам. Я напісаў некалькі навел і прачытаў іх у прысутнасці «пяці».

Шалон слухаў нас уважна. Ён выказаў шэраг тонкіх і справядлівых думак аб маіх першых спробах, адзначыў, што сюжэт аднае з іх запазычаны з навелы Мерымэ і што мой стыль занадта набліжаецца да Барэса, якім я тады захапляўся. Ён бачыў пастаноўку п'есы Фабера і з выключным веданнем тэатральнай спецыфікі назваў яму сцэну, якую варта было перарабіць. Разам з Бельтара ён прайшоўся па яго майстэрні і з кампетэнтнасцю мастацтвазнаўцы разважаў аб імпрэсіянізме. Потым падтрымаў Ламбер-Леклерка, прааналізаваўшы палітычнае становішча ў дэпартаменце Ардэш з дзівоснай дакладнасцю. І да нас вярнулася ранейшае ўражанне, што Шалон самы бліскучы з нашай кампаніі, і мы, шчыра прызнаючы яго перавагу, у сваю чаргу папрасілі яго расказаць пра свой жыццёвы шлях.

У васемнаццаць гадоў, атрымаўшы ніштаватую спадчыну, ён пасяліўся ў невяліччай кватэры, аблажыўся кнігамі і працаваў, як ён казаў, адразу ў некалькіх кірунках. Перш за ўсё, ён пісаў вялікі раман, накіраваны «Вільгельма Мейстэра» Гётэ, які павінен быў скласці першы том «Новай чалавечай камедыі». Таксама ён думаў аб драматычным творы, у якім былі б аб'яднаны дасягненні Шэкспіра, Мальера і Мюсэ. «Вы разумееце, я жадаю спалучыць фантазію з іроніяй, лёгкасць з глыбінёй». Нарэшце, ён пачаў «Філасофію духу» — «блізкую да Бергсана, — гаварыў ён мне, — але значны крок наперад у аналізе феномена інтуіцыі».

Я наведваў яго, і кватэра Шалона мне здалася на рэдкасць утульнай, асабліва, калі прыняць пад увагу, што жыў я тады ў танным пакоі дрэннай гасцініцы. Антыкварная мэбля, некалькі гіпсавых злепкаў з шэдэўраў Луўра, удалая копія з карціны Гольбейна, паліцы, застаўленыя кнігамі ў ціснёных вокладках, рысунак Фраганара ў арыгінале — усё сведчыла аб вытанчаным мастацкім гусце.

Ён пачаставаў мяне англійскай цыгарэтай выдатнага смаку і колеру. Я папрасіў яго паказаць мне пачатак «Новай чалавечай камедыі», але нават першая старонка і тая не была закончана. Для п'есы была падрыхтавана пакуль што адна назва, а для «Філасофіі духу» — некалькі картак з нататкамі. Затое ён мне доўга паказаваў маленькага «Дон-Кіхота» — выданне пары рамантызму, з цудоўнымі малюнкамі, толькі што ім купленае ў суседняга букініста, аўтографы Верлена, каталогі гандляроў карцінамі. Я з цікавасцю правёў у яго вечар — вельмі мілы таварыш.

* * *

Такім чынам, «Саюз пяці» аднавіў сваё існаванне і наша дружба стала нават мацнейшай.

Шалон, якому не было чаго рабіць, наладжваў сувязь між намі. Часта ён цэлыя дні праседжваў у майстэрні Бельтара. З таго часу як быў створаны партрэт місіс Джэрвіс, жонкі амерыканскага пасла, Бельтара ўвайшоў у моду. Шмат прыгожых жанчын з'яўлялася да яго, каб ён іх маляваў, і прыводзіла сваіх сябровак прысутнічаць на сеансе альбо хваліць гатовую работу. Майстэрня напаўнялася чарнавокімі аргенцінкамі, бялявымі амерыканкамі, англічанкамі-эстэткамі, якія параўноўвалі нашага таварыша з Уістлерам. Многія з гэтых дам прыходзілі знарком, каб пабачыць Шалона, які іх забаўляў і быў ім даспадобы. Бельтара, ацаніўшы адразу прыцягальную сілу агульнага нашага друга, з вялікім спрытам карыстаўся ім як прынадай. У Шалона было там сваё крэсла, направа ад крэсла — скрынка з цыгарамі, налева — пакунак з цукеркамі. Ён упрыгожваў сабой майстэрню і на сеансах не дазваляў дамам нудзіцца. Ён умеў нутром угадваць выйгрышную жывапісную кампазіцыю і ў гэтым быў проста незамэнны. Ніхто лепш за яго не мог выбраць убрання і позы найбольш адпаведных той альбо іншай натуре. Надзелены рэдкім дарам адчуваць характэрна і ўзаема-связь колераў, ён без памылкі паказваў майстру які-небудзь жоўты альбо блакітны тон, які трэба было неадкладна ўхапіць. «Дружа мой, ты мог бы стаць мастацкім крытыкам», — гаварыў Бельтара ў захапленні ад яго здольнасцей.

— Так, я гэта ведаю, але не хачу разменьвацца, — мякка адказваў Шалон.

У гэтай майстэрні ён пазнаёміўся з мадам дэ Тыянж, з герцагіняй дэ Капры, з Селіяй Доўсан, з місіс Джэрвіс, і яны ахвотна запрашалі яго на абед. Для іх ён быў «літаратар», друг Бельтара, і гасцям яго рэкамендавалі так: «Пан Шалон, вядомы пісьменнік». Ён стаў дамашнім кансультантам па пытаннях мастацкіх навін. Дамы вадзілі яго ў кнігарні, пыталіся, што чы-

таць, і прасілі быць іхнім літаратурным настаўнікам. Кожнай ён абяцаў прысвяціць адзін са сваіх раманаў, які будзе ўключаны ў «Новую чалавечую камедыю».

Многія з іх яму расказвалі сваю біяграфію. «Мне больш падабаецца, калі вы гаворыце пра сябе, — пад-ахвочваў ён дам, — бо ў маёй шматтомнай эпопеі я за-крану ўсе спружыны складанай жаночай душы». Яго лічылі стрыманым і хутка зрабілі сховішчам самых пі-кантных парыжскіх сакрэтаў. З'явіўшыся ў гасцінай, ён адразу пападаў пад абстрэл некалькіх пар зацікаў-леных вачэй. Жанчыны знаходзілі, што ён добры псіхо-лаг, і ахвотна перад ім спавядаліся. Широка ўжывалася такое азначэнне: «Шалон — увасабленне чуласці і здагадкі».

Аднойчы я сказаў яму:

— Ты павінен пісаць псіхалагічныя раманы. Ніхто лепш за цябе не выявіў бы сучаснага Дамініка * ў жа-ночым вобразе.

— Ну так, я гэта ведаю, — адказаў ён з выглядам чалавека, які, па горла завалены справамі, вымушаны адхіліць тое, што ён рабіў бы з прыемнасцю. — Ну так, назіранняў хапае, але ў мяне ёсць пэўная мэта, і я не магу раскідацца.

У майстэрню часта заходзіў Фабер і браў яго з сабой на рэпетыцыі. З таго часу як з шумным поспехам пачаў ісці «Карнавал», Фабер стаў значнай фігурай у тэат-рах Вялікіх Бульвараў. Ён прасіў Шалона падзяліцца свежым уражаннем, бо часам акцёры і рэжысёр да таго стамляліся, што гатовы былі адмовіцца ад п'есы. Шалон бліскуча спраўляўся са сваёй задачай. Ён выяўляў фальшывыя інтанацыі і расцягнутыя мясціны. Спачат-ку абураныя паводзінамі чужака, акцёры нарэшце пры-зналі яго. У процілегласць аўтару, свайму вечнаму во-рагу, яны палюбілі гэтага чалавека, які нічога сабой не

* Д а м і н і к — герой аднайменнага рамана Эжэна Фраман-тэна.

ўяўляў. Хутка ён стаў вядомым у тэатральных колах, спачатку як «друг пана Фабера», потым пад сапраўдным прозвішчам. Білецёры з паклонам выдзялялі яму крэсла ў абмен на ласкавую ўсмешку. Усё часцей і часцей яго пачалі заносіць у спіскі запрошаных на прэм'еры і «генералкі».

— Ты павінен стаць тэатральным крытыкам, у цябе так усё складна выходзіць, — параіў яму Фабер.

— О, напэўна! — адказаў Шалон. — Але ў кожнага свая прафесія.

У той год, калі кожнаму з «пяці» стукнула па трыццаць чатыры, мне прысудзілі Ганкураўскую прэмію за «Блакiтнага мядзведзя», а Ламбер-Леклерка выбралі дэпутатам. Фабер і Бельтара яшчэ раней набылі шырокую вядомасць. «Саюз пяці» быў моцным, і без асаблівай натугі мы маглі рэалізоўваць рамантычны сцэнарыі, прыдуманы намi ў ліцэі. Наш маленькі гурток павольна працягваў у розныя колы грамадства свае ўчэпістыя шчупальцы. У Парыжы мы былі сапраўднай сілай, тым больш эфектыўнай, што дзейнічала яна неафіцыйна.

Безумоўна, ёсць пэўная перавага, калі мастацкі гурток юрыдычна прызнаны. Рэпутацыя, набытая адным з яго членаў, аўтаматычна пераносіцца публікай на астатніх, і назва гуртка, калі яна ўдала выбрана, абуджае агульную цікавасць. Можна прабачыць культурнаму чалавеку 1835 года, што ён не ведаў Сэнт-Бёва, але ён не меў права абмінуць «рамантыкаў». Аднак ёсць і значныя невыгоды. Заняпад распаўсюджваецца на ўсіх гэтак жа, як і ўздым. Маніфесты і дактрыны — зручныя мішэні для масавай стральбы. Адзіночныя стрэлы не прыносяць такой шкоды.

Прафесіі ў нас былі розныя, і зайздрасць нас не раз'ядала. Мы склалі цудоўны калектыў узаемнай падтрымкі. Як толькі хто-небудзь з нас прабіваўся ў новы цікавы салон, ён так энергічна расхвальваў чатырох

сваіх сяброў, што яго прасілі прывесці іх туды. Паколькі людзі ў большасці лянуюцца самастойна думаць, яны ахвотна карыстаюцца гатовым і чужыя ацэнкі робяць сваімі. Фабер — вялікі драматург, бо так гаварыў я, а я — «найглыбейшы з раманістаў», таму што гэта сцвярджаў Фабер. Калі мы ў майстэрні Бельтара наладзілі вечарынку ў стылі венецыянскіх свят васемнаццатага стагоддзя, нам было лёгка сабраць тут усіх, хто за слугоўваў увагі ў Парыжы. Відовішча было незвычайнае. Тры красуні выступалі ў невялічкай камедыі Фабера, дэкарацыі да якой аформіў Бельтара. Але ў вачах гасцей, гаспадаром і душой дому быў Шалон. Ён меў шмат вольнага часу, быў повен абаяння і, зусім натуральна, стаў шэфам усіх нашых дамашніх мерапрыемстваў. Калі нам гаварылі: «Ваш цудоўны друг...», мы ведалі, што размова пойдзе аб ім.

Як і раней, ён нічога не рабіў. Я ні разу не чуў, каб ён браўся за свой раман, п'есу, філасофскі трактат, каб ён іх зрушыў з месца хаця б на адзін радок. Ён не рабіў нічога ў літаральным сэнсе. Ён не апублікаваў ніводнай кнігі, не напісаў ніводнага артыкула ў часопіс, ніводнай заметкі ў газету, ніколі не выступаў з прамовай. І зусім не таму, што яму цяжка было дабіцца, каб яго друкавалі. Ён быў знаёмы і нават сябраваў з лепшымі выдаўцамі, з адказнымі рэдактарамі часопісаў. І не таму, што ён даражыў сваёй незалежнасцю і свядома хацеў заставацца толькі глядачом. Наадварот, у ім развівалася прыродная прага да славы. Тут было спалучэнне прычын розных, але скіраваных у адно: нядбайства і бесклапотнасць, няўстойлівасць інтарэсаў, слабасць волі. Служыцель муз заўсёды чаго-небудзь пазбаўлены, і гэта «беднасць» прымушае яго адрывацца ад быту, узлятаць над зямлёй і шырока расплюшчанымі вачамі глядзець на жыццё. Шалон вельмі ўтульна ўладкаваўся ў жыцці і быў ім цалкам задаволены. Яго выключная лягота была адлюстраваннем яго шчасця.

Пісьменнікі называлі нашага друга «дарагі калега» і дарылі яму кнігі з аўтографам. Па меры таго як мы падымаліся па ступенях іерархічнай лесвіцы парыжскага свету, дзе ўсё да дробязі разлічана пры ўсім паказным лібералізме, Шалон прасоўваўся гэтак жа і без вагання далучаўся да гонару, які прыпадаў на долю каго-небудзь з нас. Мы заўсёды стараліся ахоўваць яго самалюбства, падобна таму, як свежаспечаны генерал, крыху саромеючыся свайго чыну, і не ўпэўнены, што яго далі па заслугах, цягне ўгору свайго таварыша па школе Сэн-Сір.

Каля нас пачалі круціцца маладыя людзі ў пошуках падтрымкі. Шалона, які жыў паміж нас як роўны, яны называлі «дарагі мэтр». Разумныя былі хлопцы, асцярожныя. Употаі, магчыма, і распытвалі: «А што ён такое напісаў? Ці чытаў яго хто?» Часам які-небудзь няспрытны падліза расхвальваў перад ім «Блакiтнага мядзведзя» альбо «Караля Калібана». «Прабачце,— са стрыманым абурэннем гаварыў Шалон, ускінуўшы галаву,— гэта сапраўды добрая рэч, але не мая». Аднак з усяго нашага «Саюза пяці» ён адзін ахвотна браў чытаць рукапісы і даваў парады, ад якіх, вядома, не было ніякай карысці, але заўсёды разумныя і бліскучыя.

Гэта дармавая слава расла так паступова, так натуральна, што мы анi не здзiвіліся. Мы крыўдзіліся і лічылі абразай, калі нашага друга забывалі запрасіць на які-небудзь афіцыйны прыём «прадстаўнікоў літаратуры і мастацтва». Дарэчы, такога здарэння не было ніколі. Часам, калі выпадкова мы даведваліся, што вялікі мастак жыве ў галечы, забыты дзяржавай і народамі, у нас на момант узнікала пытанне: як растлумачыць парадаксальны поспех Шалона? «Можа, гэта і несправядліва,— думалі мы,— але нічога не зробіш. Так было заўсёды. А потым у таго бедняка ёсць талент, а гэта таксама багацце».

Аднаго разу раніцай, прыйшоўшы да яго снедаць, я заўважыў у кутку пачцівага юнака, які раскладваў старыя часопісы. Шалон адрэкамендаваў яго: «Мой сакратар». Гэта быў тоненькі зграбны хлопец, выпускнік бібліятэчнага інстытута.

Праз некалькі дзён Шалон прызнаўся нам, што плаціць яму трыста франкаў у месяц, і гэта немалы выдаток. «Але, — дадаў ён з пакорнасцю, — цяжка такім людзям, як мы, абыходзіцца без сакратара».

* * *

Вайна 1914 года гвалтам перайначыла жыццё кожнага. Бельтара стаў драгунам, Фабер — лётчыкам у Салоніках. Ламбер-Леклерк, паранены на фронце, вярнуўся з гонарам у Палату і заняў пост памочніка міністра. Шалон, пабыўшы салдатам пры інтэнданцтве, быў адкліканы аддзелам прапаганды і закончыў вайну ў Парыжы на вуліцы Францыска Першага. Пасля дэмабілізацыі ён зрабіў мне і Фаберу шэраг важных паслуг, бо праз доўгую адсутнасць мы страцілі кантакты з цэнтрам, ён жа, наадварот, заваяваў ласку новых і магучых сяброў.

Бельтара быў узнагароджаны баявым ордэнам, Фабер таксама, яшчэ раней. Ламбер-Леклерк дабіўся ад свайго калегі з ведамства мастацтваў, каб мяне ўключылі ў першыя пасля перамяр'я цывільныя спіскі ўзнагароджаных. У мой гонар «Саюз пяці» наладзіў цудоўны абед у рэстаране рускіх эмігрантаў — ікра, асятрына, «водка». Музыканты ў шаўковых кафтанах выконвалі цыганскія песні. Нам здалася (не іначай, як пад уплывам сумных мелодый), што ў той вечар Шалон крыху зажурыўся.

Я вяртаўся назад разам з Фаберам, які жыў непадалёку ад мяне. Была прыгожая зімовая ноч. Праходзячы праз Елісейскія Палі, мы ўспаміналі Шалона.

— Ах, небарака, — заўважыў я, — як гэта цяжка ў яго гады, азірнуўшыся ў мінулае, бачыць там адну пустату!

— Ты думеш, ён гэта ўсведамляе? — запытаў Фабера. — Алімпійская бесклапотнасць!

— Не ведаю. Па-мойму, яго жыццё нейк раздвойваецца. Калі ўсё добра, усюды запрашаюць, усюды прымаюць, ён забывае, што нічога для гэтага не зрабіў. Але ў глыбіні душы адчувае. Няясная трывога заўсёды пры ім і часам прабіваецца наверх, калі навокал занадта спакойна... Скажам, калі сёння вечарам вы ўсе з радасцю абмяркоўвалі мой твор, а я выступаў з тлумачэннем, ён, напэўна, заўважыў, што аб ім ніхто ні слова.

— Ёсць людзі, у якіх няма зазнайства, а значыцца, і зайздрасці.

— Безумоўна, але Шалон не з такіх. Для гэтага трэба быць альбо вельмі сціплым і казаць сабе: «Гэтыя рэчы не для мяне», альбо вельмі гордым і думаць: «Мне іх не трэба». Шалон хоча мець усё, але ён больш гультай, чым славалюб. Павер, становішча вартэе жалю.

На гэтую тэму мы гаварылі доўга. Кожны з нас ставіўся да яго паблажліва. Кантраст паміж яго бясплоднасцю і нашай пладавітасцю рабіў нас чулівымі, спагадлівымі, і мы шкадавалі Шалона.

Назаўтра Фабера і я пайшлі ў міністэрства да Ламбер-Леклера.

— Ёсць у нас адна ідэя, — сказаў я яму, — з'явілася ўчора, калі мы з табой развіталіся. Ці не здаецца табе, што Шалону непрыемна бачыць нас усіх чатырох з ордэнамі і медалямі, а самому заставацца абдзеленым? Якое гэта мае значэнне? Ніякага, вядома, як і многае на свеце, — гэта толькі сімвал. А раз яно не мае значэння, то чаму б гэты сімвал не начапіць на грудзі Шалону?

— Я не маю нічога супраць, — адказаў Ламбер-Леклер, — але ж патрэбны заслугі.

(— Што?— запратэставаў намеснік міністра, разваліўшыся ў кутку канапы.— Не мог я сказаць такога глупства.

— Ну, тут ужо выбачай. Магу спаслацца на Фабера... Ты сказаў: «Патрэбен хоць бы нейкі выгляд заслуг».

— Гэта магчыма, — прамовіў Ламбер-Леклерк. — Я не служыў у ведамстве мастацтваў і пры ўсім жаданні не мог бы яго прасунуць, але я вам сказаў, што, калі б Шалон захацеў прайсці ў мяне па спіску забеспячэнцаў, зрабіць гэта вельмі лёгка.)

— Ён жа не ідыёт, — ізноў загаварыў расказчык. — Але і тое добра, што ты яго не прымушаў. Па спісках памяці паэта Эжызіпа Маро Шалон усё ж атрымаў ордэн. Прапануючы яму падпісаць заяву, я меў неасцярожнасць заўважыць (бо трохкі злаваўся, што ён лічыць гэта натуральным), колькі мы мелі турбот, каб зрушыць справу з месца.

— Няўжо? — спахмурнеў ён. — А я думаў, гэта вельмі проста.

— Вядома, проста, каб у цябе былі заслугі...

Ён здзівіўся з такой шчырасцю, што я адразу змоўк.

* * *

Яго сябры і прыхільнікі справілі яму гучны банкет. Ламбер-Леклерк прывёў міністра асветы, праслаўленага прамоўцу. Былі там два акадэмікі, яшчэ адзін з Акадэміі Ганкураў, актрысы, мастакі і некалькі свецкіх львоў. Ва ўсіх быў цудоўны настрой. Чалавек — істота добразычлівая, калі ён спакойны і не зайздросціць. Шалон, які нікому не замінаў, быў кожнаму сімпатычны, і раз ужо знайшлася магчымасць паспрыяць яго шчасцю, усе з радасцю ўзяліся гэта рабіць. Тыя, хто быў там,

разумелі і адчувалі, што герой гэтага свята — фікцыя, ілюзія, створаная іх уяўленнем. Яны былі нават удзячны Шалону за тое, што яго існаванне залежала ад іх ласкі, і смакавалі ў няпэўным зіхаценні яго поспеху сваю ўласную магутнасць, тое, што яны з нічога зляпілі фігуру. Людовік Чатырнаццаты любіў людзей, цалкам яму абавязаных, і гэта каралеўская рыса ўласціва многім абраннікам лёсу.

Калі ўсім прысутным падалі салодкае, хтосьці з пятаў прачытаў прыгожыя вершы. Міністр сказаў кароткае слова: тэмпераментна, складна і з гумарам. Ён гаварыў аб сціплым і глыбокім уплыве Шалона на сучасную французскую літаратуру, аб яго красамоўстве, аб Рываролі і Малармэ. Госці стоячы віталі героя вечара. Нарэшце з чароўнай непасрэднасцю хораша выступіў Шалон. Яго слухалі ўважна ў атмасферы агульнай узрушанасці. Банкет удаўся на славу.

Выйшаўшы, я пасадзіў Шалона ў сваю машыну і сказаў яму:

— Добра, вельмі добра.

Ён усміхнуўся шчаслівы:

— О! Надзвычайна! І самае прыемнае, што ўсё рабілася шчыра, ад душы.

І, ведаеце, ён не памыляўся.

* * *

З таго часу кар'ера Шалона набыла імпэт. Яго жыццёвы шлях стаў гладкім і шырокім, як уезджаная магістраль. Ніякіх перашкод! Ні разу не ўпаў, не паслізнуўся. Перавага нікчэмнасці ў тым, што яе нельга ўшчаміць. І мы з задавальненнем прадбачылі ўжо стужку Ганаровага Легіёна на шыі нашага друга. Ужо ў некаторых сяброўскіх дамах пачалі гаварыць, што трэба яго прасунуць у Акадэмію. Герцагіня дэ Т... нясмела намякнула аб гэтым аднаму акадэміку, вялікаму майстру вы-

барчых спраў, і той сказаў ёй: «Так, так, мы думаем, але пакуль што яшчэ ранавата». З кожным днём на твар Шалона ўсё выразней клалася тая пагодлівая яснасць, што паходзіць ад спакойнай мудрасці ці ад сытага гультайства, якія, між іншым, нярэдка збліжаюцца.

У самую пару яго росквіту Шалонам зацікавілася місіс Пэкс. Глэдзіс Ньютан Пэкс была багатай прыгожай амерыканкай, якая, як амаль усе амерыканкі, багатыя і прыгожыя, праводзіла (і цяпер праводзіць) большую частку года ў Францыі. Яна мае раскошную кватэру на вуліцы Францыска Першага і асабняк на поўдні. Яе муж, Уільям Ньютан Пэкс, з'яўляючыся старшынёй праўлення Універсальнай Каўчукавай Кампаніі і некалькіх чыгунак, прыязджае ў Еўропу толькі на адпачынак.

Усе мы даўно ведалі місіс Пэкс, заўзятую прыхільніцу мастацтваў, якая захаплялася літаратурай, жывапісам і навейшай музыкай. Яна шмат увагі аддала Бельтара, калі той яшчэ толькі пачынаў: купляла яму палатно, папрасіла намалюваць яе партрэт і заказала партрэт місіс Джэрвіс, праз які ён праславіўся. Два гады яна расхвальвала сваім знаёмым Бельтара, арганізавала выстаўку яго карцін, давала абеды ў яго гонар і, нарэшце, запрасіла Бельтара правесці зіму ў яе асабняку ў Напулі на беразе мора, каб ён мог спакойна працаваць.

Потым да Бельтара прыйшоў поспех, а поспех — гэта тая мяжа, за якой канчаецца вялікая дружба місіс Пэкс. Жанчына яна з розумам, але ў сваёй любві да мастацкіх рэчаў трымалася поглядаў некаторых біржавых спекулянтаў, што баяцца стабільных каштоўнасцей і хапаюцца за дробныя акцыі, невядомыя шырокай публіцы, аб якіх яны ўжо маюць па сакрэту пэўныя звесткі. Яна любіць пісьменніка, якога не друкуюць, драматурга невыразнага, п'еса якога разы тры праскочыла ў авангардысцкім тэатры, кампазітара, накшталт Эрыка Саці, пакуль той не прыдбаў сабе вучняў, альбо эру-

дытаў рэдкага профілю, якіх-небудзь санскрытолагаў ці даследчыкаў старажытнага кітайскага жывапісу.

Праўда, мушу адзначыць, яна ніколі не апякала людзей нікчэмных і пасрэдных. У яе быў і спрыт і густ. Але страх перад банальным, агульнадаступным, мог яе адштурхнуць нават ад дасканалага. Я не ўяўляю, каб Глэдзіс Пэкс магла любіць Талстога альбо Бальзака. Адзенне ёй шыюць у найлепшых атэлье, яна не будзе насіць плацця, нават самага прыгожага і якое ёй падабаецца, калі ўбачыць у іншых такога ж фасону. Са сваімі пісьменнікамі і мастакамі яна абыходзіцца гэтак жа: адае іх слугам, як толькі яе сябры прывыкнуць да іх.

Мабыць, я нясу адказнасць за тое, што нацэліў яе ўвагу на Шалона. Неяк раз вечарам на абедзе ў Элен дэ Тыянж мяне пасадзілі з ёю поплич. І здарылася так, што гутарка зайшла пра яго, і я неасцярожна сказаў: не, ён ніколі не друкаваўся, але задумы ў яго грандыёзныя, і нават ёсць пачатыя работы.

— Вы іх бачылі?

— Так, але гэта яшчэ толькі нататкі. Няма пра што гаварыць.

Я сказаў без усякага намеру, аднак іменна тое, што магло больш за ўсё спакусіць місіс Пэкс. Адразу ж пасля абеду яна затрымала Шалона недзе ў кутку і, нягледзячы на ўсе спробы Элен іх разлучыць (гаспадыня не прызнавала манаполій у сваім салоне), не адпускала яго ўвесь вечар. Я назіраў за імі здалёк. «Гэта трэба было прадбачыць, — разважаў я... — Ва ўсякім разе Шалон ідэальны аб'ект для эксперыментаў місіс Пэкс. Яна шукае неапублікаванага, невядомага, схаванага ад вачэй... І вось перад ёю прадмет яе мар: пісьменнік без чытачоў, таямнічы аўтар яшчэ ненапісаных кніг. Фізік, які паступова разрэджае паветра ў закрытай пасудзіне, імкнецца да абсалютнай пустаты. Глэдзіс Пэкс, адзін за адным мяняючы сваіх падапечных па прынцыпу найменшай прадукцыйнасці, набліжаецца да нуля. І ў Ша-

лоне яго знаходзіць. Гэта цудоўнае супадзенне дзвюх блізкіх тэндэнцый павінна абаіх ашчаслівіць. Выходзіць, я ім памог».

І сапраўды, з наступнага дня пачаўся перыяд Шалона ў жыцці Глэдзіс Пэкс. Было ўзгоднена, што ён абедае ў яе тры разы на тыдзень, што яна прыйдзе глянуць на яго чарнавікі, а ўзімку забярэ яго з сабой у Напуль, «каб ён мог спакойна працаваць». Некалькі дзён мяне трывожыла думка, як аднясецца місіс Пэкс да рукапісаў Шалона, якія, нават з яе пункту гледжання, надта ж мізэрныя. Але тут мне здрадзіла логіка, бо страх быў зусім дарэмны. Я сустрэў Глэдзіс Пэкс на другі дзень пасля, так сказаць, папярэдняй інвентарызацыі яго творчых дасягненняў. Яна была ў захапленні. «Тут тоіцца больш, — сказала яна, — больш зместу ў задумах вашага друга, чым у плённых здабытках Генры Джэймса...» І ўсё наладзілася.

Месяцы два смакавалі яны слодыч духоўнага збліжэння. За гэты час Глэдзіс Пэкс абвясціла ўсяму Парыжу, што рыхтуе выданне твораў непрызнанага генія. Гэтым геніем стаў наш Шалон. Яна знайшла яму выдаўца, дамовілася з перакладчыкам на англійскую мову, адрэкамендавала яго многім выдатным чужаземцам, якія наведвалі Парыж, — Джорджу Муру, Луіджы Пірандэла, Гофмансталу, Сінклеру Льюісу. Потым, вычарпаўшы ўсе даступныя ёй спосабы рэкламы, яна папрасіла ў нашага друга які-небудзь тэкст.

Яе задаволіла б любая драбніца — нарыс, артыкул, некалькі гатовых старонак. Шалон, які, зразумела, у гэтыя два месяцы працаваў не больш, чым звычайна, нічога ёй даць не мог, у чым і прызнаўся з уласцівай яму шчырасцю. Але місіс Пэкс была не з тых жанчын, што пакідаюць геніяў, як неўзараную цаліну. За сваё жыццё яна ўжо дзесяць такіх апрацавала: прыгорне да сябе беднага, закінутага, нясмелага чалавечка, надзеленага невядома за што дзівосным дарам пісаць, маля-

ваць, ствараць музыку, і праз некалькі месяцаў выпускае ў свет авеянага славай майстра. Яе цешыў самы працэс такога ператварэння. Уплыў яе быў вялікі, і дабівацца свайго яна ўмела. Глэдзіс Пэкс энергічна занялася выхаваннем Шалона, і, воляй-няволяй, ён павінен быў нешта рабіць.

Не ведаю, з чаго яна пачала, — кампліменты, напэўна, магчыма, абяцанні (не думаю, каб яна з ім какетнічала: Глэдзіс — жанчына халодная, натуре строгай), але аднойчы Шалон прыйшоў да мяне збянтэжаны.

— Хачу з табой параіцца, — кажа... — Місіс Пэкс прапануе мне на зіму свой дом у Напулі, каб я мог спакойна працаваць. Прызнацца, у мяне няма ніякага жадання пакідаць Парыж... І потым я зараз не ў форме... Хіба толькі, каб зрабіць ёй прыемнасць. Ёй вельмі спадабаўся мой раман, і мяне спакушае думка, што за два тры месяцы адзіноты я, можа, яго закончу.

«Закончыць» раман, які не быў пачаты... Цікавая логіка! Але ён гаварыў сур'ёзна, і я не пярэчыў.

— Ну што ж, — кажу, — цудоўна! Місіс Пэкс прапануе слухна. У цябе сапраўды вялікі талент, ты кожны дзень у звычайных гутарках пускаеш на вецер цэлыя раздзелы бліскучай кнігі. Калі просьба жанчыны, атмасфера захаплення і давер'я будуць спрыяць таму, што ты нарэшце запішаш тое, чым так шчодра дзелішся з намі, мы ўсе будзем вельмі рады... Згаджайся, стары, я падтрымліваю... Мы ўсе цябе падтрымліваем.

Ён падзякаваў і праз некалькі дзён наведаў мяне, каб сказаць, што выязджае. За цэлую зіму ён прыслаў нам пару паштовак. У лютым я адправіўся ў Напуль, каб яго пабачыць.

* * *

Асабняк містэра і місіс Пэкс вельмі прыгожы. Яны рэстаўрыравалі і прыстасавалі да сваіх патрэб невяліч-

кі правансальскі замак-крэпасць, які ўзвышаўся над залівам. Суровасць будынка і подступаў да яго ў кантрасце з раскошай і адмысловым унутраным камфортам здзіўлялі, як чароўная казка. Кветнікі і дрэўцы былі размешчаны на тэрасах, выштукаваных з вынаходніцкай хітрасцю, бо каб іх прыляпіць да скалы, спатрэбіліся дзесяткі кубаметраў бетону. За шалёныя грошы гаспадары навезлі з Італіі кіпарысаў, і яны, як вартавыя, абрамлялі дзёрзка перайначаную людзьмі прыроду. Калі я з'явіўся, дварэцкі далажыў, што пан працуе і папрасіў пачакаць.

Чакаў я даволі доўга.

— А! Дарагі мой! — сказаў Шалон, прыняўшы мяне нарэшце. — Дагэтуль я не ўяўляў, што такое работа. Пішу многа, спорна, з натхненнем. Думкі атакуюць, аглушаюць, бяруць у палон. Пяро проста не паспявае занатоўваць вобразы і мыслі. Яны б'юць фантанам з крыніцы ўзрушанай памяці. Скажы, ты калі-небудзь адчуваў такое?

Я сарамліва прызнаўся, што падобныя крызісы ад перапоўненасці бывалі са мной рэдка, і выказаў меркаванне, што яго натуры больш, чым мне, адпавядае бурны ўзлёт. Ад доўгага маўчання назапашаныя ім матэрыялы спрасаваліся і цяпер выбухнулі, як порох. Я правёў у яго ўвесь вечар. (Місіс Пэкс знаходзілася яшчэ ў Парыжы.) Цікавыя перамены заўважыў я. Раней адной з самых абаяльных яго асаблівасцей была выключная разнастайнасць размовы. Я не меў часу многа чытаць і даражыў тым, што ў асобе Шалона знаходзіў чалавека, які чытаў усё. Ён першы знаёміў мяне з дасягненнямі маладых. Куды б ні ішоў ён увечары — у тэатр ці з візітам — ніхто у Парыжы не ведаў столькі гісторый, інтымных драм і пацешных анекдотаў. І самае важнае, што Шалон быў адным з тых рэдкіх сяброў, з якімі заўсёды можна было пагаварыць пра сваё, пра сваю работу, адчуваючы, што ён гэтым сапраўды

цікавіцца і, слухаючы вас, не думае пра сябе. Пабыць з ім было вельмі прыемна.

Але ў Напулі Шалон стаў зусім іншы. За два месяцы ён не разгарнуў ніводнай кнігі, ні з кім не сустракаўся. Ён гаварыў толькі аб сваім рамане. Калі я пачаў расказваць пра нашых сяброў, ён трошкі паслухаў, потым выняў з кішэні блакнот і нешта запісаў.

— Ты што запісваеш? — пытаю.

— Ды так! Прыйшла ў галаву ідэя для маёй кнігі. Не хочацца, каб яна прапала.

Праз хвіліну, калі я працытаваў яму словы адной з кліентак Бельтара, ён ізноў выцягнуў блакнот.

— Ты што? У вар'яты падаўся?

— Дарагі мой, у мяне ёсць цудоўны персанаж, які шмат чым нагадвае Бельтара. Тое, што я пачуў, можна з поспехам выкарыстаць.

У яго з'явілася ўпэўненасць прафесіянала, заўзятасць чалавека, ахрышчанага ў новую веру. Пры мне было некалькі раздзелаў маёй апошняй кнігі. Я збіраўся прачытаць іх Шалону і, як заўсёды, паслухаць яго заўвагі. Але нічога з гэтага не выйшла — ён і вухам не павёў. Мне стала прыкра, нудна. А скончылася тым, што ён разлаваў мяне сваімі легкадумна пагардлівымі адносінамі да нашых класікаў.

— Ты лічыш? — скрывіўся ён. — Рэалізм Стэндаля? Так... Знайшоў сабе дзіва! Па сутнасці, і «Пармскі манастыр» і «Чырвонае і чорнае» ўсяго толькі раманы-фельетоны. Па-мойму, зрабіць можна куды лепш.

Я развітаўся з ім і хутчэй выехаў.

* * *

Вярнуўшыся ў Парыж, я адразу ж адчуў, што Глэдзіс Пэкс не марнавала часу. Яе арганізатарскія здольнасці далі плён. Пра кнігу Шалона гаварылі многа, гаварылі з павагай і надзеяй. Ніякіх слядоў грубай, крык-

лівай рэкламы, якая адпрэчвае людзей далікатных. Здавалася, што гэта жанчына знайшла спосаб папулярызаваць употай, падсвятляючы імя свайго абранніка як бы знутры. Поль Маран сказаў, што яна, як ніхто, «адмыкае замкнутае».

Адусюль у мяне пыталіся: «Вы былі на поўдні? Вы бачылі Шалона? Кажуць, ён напісаў нешта выдатнае?»

Місіс Пэкс правяла ў Напулі ўвесь сакавік і паведаміла нам, што кніга амаль закончана, але Шалон не хоча ёй паказваць. Ён сцвярджае, што яго твор адно цэлае і вырываць з яго кавалкі нельга, бо страціцца свежасць, парушыцца стройнасць кампазіцыі.

Нарэшце, у пачатку красавіка, яна абвясціла, што Шалон прыехаў, згадзіўся прачытаць раман і яна запрашае ўсіх нас у адну з субст на літаратурны вечар.

Ах, гэты вечар! Мы яго век не забудзем! Салон на вуліцы Францыска Першага быў належным чынам падрыхтаваны. Люстры ўсюды патушаны, за выключэннем адной вялізнай венецыянскай лямпы, малочна-белае святло ад якой мякка клалася на аўтара, рукапіс і эфектна пастаўленую за спіной Шалона галінку квітанеючай слівы ў кітайскай вазе. Тэлефон быў выключаны. Слугі атрымалі строгі наказ нікога з прысутных не трывожыць. Шалон нерваваўся, фанабэрыўся, быў ненатуральна вясёлы. Місіс Пэкс аж зіхацела ад радасці. Яна яго як след усадзіла, наліла ў шклянку вады, правяла абажур. Ён надзеў рагавыя акулеры, правярыў голас і, пасля кароткай паўзы, пачаў чытаць.

Праслухаўшы з дзесятак фраз, мы з Фаберам глянулі адзін на аднаго. Ёсць мастацтвы, што дапускаюць памылку, якія навізнай стылю, светаўспрымання могуць уразіць і затлуміць галаву, але пісьменік раскрываецца хутка. З першых жа слоў мы выявілі самае горшае: Шалон не ўмеў пісаць, зусім не ўмеў. У дзіцяці можа быць наўнасць, непасрэднасць. А Шалон пісаў банальна, прымітыўна да дзікасці. Ад гэтага чалавека, такога

чулага, дасведчанага, мы чакалі, мабыць, глыбіні, складанасці хадоў. А тут усё наадварот — раман для слязлівых дзяўчат, дыдактыка, нудота, не мора, а лужына вады. Пераканаўшыся ў нікчэмнасці формы, мы, паслухаўшы яшчэ крыху, пераканаліся і ў нікчэмнасці зместу. Прыгнечаныя, разгубленыя, мы з адчаем пераглядваліся. Бельтара, паціснуўшы няўзнак плячамі, як бы сказаў: «Бач ты!» Фабер ківаў галавой і, здавалася, шаптаў: «Як жа так? Як жа так?» Я не зводзіў вачэй з Глэдзіс Пэкс. Ці разумее яна, чаго сапраўды варта гэта паднесеная нам лухта? Спачатку яна слухала паблажліва, але вельмі хутка ўстрывожылася і час ад часу кідала на мяне дапытлівы позірк. «Якая катастрофа! — думаў я. — І што ёй сказаць?»

Чытанне цягнулася больш за дзве гадзіны. Слухачы маўчалі. Хоць бы гук, хоць бы слова!.. Настолькі гэта быў слабы і бездапаможны твор. Найлепшыя намеры танулі ў яго кнізе, як іскры ў балоце. Наіўная душа аўтара была вывернута напаказ. Слухаючы Шалона, я раптам са здзіўленнем адкрыў у ім цэлы свет расчараванняў, журбы, ушчэмленай сентыментальнасці. І я сказаў сабе, што было б цікава напісаць кнігу пра няўдалага раманіста і, уключыўшы туды цалкам яго раман, паказаць псіхіку свайго персанажа ў вельмі арыгінальным аспекце. Шалон чытаў, і яго расчуленасць, пры жахлівай нязграбнасці формы, нагадвала залёты закаханай пачвары, жаласныя і смешныя.

Калі ён скончыў, цішыня была мёртвая. Мы спадзяваліся, што нас выратуе Глэдзіс Пэкс. Ва ўсякім разе яна ў сябе дома, і вечар наладжаны ёю. Але гаспадыня сядзела, як чужая. Бельтара, ураджэнец гераічнага поўдня, самы вытрыманы сярод нас, вырашыў адпакутаваць за ўсіх і выказаўся першы, коратка і тактоўна. Нашу маўклінасць ён апраўдаў хваляваннем, падзякаваў місіс Пэкс, якая стварыла ўмовы для напісання гэтай выдатнай кнігі, і, павярнуўшыся да мяне, зрабіў

вывад: «Сіўрак, напэўна, з вялікай ахвотай перадасць яе свайму выдаўцу».

— О! — абазваўся я... — Свайму альбо іншаму... Я думаю, што місіс Пэкс...

— А навошта іншаму? — горача ўмяшаўся Шалон. — Не, твой мне больш падабаецца: аўтарытэтны, спрытны. Калі ты возьмеш клопат на сябе, мне будзе вельмі прыемна.

— Абавязкова, мой дарагі... Гэта лягчэй лёгкага. Маўчанне місіс Пэкс рабілася нясцерпным. Яна пазваніла, загадала падаць ліманад і пячэнне. Шалон спяшаўся замацаваць сваю радасць канкрэтнымі фактамі.

— А як вы знаходзіце вобраз Алісы?

— Цудоўны, — адказаў Бельтара.

— А сцэна прымірэння праўдзівая, як па-вашаму?

— Самая лепшая, — пахваліў Бельтара.

— О не! — усцешыўся Шалон. — Я не лічу яе лепшай. Самая лепшая, па-мойму, — сцэна сустрэчы Жаркьяны і Сільвію.

— О так, — згадзіўся той. — Гэта яшчэ лепшая.

Місіс Пэкс адвела мяне ўбок:

— Я вас прашу, скажыце шчыра, ён напісаў бязглуздіцу?

Я моўчкі пацвердзіў.

— Як жа гэта здарылася? — прамовіла яна. — Я ніколі не думала!.. Ён мне здаваўся такім разумным.

— Ён сапраўды разумны, дарагая місіс Пэкс, але творчасць і гутарка — з'явы розныя і нават процілеглыя. Можна памыліцца.

— Не, не, — ускіпела яна. — Гэта недаравальна. Ні ў якім разе нельга пускаць гэта ў друк... Пасля ўсіх маіх рэкамендацый... Я скажу яму ў вочы, што яго опус бяздарны, агідны, смеху варты...

— Калі ласка, не рабіце гэтага. Вы яму пашкодзіце на ўсё жыццё. Заўтра, без сведак, я паспрабую сам. Не трэба яго крыўдзіць у такі вечар... Не трэба.

На другі дзень, калі я адважыўся трошкі яго пакрытыкаваць, Шалон успрыняў мае дробныя і нясмелыя заўвагі з такім гневам, з такой пагардай, я адчуў такую аголенасць яго эмоцый, што страціў усякую рашучасць. Ранейшы вопыт мне даказваў, што з маіх намаганняў толку не будзе. Ізноў іграць ролю мальераўскага Мізантропа, акт першы, сцэна другая? Навошта? Я ведаў, што пачую: «А я сцвярджаю, што мае вершы вельмі добрыя» і ў мяне не хопіць духу паслаць знішчальную рэпліку. А таму лепш за ўсё адступіць адразу. І пайшоў я, узяўшы рукапіс пад паху, да майго выдаўца, паклаў тоўсты сшытак на стол і без усякіх каментарыяў сказаў:

— Гэту кнігу напісаў Шалон.

— Няўжо? — замітусіўся выдавец.— Гэта кніга Шалона? Палічу за шчасце яе мець. Аб ёй так многа гавораць. Я вам вельмі ўдзячны, дарагі друг, што вы ўспомнілі мяне. Як вы мяркуеце, я гатовы неадкладна скласці ўмову тэрмінам на дзесяць год?

Я параіў яму пачакаць крыху, спадзеючыся, што ён прачытае кнігу і адмовіцца. Але ж вы ведаеце, як гэта робіцца. Нашы імёны, маё і Шалона, былі для яго гарантыяй. Ён адправіў рукапіс у набор, нават не глянуўшы.

Вестка аб гэтым развеела падазрэнні Шалона.

Тры дні місіс Пэкс яго не трывожыла, усклаўшы клопат на мяне. Калі ж дазналася пра мой візіт да выдаўца, сустрэла мяне з абурэннем і, адчытаўшы як мае быць за падатлівасць, напісала Шалону рэзкае пісьмо, якое ён назаўтра нам паказваў, ледзь не плачучы. Ён доўга вышукваў прычыну гэтай раптоўнай несправядлівасці. І прыйшоў да вываду дзікага, абсурднага, але які начыста зрываў з яго ганебную пляму. Ён уявіў сабе, што Глэдзіс Пэкс пазнала сама сябе ў вобразе нягглай англічанкі, паказанай у яго рамане, пасля чаго адразу павесялеў і перастаў аб ёй думаць.

Праз тры месяцы кніга выйшла ў свет.

Дрэнных водгукаў у друку не было. Шалон карыстаўся агульнай сімпатыяй, і прычыняць яму боль ніхто не хацеў. Крытыкі сябры выказваліся аб кнізе стрымана, астатнія маўчалі.

Затое вусная крытыка разлівалася шумлівым патокам. Не было таго дня, каб у мяне не пыталіся: «Ну, а як Шалон? Вы бачылі яго раман? Гэта нешта жудаснае!..» Праз месяц увесь Парыж, не чытаючы, ведаў, што кнігу не варта чытаць. На вітрынах кнігарань прыгожыя жоўтыя вокладкі зрабіліся бледна-лімоннымі, потым павольна пачалі чарнець. Пад канец года амаль увесь тыраж вярнулі выдаўцу. Затраты не апраўдаліся, і Шалон заявіў, што яго абакралі.

Няўдача адабрала ў яго спакой, абудзіла нянавісьць. Цяпер ён дзяліў чалавецтва на дзве катэгорыі: «тыя, хто цэніць маю кнігу» і «тыя, хто не цэніць маёй кнігі». Жыць у грамадстве стала яму цяжка. Калі мы збіраліся наладзіць таварыскі абед, Шалон гаварыў:

— Гэтага не запрашайце, я яго цярдзец не магу.

— Чаму? — пытаў Фабер. — Ён разумны і зусім не злы.

— Хто? Ён? Змяя. Нічога не напісаў пра маю кнігу, — адказваў сярдзіта Шалон.

Гэты чалавек, раней такі мілы і скромны, стаў фанабэрыстым да немагчымасці. Ён заўсёды насіў у кішэні хвалебную заметку, з натугай праціснутую мной у друк, і чытаў яе абы-каму. Калі які-небудзь крытык пералічваў таленавітых раманістаў нашага пакалення, ён дзівіўся, не знаходзячы свайго імя: «Гэты Біду — паскуднік!» — сцвярджаў ён. Альбо так: «Ад Жалу я такой подласці не чакаў!..» Неўзабаве, падобна вар'ятам, якія, абвінаваціўшы ўсіх суседзяў у злачынных падкопах пад свой дабрабыт, канчаюць тым, што нават

на жонку і на дзяцей сваіх глядзяць, як на ворагаў, так і Шалон — вырашыў, што ў «Саюзе пяці» яго як пісьменніка не цэняць, і паступова адварнуўся ад нас.

Можа, у новым асяродзішчы, менш інфармаваным, ён і знайшоў бы тое бескарыслівае, пачцівае давер'е, якое мы так доўга яму аказвалі. Тры разы ўзапар ён не з'явіўся на нашы сходы. Бельтара напісаў яму і не атрымаў адказу. Тады мне даручылі быць паслом ад «чатырох» і схадзіць да яго на кватэру.

— Бедны хлопец, ці ж ён вінаваты, што не мае таленту? — гаварылі мы.

Ён быў дома і мяне прыняў, але вельмі холадна.

— Не, не, — сказаў ён, — даўно вядома, што людзі — дрэнны. І вы такія ж, не лепшыя. Пакуль я быў вашым дарадчыкам, з захапленнем слухаў вас, вы сябравалі са мной. Калі ж я захацеў сам нешта стварыць, ты, асабліва ты, адчуў ва мне магчымага саперніка і арганізаваў змову маўчання вакол маёй кнігі.

— Я? Каб ты ведаў, колькі разоў я абіваў парогі, прасіў за цябе!

— О, так! Падлізваліся, каб потым угробиць! Ашуканцы! Крывадушнікі!..

— Пабойся бога, Шалон!.. Узводзіш паклёп! Успомні той дзень, калі ты мне паведаміў, што збіраешся паехаць у Напуль, хочаш узяцца за работу. Ты вагаўся, быў не ў форме. Я падбадзёрыў цябе, павіншаваў...

— Помню. І ніколі вам гэтага не дарую: табе і Глэдзіс Пэкс.

Ён падняўся, падышоў да дзвярэй і расчыніў іх, каб паказаць, што аўдыенцыя скончана. Выходзячы, я пачуў:

— Вы загубілі маю кар'еру.

* * *

— І самае цікавае, — прамовіў Бельтара, — самае дзіўнае, што ён сказаў праўду.

З М Е С Т

<i>Ю. Гаўрук.</i> Чарадзей слова	3
Падарожжа ў нябыт	5
Лёс	21
√ Атэль «Танатос Палац»	33 +
√ Пакаранне золатам	51 +
Карычневая магія	61
√ Вяртанне з палону	75
Біяграфія	82 +
Прыліў	101 +
Часовы прыпынак	118
Кветкі па сезону	135
Кірмаш у Нэйі	151 +
√ Кафедральны сабор	157 +
Мурашкі	159 +
Ірэн	161
Рыкашэт	165
Бедная мама	168
Зялёны пояс	171
Асабняк	175 +
√ Палярына	178
Пасля канікул	182
√ Добры вечар, дарагая	187 +
√ Нараджэнне майстра	200 +
Мірына	205 +
Фіялкі ў сераду	216 +
√ Кар'ера	228 +

Маруа А.

М 80 Падарожжа ў нябыт і яшчэ 24 навелы. Пераклад з французскай. Мн., «Маст. літ.», 1974.

256 с.

Беларускаму чытачу прапануецца 25 лепшых навел з багатай творчай спадчыны вядомага французскага пісьменніка.

М $\frac{0734-005}{M302(05)-74}$ 54-73

И (франц.)

На беларуском языке

АНДРЕ МОРУА

Путешествие в небытие и еще 24 новеллы

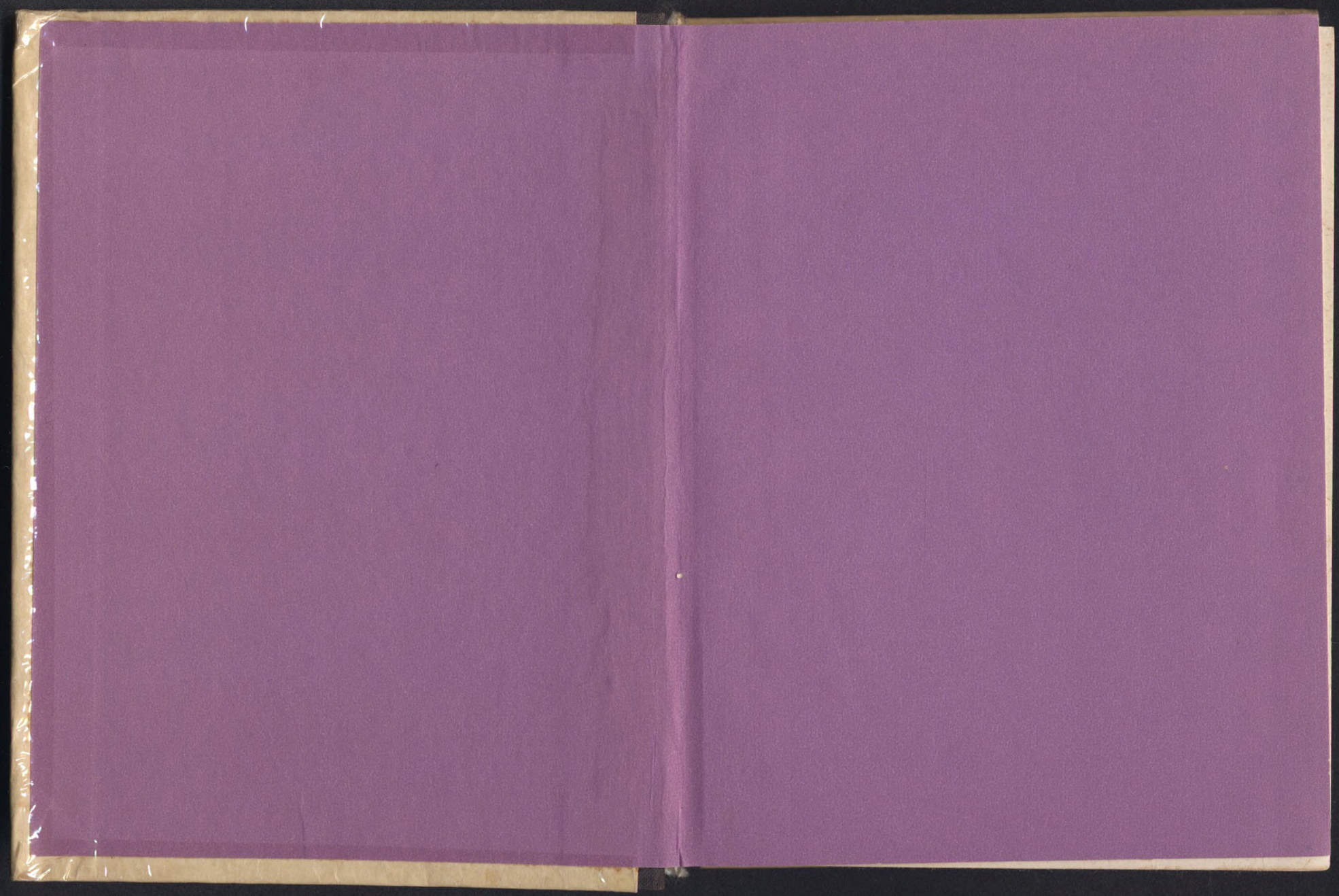
Издательство «Мастацкая літаратура» Государственного комитета Совета Министров БССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Минск, Советская, 19.

Рэдактар В. С. Сёмуха. Мастак А. М. Кашкурэвіч. Мастацкі рэдактар В. П. Жыжэнка. Тэхнічны рэдактар М. Ц. Папкова. Карэктар Г. А. Гарэлік.

Здадзена ў набор 2/VII 1973 г. Падп. да друку 22/X 1973 г. Тыраж 7 000 экз. Фармат 70×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Ум. друк. арк. 11,2. Ул.-выд. арк. 10,99. Зак. 282. Цана 70 кап.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.

70 к.

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1974

